

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/107617>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

OVERZICHT
VAN
NEDERLANDSCHE POLITIEKE
GESCHRIFTEN
TOT IN DE EERSTE HELFT
DER 17^E EEUW

DEEL I

PAUL GEURTS

OVERZICHT VAN
NEDERLANDSCHE POLITIEKE GESCHRIFTEN
TOT IN DE EERSTE HELFT DER 17^e EEUW.

PROMOTOR : PROF. DR. J. D. M. CORNELISSEN.

OVERZICHT
VAN
NEDERLANDSCHE POLITIEKE
GESCHRIFTEN
TOT IN DE EERSTE HELFT
DER 17^E EEUW

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN
DOCTOR IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE
AAN DE R.K. UNIVERSITEIT TE NIJMEGEN, OP
GEZAG VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS
PROF. DR. F. J. TH. RUTTEN, HOOGLEERAAR
IN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJS-
BEGEERTE, VOLGENS BESLUIT VAN DEN
ACADEMISCHEN SENAAT IN HET OPENBAAR
TE VERDEDIGEN OP VRIJDAG 30 JANUARI 1942
DES NAMIDDAGS OM 3 UUR

DOOR

PAUL HENRI JOSEF MARIE GEURTS
GEBOREN TE HORST

1942

UITGEVERS-MIJ. GEBRS. VAN AELST (E. VAN AELST) MAASTRICHT

INHOUD.

Voorwoord	Blz. IX
---------------------	---------

EERSTE HOOFDSTUK.

De weerslag van de internationale politieke ideeën in de Nederlanden tot aan den nieuwen tijd.

I. De verhouding Sacerdotium—Imperium	3—12
II. De verhouding Geestelijke—Leek; Canonist—Legist	13—21
III. De verhouding Vorst—Staat; Philips van Leiden. De Bourgon- diërs-Habsburgers	21—39
IV. Het Keizer-ideaal. De tegenstelling Middeleeuwen—Nieuwe Tijd	39—43

TWEEDE HOOFDSTUK.

De staat in de Nederlandsche geschriften der 16e en van den aanvang der 17e eeuw.

I. Oorsprong, aard en doel van den staat	47—64
II. Middelen ter bereiking van het staatsdoel	65—98
III. De regeeringsvorm	98—120
Besluit	121

DERDE HOOFDSTUK.

De Vorst in de Nederlandsche Vorstenspiegels der 16e en van den aanvang der 17e eeuw.

I. Machiavelli's „Il principe" en de Christelijke-Humanistische Vorstenspiegels	125—132
II. De „Pietas". De deugdzaamheid van den Vorst in het algemeen .	133—147
III. De „Justitia" en de „Charitas"	148—155
IV. De „Auctoritas" en de „Benevolentia"	155—172
V. De ontwikkeling van den Vorst	172—180
Besluit	181

Lijst van geraadpleegde Literatuur	183
Lijst der Bronnen	194
Personenregister	205
Plaatsnamenregister	209

VOORWOORD.

In het begin van 1936 werd door mij, voor het doctoraal-examen-geschiedenis, een onderzoek begonnen naar de Nederlandsche politieke geschriften van de 16e en 17e eeuw. Hier moest pioniersarbeid op een grootendeels onbekend terrein worden verricht.¹⁾ Het voorwerp van mijn onderzoek was slechts in het algemeen aangeduid. Zoo moest naast de geschriften het onderwerp zelf nader worden gezocht en bepaald. Het gevolg hiervan was, dat met het vinden van geschriften, het onderwerp zich steeds uitbreidde. De meeste geschriften konden aanvankelijk worden gegroepeerd onder het genre der zoogenaamde vorstenspiegels. Over dit onderwerp bleek een uitgebreide litteratuur te bestaan, voor zooverre het tenminste de niet Nederlandsche geschriften betreft. Dit bracht twee voordeelen met zich mede. Deze literatuur deed mij kennis maken met de buitenlandsche bronnen en haar inhoud en gaf mij naast de probleemstelling zelf een kijk op de behandeling van de stof. Geleidelijk teekenden de contouren van mijn onderwerp zich scherper af. Aan den vorst wordt in de bronnen een alles-overheerschende plaats gegeven en de voornaamste aandacht besteed. Slechts om den vorst te teekenen wordt gehandeld over den staat en over de verhouding van den vorst tot het volk en van de onderdanen tot den vorst. Deze laatste punten werden zwaardere problemen in de tijden der godsdienstoorlogen en van den tachtig- en dertig-jarigen oorlog. Wij ontmoeten dan ook in deze jaren naast het algemeene politieke genre-geschrift, speciale verhandelingen over de wederzijd-

¹⁾ Mijn welgemeenden dank aan Prof. Dr. J. D. M. Cornelissen, die mij zijn nota's en excerpten van eenige politieke geschriften tot gebruik afstond.

sche verhouding van vorst en volk en over de plaats van godsdienst en kerk en haar bedienaren in den staat. Zoo was het elders en zoo bleek het in de Nederlanden te zijn.

In hoeverre was de inhoud van deze geschriften nieuw, in hoeverre een voortzetting van of een gevolgtrekking uit de theorieën welke in de Middeleeuwen de voornaamste plaats hadden ingenomen? Een onderzoek hiernaar bleek nuttig te zijn en met name voor de Nederlanden was het resultaat niet onbelangrijk.

Zoover gekomen, kon de opzet van mijn werk zijn vaste omlijning en indeeling krijgen. Mijn werk moest bestaan in het geven van een overzicht van de Nederlandsche politieke geschriften en van een bepaling in het algemeen van hun inhoud. De Middeleeuwsche politieke geschriften in de Nederlanden eischten eerst onze aandacht op, waarbij speciaal werd gelet op een eventueelen weerslag in de Nederlanden van de hoofdideeën welke in de Middeleeuwen heerschten. Bij den overgang van de Middeleeuwen naar den nieuwen tijd traden verschillende factoren op voor de vorming van de practische zoowel als van de theoretische politiek. Naast het tot standkomen van den territorialen en gecentraliseerden staat onder leiding van een vorst, was de klassieke opvatting van den staat, met name die van het Romeinsch recht, weer zeer levendig geworden. Tegelijkertijd stond de Hervorming daar met haar problemen van de betrekkingen tusschen vorst en volk en van de verhouding van den staat tot godsdienst en kerk.

Na ons hoofdstuk over de Middeleeuwen en den overgangstijd, gaan wij over naar den nieuwen tijd, naar de 16e en de eerste helft der 17e eeuw. Dit gedeelte bestaat uit vier hoofdstukken. Vooreerst wordt nagegaan wat de bronnen ons over den staat mededeelen: over zijn oorsprong, aard en doel en over de middelen om het doel te bereiken, waarbij de regeeringsvorm een afzonderlijke plaats inneemt. Vervolgens wordt gehandeld over den voornaamsten inhoud van de vorstenspiegels: de ideeën over den vorst. De vorstenspiegel was niet alleen een veel voorkomend geschrift in de Middeleeuwen, doch ook in den nieuwen tijd. Rond de 16e eeuw

waren het met name de Humanisten die den vorst wilden instrueeren, om hem te maken tot den best mogelijken die denkbaar was. De vorst moet plichtsgetrouw zijn tegenover God en tegenover de menschen en moet vooral uitmunten in rechtvaardigheid en liefde, in gestrengheid getemperd door mildheid. Het volk zal dan zijn gezag eerbiedigen en hem liefhebben. In de deugden doch ook in de noodige wetenschap moet hij worden opgevoed.

Deze drie hoofdstukken verschijnen nu als dissertatie. De opzet van het werk is echter breeder. Naar ik hoop, zullen in de naaste toekomst de twee laatste hoofdstukken, waarvoor al zeer veel materiaal bijeengebracht is, als Deel II volgen. Hierin zal eerst ter sprake komen het vraagstuk der souvereiniteit: haar oorsprong, haar omvang en de verhouding van de onderdanen tot den vorst. Het laatste hoofdstuk is aan den godsdienst gewijd en bestaat uit twee deelen: de verhouding van kerk en staat en de tolerantie. Vóór en tijdens het bespreken van de betreffende geschriften zal teruggегреpen worden naar de werkelijkheid en naar de theorieën zooals die in de Middeleeuwen bestonden, terwijl de inhoud van de Calvinistische en van de katholieke geschriften naast elkaar zal worden gelegd. Deze werkwijze wordt voor de beide onderwerpen, kerk en staat en tolerantie, toegepast.

De lijst van geschriften, welke in dit eerste deel wordt gegeven, geldt voor het geheele werk. Bij het verschijnen van het tweede deel zal de literatuurlijst echter nog eenige aanvullingen krijgen.

EERSTE HOOFDSTUK.

DE WEERSLAG VAN DE INTERNATIONALE POLITIEKE IDEEËN IN DE NEDERLANDEN TOT AAN DEN NIEUWEN TIJD.

	Blz.
I. DE VERHOUDING SACERDOTIUM—IMPERIUM	3—12
II. DE VERHOUDING GEESTELIJKE—LEEK; CANONIST—LEGIST .	13—21
III. DE VERHOUDING VORST—STAAT; PHILIPS VAN LEIDEN. DE BOURGONDIËRS—HABSBURGERS	21—39
IV. HET KEIZER-IDEAAL. DE TEGENSTELLING MIDDELEEUWEN— NIEUWE TIJD	39—43

I. DE VERHOUDING SACERDOTIUM—IMPERIUM.

Zooals het feitelijke politiek-gebeuren niet los op zichzelf staat, doch gegroeid is uit het verleden door samenwerking van de meest verschillende factoren, zoo hebben ook de politieke ideeën haar oorzaken, waarmede zij genetisch samenhangen in nauw of verwijderd verband. Hierbij komt, dat er een relatie bestaat tusschen theorie en praktijk, tusschen idee en werkelijkheid.

Als wij de politieke geschiedenis van de middeleeuwen beschouwen, dan kunnen wij hierin zien de geschiedenis van één groote gemeenschap, de christelijke gemeenschap, de „Civitas Dei” van St. Augustinus. Eigenlijk vat deze kerkvader den Godsstaat op als de gemeenschap van alle goeden en Godgetrouwen, zoowel engelen als menschen, onverschillig of deze laatsten binnen of buiten de kerk zijn. Naast, tegenover dit Godsrijk, staat de, dit rijk bestrijdende, aardsche staat, als de gemeenschap van diegenen, die Gods vijand zijn, de gevallen engelen nl. en de slechte menschen, al zijn deze ook uiterlijk lid van de kerk.¹⁾ Het is duidelijk, dat Augustinus met de „Civitas terrena” niet den staat zonder meer bedoelt, en met de „Civitas Dei” niet louter de kerk, hoewel er tusschen beiden een zeer eng verband bestaat.²⁾

Door de middeleeuwers wordt de Godsstaat spoedig gelijk gesteld met de groote christengemeenschap, terwijl aan het hoofd staan de dragers van de twee zwaarden: de paus met het geestelijke, de keizer met het materiele zwaard. Dat was het ideaal: één gemeenschap voor de geheele christenheid, met als fundament de onbaatzuchtige liefde ten opzichte van God en den evenmensch, niet de valsche liefde, die God en het welzijn van den naaste veracht en alleen eigenbaat bemint. Dit laatste was immers volgens Augustinus het kenmerk van den God-bestrijdenden, aardschen staat.

¹⁾ A. Ehrhard, *Die altchristlichen Kirchen im Westen und im Osten*, T. I, Die griechische und die lateinische Kirche, Bonn, 1937, S. 251.

²⁾ A. Ehrhard, *ibidem*. Vgl. G. Schnürer, *Kirche und Kultur im Mittelalter*, T. I, Paderborn, 1927, S. 69.

In 800 ontstond het Roomsche imperium als opvolger van het imperium Romanum. Voortaan zou de paus het geestelijk hoofd van deze eene christenheid zijn. Onder den keizer, als wereldlijk hoofd, moesten alle christelijke vorsten staan. Tusschen paus en keizer dacht het ideaal den innigsten band en de nauwste samenwerking voor het heil der zielen.

De werkelijkheid ontwikkelde zich echter anders. Tusschen de dragers der zwaarden ontstond wrijving en daarmede begon de worsteling tusschen de geestelijke en de wereldlijke macht, een strijd, die zijn weerslag ging vinden in de heele toenmaals beschaafde christenheid, ook in de Nederlanden.

De macht van de kerk was geleidelijk aan groot geworden. In het geestelijke door uitbreiding en verdieping van het christendom; in het wereldlijke door den eigendom van tijdelijke goederen en door het bezit en bestuur van vorstendommen, haar door de wereldlijke hoofden opgedragen. Deze laatste ontwikkeling werd de oorzaak van vele misbruiken. Van den eenen kant was zij de oorzaak van zedenverslapping onder den clerus (Nicolaïsme) en leidde zij ertoe, dat men geestelijke functies door geld trachtte te verkrijgen (Simonie). Van den anderen kant bracht zij de vorsten ertoe, dat dezen trachtten hun macht steeds meer over de kerk uit te breiden. Hierin moest verandering komen, hiertegen zou verzet ontstaan.

De groote stoot tot een hervorming ging uit van Cluny. De beweging verspreidde zich over geheel West-Europa en met name ook in de Nederlanden telde zij vele aanhangers. Deze laatsten maken deel uit van de Lotharingsche richting³⁾ in de algemeene hervormingsbeweging. De Lotharingsche hervormers verwerpen iedere inmenging van de tijdelijke macht in kerkelijke zaken en zien vooral in de leeken-instituut de eigenlijke oorzaak van de verwereldlijking der kerk. Het doel wordt dus: zooveel mogelijk het benoemingsrecht der geestelijken aan den vorst te ontnemen.

³⁾ Zie voor deze indeeling en verder voor de uiteenzettingen betreffende den instituutstrijd: A. Fliche, *La Réforme Grégorienne*, T. I, *La formation des idées Grégoriennes*, Louvain-Paris, 1924, p. 74, p. 113 vlg.

De aanhangers van de Lotharingsche richting beschouwen den paus als hun hoogsten heer, doch zijn daarnaast trouwe volgelingen van den keizer. ⁴⁾ Tot hen behooren de bisschoppen Gerard van Kamerijk, Adelbold van Utrecht, Balderik, Wolbodo en vooral zijn opvolger Wazo van Luik. ⁵⁾ Wazo is de groote voorlooper der hervormingsideeën van paus Gregorius VII. Voor hem is de hoogte van de geestelijke macht, speciaal van den paus, de grondslag van de geheele hervorming. ⁶⁾ Niemand heeft ooit het recht om over den paus te oordeelen behalve God alleen, meent hij. ⁷⁾ En zelfs een bisschop is verheven boven een vorst, al wordt ook deze gezalfd. Want, zoo zegt Wazo tegen keizer Hendrik III op den Rijksdag te Aken (1047): Gij wordt gezalfd „ad mortificandum”, de bisschop daarentegen „ad vivificandum” en daarom is de zalving van een bisschop zóóver verheven boven die van den keizer, als het leven staat boven den dood. ⁸⁾

Deze richting vond ook haar tegenstanders o.a. in bisschop Egbert van Luik. ⁹⁾ Maar de spanningen werden feller, als voorgoed de ideeën tegen elkaar gaan botsen onder paus Gregorius VII en keizer Hendrik IV in den Investituurstrijd. Deze strijd liep zoo hoog, dat Hendrik IV op een vergadering, die hij in 1076 te Worms had belegd, een aanklacht tegen paus Gregorius VII liet opstellen, waarin deze niet langer als wettige paus werd erkend. Een der ondertekenaars van dit stuk was bisschop Willem van Utrecht. ¹⁰⁾ Het verzet van dezen bisschop tegen den paus werd zoo mogelijk

⁴⁾ A. Cauchie, *La querelle des investitures dans les diocèses de Liège et de Cambrai*, T. I, Louvain-Paris, 1891, pp. VIII-X.

⁵⁾ H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, T. I³, Bruxelles, 1909, pp. 89, 90. Vgl. A. Cauchie, o.c., T. II, p. 125.

⁶⁾ R. Huysmans, *Wazo van Luik in den ideeënstrijd zijner dagen*, Nijmegen-Utrecht, 1932, blz. 186. Naar dit boek verwijs ik voor verdere bijzonderheden.

⁷⁾ *Anselmi gesta episcoporum Leodiensium*, II, 65; ed. R. Koepke, MGH, SS, T. VII, pp. 228, 229.

⁸⁾ *Anselmi gesta episcoporum Leodiensium*, II, 65; MGH, SS, T. VII, p. 230.

⁹⁾ E. Voigt, *Egberts von Lüttich Fecunda Ratis*, Halle, 1889, SS. XLIII, XLIX. Zie H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, T. I³, Bruxelles, 1909, p. 89.

¹⁰⁾ Aldus Hugo van Flavigny, *Chronicon a. I ad a. 1102*; ed. G. H. Pertz, MGH, SS, T. VIII, p. 458. Hij verplaatst de geschiedenis wel naar het jaar 1080, terwijl de eigenlijke datum 26 Maart 1076 is. Zie A. Fliche, o.c., T. II, p. 291.

nog openlijker, toen Willem op Paaschdag in de St. Pieter te Utrecht het banvonniss van Hendrik over Gregorius VII van den kansel aflas en op grove wijze commentarieerde. Zijn opvolger Koenraad behoorde eveneens tot de keizerlijke partij. Hij was tegenwoordig op de Synode van Brixen in 1080, waar Gregorius VII opnieuw voor een onwettige paus werd verklaard en waar men er zelfs toe overging een tegenpaus aan te stellen! De ideeën, die deze bisschop over de verhouding van de geestelijke en de wereldlijke macht heeft, komen overigens tot uiting in de rede, die hij, volgens G. Brandt in de „Historie der Reformatie”, hield op een Synode te Garstungen (1080 of '84). Hierin zou hij beweerd hebben, dat geen paus of bisschop de onderdanen van den eed van trouw aan hun overheid kan ontslaan, want dit zou gelijk staan met een verachting van het gezag, hetgeen wederom tegen het bevel zou ingaan van Christus en de apostelen. Deze immers vermanen zelfs aan monsters als Tiberius en Nero te gehoorzamen; hoeveel te meer geldt dan deze plicht van trouw ten opzichte van goede en wettige vorsten.¹¹⁾

Deze mededeeling van Brandt nader te documenteeren is mij niet mogen gelukken. Wel vermeldt de *Annalista Saxo*, dat er in Gerstungen een vergadering van vorsten werd belegd, om den vrede tusschen den koning en hen zelf te herstellen. Deze bijeenkomst werd in 1084 verlegd naar Percstad(?) in Thüringen. Hier nam bisschop Gebhard van Salzburg het woord, om aan te toonen, dat men geen gemeenschap mag hebben met iemand, van wien men weet, dat hij door den paus of een openbare synode is geëxcommuniceerd. Tegen deze opvatting kwam bisschop Koenraad van Utrecht in verzet. Hij ontkende, dat de koning geëxcommuniceerd is, omdat de paus niemand wettig kan excommuniceren, die „rebus suis spoliatum” is. Welnu, het grootste gedeelte van het rijk was van Hendrik IV afgefallen.¹²⁾

In Luik vinden wij, een 30 jaren later, dezelfde ideeën, als aan

¹¹⁾ G. Brandt, *Historie der Reformatie*, Dl. I, Amsterdam, 1671, blz. 10.

¹²⁾ *Annalista Saxo*, a. 741-1139; ed. D. G. Waitz, MGH, SS, T. VI, pp. 721, 722.

het hoofd van de kerk van Utrecht worden toegeschreven. De clergé van Luik was door paus Paschalis II in den ban gedaan en Robert II, graaf van Vlaanderen, kreeg in 1103 van Rome de opdracht tegen Luik op te trekken, nadat hij al met succes tegen het keizerlijke Kamerijk was opgetreden.¹³⁾ Op deze gebeurtenissen schrijft Sigebert van Gemblours een fel protestantwoord tegen den paus. Hij beroept zich op de „twee zwaarden”, waarvan de H. Schrift spreekt en hij doet dit op een eigenaardige wijze.

Er zijn, zoo zegt hij, twee zwaarden van den geest. Het ééne is het zwaard Gods en het andere is het zwaard, waarmee wij de gebreken van ons vleesch dooden. Dit zijn de twee zwaarden, die de apostelen van den Heer ontvingen. Waar haalt de paus van Rome nu dat derde zwaard vandaan, hetwelk hij aan Robert geeft? De paus beschikt in het geheel niet over de macht om aan een vorst te gelasten met geweld tegen christenen op te treden. . . Dan bespreekt Sigebert den ban, die door den paus over Luik is geslingerd. Die raakt ons niet, verklaart hij. Want als men ons geëxcommuniceerden noemt, dan antwoorden wij, dat wij de bevelen van Christus opvolgen door aan Caesar te geven, wat Caesar toekomt en bovendien, dat de H. Petrus zelfs beval aan slechte vorsten te gehoorzamen. Waarom behandelt men ons als geëxcommuniceerden? Omdat wij achter onzen bisschop staan, die op zijn beurt zich blijft onderwerpen aan den keizer, zijn suzerain. Hij is toch door een eed gebonden aan den keizer; moet hij zich soms aan een meened schuldig maken? Zelfs al was Hendrik IV datgene, wat de paus van hem zegt: het hoofd van de ketters, schender van de rechten der kerk, vereerder van het afgodsbeeld der simonie, en nog meer, dan nog zouden wij het dragen, dat hij over ons regeerde. Wij moeten bidden; dat is òns wapen, het geestelijke wapen, en niet het wapen van den dood. Trouwens, zoo besluit hij, Hendrik IV is niet wettig geëxcommuniceerd.¹⁴⁾

¹³⁾ A. Cauchie, *La querelle des investitures dans les diocèses de Liège et de Cambrai*, p. 163.

¹⁴⁾ Vgl. voor dit alles: A. Cauchie, *La querelle des investitures dans les diocèses de Liège et de Cambrai*, T. II, pp. 165-175. Zie: 1 Petr. I, 13-17.

Op het eerste gezicht lijken deze ideeën lijnrecht te staan tegenover die van b.v. Wazo van Luik. Toch is dat niet het geval, in zooverre, dat de grondslag van beider gedachtengang gelijk is: aan den keizer te geven, wat den keizer toekomt en aan God, wat Gode behoort. Wazo zegt over de verhouding van de twee machten op een Rijksdag te Aken in 1047, dat de bisschoppen den paus gehoorzaamheid, den koning trouw verschuldigd zijn; den vorst hebben zij rekenschap te geven over wereldlijke zaken, den paus over datgene, wat betrekking heeft op de hem door God toevertrouwde taak.¹⁵⁾ Uit het woord: „fidelitas”¹⁶⁾ blijkt heel duidelijk, dat Wazo de leenverhouding op het oog heeft, waarbij ook de bisschop krachtens zijn eed, trouw aan zijn heer verschuldigd is, wil hij zich niet aan felonie schuldig maken. Dit is ook een belangrijk punt in de theorie van Sigebert van Gemblours, gelijk wij juist zagen. Daarenboven beroept deze zich op de scheiding der machten, door Christus bedoeld, door de apostelen overgenomen en sinds den brief van paus Gelasius aan Anastasius voortlevend in de christelijke traditie. Sigebert wil den paus als meester in het geestelijke en den keizer als heer in het tijdelijke zien, terwijl beiden wederkeerig aan elkaar moeten gehoorzamen.¹⁷⁾

Ten slotte draait dus de heele kwestie om het punt: God te geven wat Godes is en den keizer wat des keizers is. Nu is de vraag maar: kunnen deze twee „rechten” met elkaar in strijd komen? En als dit mogelijkerwijze zou gebeuren, welk recht geniet dan de voorkeur? In den tijd, dat de kerk nog geen „macht” was, kon er niet van een botsing van twee machten sprake zijn. Zoo is het ook te verklaren, dat Petrus en Paulus gehoorzaamheid aan een heidenschen keizer eischen en dat Augustinus zonder veel uitweiding zegt, dat de Goddelijke Voorzienigheid de aardsche rijken

¹⁵⁾ „Summo Pontifici obedientiam, vobis autem debemus fidelitatem. Vobis de secularibus, illi rationem reddere debemus de his, quae ad divinum attinere videntur...” Herigeri et Anselmi Gesta episcoporum Tungrensium, Traiectensium et Leodiensium. MGH, SS, T. VII, cap. 58, p. 224.

¹⁶⁾ Zie noot 15.

¹⁷⁾ A. Cauchie, *La querelle des investitures*, T. II, p. 176.

zoowel aan goeden als aan kwaden geeft.¹⁸⁾ Beider gezag komt dus van God en de perversiteit van het subject — aldus Augustinus — dispenseert niet in de onderworpenheid aan het gezag, uitgezonderd natuurlijk het geval, dat de gezagsdrager slechte en onrechtvaardige dingen zou bevelen. Want, er is een eeuwige en een tijdelijke meester; deze laatste wordt gehoorzaamd, wanneer hij niet in strijd komt met den eerste.¹⁹⁾ Verder wordt deze theorie nù nog niet uitgewerkt; zij vormt wel de basis, waarop men later de ideeën over de verhouding van kerk en staat zal uitbouwen, in den tijd namelijk, dat de kerk ook stilaan een macht is geworden: een macht, die niet staat tegenover een heidensch rijk of tegenover Arianen, maar een macht, waaraan de geheele christenheid onderworpen is, één door het zelfde geloof en door het zelfde godsdienstig doel. Dan is de tijd daar, dat allen katholiek zijn, dat koningen en keizers in de kerk zijn.²⁰⁾ Op dit laatste komt het nu aan. Koningen en keizers zijn als lid van de kerk onderworpen aan het kerkelijk gezag. Als wereldlijk hoofd van een christelijk volk moeten zij er het hunne toe bijdragen, dat de mensch zijn bovennatuurlijk doel bereikt en zooals de bovennatuur boven de natuur staat en de laatste aan de eerste dienstbaar moet zijn, zoo staat de kerkelijke hiërarchie boven de wereldlijke overheid en moet deze laatste aan de kerk dienstbaar zijn. Wij zien dan ook, dat in de 9e eeuw, de eerste eeuw van het Roomsche keizerschap, deze idee in de politieke theorieën triomfeert, dat de macht van het koningschap een „servitium” van de kerk is.²¹⁾

De idee van het bestaan van twee machten heeft zich met de tijdsomstandigheden ontwikkeld tot de theorie van de ééne christenheid. Deze christenheid moet door de kerk geleid worden naar de eeuwige zaligheid, hierbij geholpen door den vorst. De bisschop Jonas van Orleans (9e eeuw) geeft deze idee duidelijk weer in

¹⁸⁾ De Civitate Dei, Lib. V, c. 35.

¹⁹⁾ Enarrationes in psalm. CXXIV, 7. Vgl. H.-X. Arquillière, L'Augustinisme politique, Paris, 1934, pp. 19-20, en pp. 68, 69, 151.

²⁰⁾ H.-X. Arquillière, L'Augustinisme politique, p. 72.

²¹⁾ H.-X. Arquillière, L'Augustinisme politique, p. 152.

zijn vorstenspiegel.²²⁾ Zoo sterk heeft de kerk den staat door-
drongen, dat het begrip van het algemeen welzijn ongeveer gelijk-
gesteld wordt met de beoefening der christelijke deugden en dat
het eigenlijk niets anders is dan de toepassing van de christelijke
moraal.²³⁾ Zoover hebben de ideeën zich van de 4e tot de 9e eeuw
ontwikkeld. Augustinus zag met Paulus (Rom. XIII, 1-8) den staat
als een door God geschapen natuurlijke orde.²⁴⁾ Jonas van Orleans
ziet slechts de christelijke gemeenschap, waarvoor in de eerste
plaats de kerk moet zorgen en waarbij de vorst moet helpen.

Is het te verwonderen, dat met de inzinking, die de kerk in de
10e eeuw doormaakt en waarbij de macht van de wereldlijke
vorsten over haar toeneemt, de ideeënontwikkeling stukt en dat
er mensen zijn, die bij botsing tusschen de beide machten terug-
grijpen naar de oude idee van Paulus, om de rechten van den
vorst te verdedigen tegen de hooge aanspraken van den paus,
vooral als die aanspraken door Gregorius VII tot een culminatie-
punt worden opgevoerd? De ideeënbewegingen zijn dan nog niet
uitgebalanceerd. Het wereldlijke gezag heeft veel macht over de
kerk gekregen, vooral door de bisschopsbenoemingen. De paus
eischt dit recht voor zich op, de keizer wil het uit politiek oogpunt
aan zich houden of nog meer aan zich trekken. De investituurstrijd
is uitgebroken. Deze strijd tusschen paus en keizer wordt voor-
loopig opgelost in het Concordaat van Worms (1122).

De bevrijding der kerk uit de overheersching der wereldlijke
macht is in hoofdzaak bereikt, terwijl van den anderen kant de
politieke macht der bisschoppen is achteruit gegaan. Tot de ont-
wikkeling der ideeën heeft de investituurstrijd in zooverre iets bij-
gedragen, dat men er thans naar streeft een nauwkeuriger begrip

²²⁾ „De Institutione Regia”, ed. J. Reviron, *Les idées politico-religieuses d'un évêque du IXe siècle, Jonas d'Orleans et son „De Institutione Regia”*. Etude et texte critique, Paris, 1930, cap. I, p. 134: „... universalis ecclesia corpus est Christi... et in ea due principaliter extant eximie persone, sacerdotalis videlicet et regalis”; cap. IV, p. 145: „Regale ministerium specialiter est populum Dei gubernare... Ipsorum etiam officium est saluti et ministerio solerter prospicere, eorumque armis et protectione Ecclesia Christi debet tueri.”

²³⁾ H.-X. Arquillière, o.c., pp. 103 en 153.

²⁴⁾ H.-X. Arquillière, o.c., p. 7.

te krijgen van de twee machten en van de distinctie, welke tusschen beide bestaat. In dit verband is de omschrijving interessant, die op het einde der 12e eeuw door den canonist Stephanus van Doornik wordt gegeven. „In den zelfden staat, onder den zelfden koning, zijn twee volken met twee onderscheiden levens voor het eene en voor het andere, met twee besturen (lichamen) voor elk een, ieder met een eigen jurisdictie. De staat is de kerk. De koning is Christus. De twee volken zijn de twee standen, de geestelijken en de leeken, de twee levens het geestelijke en het vleeschelijke, de twee besturen het sacerdotium en het imperium, de dubbele jurisdictie het goddelijke en het menschelijke recht: geef aan elk, wat eraan toekomt en het geheel zal in evenwicht zijn.”²⁵⁾

Deze groote moeilijkheid blijft echter nog steeds, dat moet worden aangegeven, waarin datgene, wat aan ieder toekomt bestaat, hoever ieders bevoegdheid precies reikt, hoe groot de omvang van beider macht is.

Voor de 12e eeuw is van belang de nuanceering, door Bernard van Clairvaux ten behoeve van paus Eugenius III aan de tweezwaardentheorie gegeven in „De Consideratione” (IV, 3, 7), met een beroep op Matheus (XXVI, 52) en Johannes (XVIII, 11). De kerk heeft van God rechtstreeks beide zwaarden ontvangen; het wereldlijke mag echter niet door de kerk, doch slechts voor de kerk worden getrokken; het geestelijke alleen door de kerk. Het geestelijke is in de hand van den priester, het wereldlijke in de hand van den keizer, maar het mag alleen onder leiding van de kerk en op bevel van den keizer worden getrokken. In het midden van de 13e eeuw treedt naast de tweezwaardentheorie de tweesleutelstheorie (Innocentius IV): Jesus heeft aan Petrus en zijn opvolgers het geestelijke en het wereldlijke bestuur geschonken, door hem twee sleutels over te dragen.

²⁵⁾ Steph. Tornacensis, *Summa decreti*. Ed. Schulte, Geissen, 1891, p. 1, gecit. door G. de Lagarde, *La naissance de l'esprit laïque au déclin du moyen-âge*, T. I, *Bilan du XIIIe siècle*, Editions Béatrice, Saint-Paul-Trois-Châteaux (Diôme), 1934, p. 61.

Niet alleen paus en koning of keizer staan naast en tegenover elkaar, maar ook bisschop en landsheer. . . De feodale adel en de opkomende staat hadden in de investituur een titel gevonden om tegen hun keizerlijken bisschop in verzet te komen, temeer daar zij hiertoe vaak door Rome werden aangezet of er zelfs van de Curie de opdracht voor kregen. De feodale politiek speelt hierbij veelal de hoofdrol. Als in onze Nederlanden de vorstenhuizen van Brabant en Limburg zich ofwel op hun gehoorzaamheid aan den keizer ofwel op hun gehoorzaamheid aan den paus beroepen, is het toch gewoonlijk ten koste van het prinsbisdom Luik. Zoo is de macht van den keizer wel wat teruggedrongen, maar daartegenover is de macht van den feodalen adel sterk toegenomen, met name in de Nederlanden, gedurende de 12e en 13e eeuw. In dezen tijd heeft de feodale vorst zich de hoogste autoriteit over zijn gebied weten te verwerven. De keizer wordt beschouwd „of als een bondgenoot of als een vijand, maar altijd als een vreemdeling”. ²⁶⁾

Deze vrijwel algeheele onafhankelijkheid van den keizer was voor de Duitsche vorsten officieel door Frederik II in zijn „Statutum in favorem principum” van 1232 vastgelegd, zooals dit 12 jaren vroeger was geschied ten gunste van de kerkelijke vorsten door de „Confoederatio cum principibus ecclesiasticis”. Zijn Italiaansche politiek had keizer Frederik II deze houding doen aannemen. Hij wilde den rug vrij hebben in zijn actie tegen de opstandige Noord-Italiaansche steden, waarmee de paus zich had verbonden in den strijd tegen den Hohenstauffer. Het pausschap, dat onder Innocentius III op het toppunt van zijn macht stond, heeft onder Gregorius IX en Innocentius IV toch veel van zijn aanzien en invloed verloren. De Hohenstauffer werd geknakt, weldra was het H. Roomsche rijk verweesd en stond de kerk zonder een officielen „beschermer”.

²⁶⁾ H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, T. I⁴, Bruxelles, 1909, p. 209.

II. DE VERHOUDING GEESTELIJKE—LEEK; CANONIST—LEGIST.

Intusschen zijn er echter anderen gekomen, die meenen deze taak op zich te moeten nemen. Zij willen de kerk vaak tegen haar zelf in bescherming nemen en misbruiken, welke in haar of in hare verhouding tot vorst en staat zijn geslopen, uit den weg ruimen. Zij richten zich meestal tegen het wereldlijk bezit van de kerk en de voorrechten hieraan verbonden. In dit opzicht komen allen overeen. In grondslag en verdere doelstelling loopen hun ideeën echter vaak sterk uiteen. Daarbij zijn hun theorieën soms met kettersche gedachten verbonden. Zooals Italië zijn Arnold van Brescia heeft, die zich in 1147 te Rome aan het hoofd van een democratische beweging stelde en in het bezitten van tijdelijke goederen door de geestelijken de oorzaak zag van het verval der kerk, terwijl alle tijdelijke goederen het eigendom behoorden te zijn van den vorst, zoo hebben wij in de Nederlanden Tanchelm of Tanchelinus, die in het begin der 12e eeuw vooral in Antwerpen optrad. Tanchelm was een leek, in tegenstelling met Arnold, die abt was van de Augustijner koorheeren te Brescia. Volgens Tanchelm beteekenen paus, bisschoppen en priesters niets en hij wekt daarom de menschen op de heele kerkelijke hiërarchie te verachten en spoort hen aan geen tienden meer aan de kerk te betalen.²⁷⁾

Hier gaat het nu nog om het betalen van tienden aan den clerus. Maar weldra zal men zich keeren tegen het privilege van den geestelijken stand, dat vrijstelling schonk van het betalen van tienden aan den vorst, (*Privilegium Fisci*). Dan gaat het dus om tienden van den clerus. Daarmede is de strijd ontbrand tegen de machtspositie van den clerus, welke strijd vooral sterk is in de 13e en 14e eeuw, ook in de Nederlanden. Van den eenen kant wordt getracht de uitbreiding van het kerkelijk bezit tegen te gaan, van den anderen kant probeert men dat bezit ook nog in te perken.

²⁷⁾ W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Deel II, 3e stuk, Utrecht, 1869, blzz. 51-52. A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands*, T. IV³, Leipzig, 1913, S. 96.

Het hoogtepunt van dezen strijd ligt op het einde der 13e eeuw en de hoofdpersonen zijn: paus Bonifacius VIII en Philips de Schoone van Frankrijk. Het voortdurend en willekeurig opeischen van tienden van de geestelijken wordt de aanleiding tot een felle botsing, waarbij Bonifacius VIII meent aanstonds krachtdadig te moeten ingrijpen. Hij doet dat in de bulle „Clericis laicos” (1296), waarin het den geestelijken op de zwaarste straffen wordt verboden aan de vorsten iets van de geestelijke goederen af te staan of tienden te betalen. Het verbod voor de vrijwillige gaven wordt in 1298 ingetrokken. De legisten Flotte, Nogaret en Dubois zijn de theoretici die de hoogheidsrechten van den Franschen koning, ook in kerkelijke zaken, verdedigen. Hiertegen moest de paus in verzet komen en Bonifacius VIII doet dat op de hem eigen harts-tochtelijke wijze. De weerslag van al deze ideeën vinden wij, hoe kan het anders, in de Nederlanden terug.

De voorrechten van de geestelijken op fiscaal en ook op juridisch gebied (*Privilegium Fisci* en *Privilegium Fori*) wekken overal verzet. „Een prelaat is immers ook maar een dienaar der wet en geen heer”, zegt de aartsdiaken van Doornik, Hendrik van Gent, *Doctor Solemnis* genaamd (-1293).²⁸⁾ Dit is het, wat den menschen tegenaanstaat, dat de geestelijken niet meedeelen in de gewone lasten en plichten, die op de burgers drukken, integendeel hun bevoorrechte positie ook nog ten nadeele van anderen trachten uit te buiten. Vandaar de strijd tusschen geestelijken en leeken, die volgens Bonifacius VIII een historische vijandschap is van de leeken ten opzichte van de geestelijken²⁹⁾ en waarover ook Jacob van Maerlant, de Nederlandsche dichter-koster, in zijn „Der Naturen Bloeme” spreekt:³⁰⁾

„Tusschen dese twee nes gheen vrede;
Ende et dinct mi wesen die sede
Tusschen den leken ende den papen;

²⁸⁾ G. Brandt, *Historie der Reformatie*, Dl. I, blz. 25.

²⁹⁾ Aanhef der bulle van 1296: „Clericis laicos infestos oppido tradit antiquitas.”

³⁰⁾ *Der Naturen Bloeme*, III, vs. 865-869, uitg. H. E. Moltzer en J. te Winkel, Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde, Groningen, 1878, blz. 199.

Noyt man en sacht so ghescapen,
 Dat si wel droeghen overeen;"...

Het is vooral de simonie, waarin men een duidelijk teeken van de geldzucht van kerk en clerus wil zien; deze is het, die den leek van den geestelijke verwijdert en een wig tusschen beiden dringt. Als er bij de benoeming van geestelijken nu nog maar gelet werd op de wenschen van het volk, maar helaas, jammert van Maerlant, het geld geeft alleen den doorslag:

„Noch waert recht, als men kiezen soude,
 Dat mens hadde der lieden wille;
 Maer Symoen makets een ghestille,
 Want wet heeft verloren hare macht,
 Ende nu eist al coop ende cracht." ³¹⁾

Boendale, de leerling van Maerlant, stemt hiermee overeen. In „Der Leken Spieghel" van 1330, klaagt hij erover, dat de volgelingen van Simon nog steeds in aantal toenemen. ³²⁾

„Ende na dien Symon, wildijt weten,
 Is symonie gheheten.
 Zijn gheslachte ende sine maghe
 Meerren noch alle daghe
 Inder heyligher kerken zere:
 Dat beter God, onse here!"

En toch, als de clergé was, zooals zij behoorde te zijn, dan zou zij in hoog aanzien staan bij vorst en volk. ³³⁾ Vanuit dit oogpunt moet het ook worden verklaard, dat Boendale het jammer vindt, dat Hendrik IV de investituur moest opgeven en daarmee zijn zeggingsmacht over de kerk voor een groot deel verloor. ³⁴⁾ Want

³¹⁾ Rijmbijbel, vs. 5260-5264, uitg. J. David, Deel I, Brussel, 1858, blz. 234.

³²⁾ Der Leken Spieghel, Boek III, c. 14, vs. 219-224, uitg. N. de Vries, in: Werken uitgegeven door de vereeniging ter bevordering der oude Nederlandsche Letterkunde. Derde Jaargang. Tweede aflevering, Leiden, 1846, blz. 156.

³³⁾ Der Leken Spieghel, Boek III, c. 14, vs. 225-270, bijzonder 265-270, blz. 158:

„Aldus is clergie, alsiet versinne,
 Boven alle consten coninghinne.
 Wel hem diese binnen heeft
 Ende clerkelijc dan daer mede leeft,
 Sonder nijt ende ghierichhedel!"

³⁴⁾ Der Leken Spieghel, Boek II, c. 50, vs. 63-100, I, blzz. 388-389.

de dichter is heelemaal niet anti-pauselijk, integendeel, hij wil, dat zijn lezers het pausdom zullen blijven eeren:

„Hieromme ic u bevele

Dat ghi u herte daer toe keert,

Dat ghi't paepscap eert.”³⁵⁾

Ook legt hij er sterk den nadruk op, dat de tienden aan de kerk zullen worden betaald, als iets, wat haar onvervreemdbaar toekomt.³⁶⁾

Maerlant en Boendale waren geen politici. Zij geven weer, wat er onder het volk leeft. Het is niet voor niets, dat Boendale zoo waarschuwt, de tienden toch te betalen, want de mentaliteit bij vorst en volk was wel anders.

Het verzet tegen de privileges der geestelijken, zoowel de fiscale als de juridische, komt van den kant van de steden en van den vorst. De steden hadden steeds te kampen met een zekere tegenwerking van de geestelijken, die hiervoor hun moreele en sociaal-economische redenen hadden. Zijn de steden echter zelf tot een macht uitgegroeid in de 12e en 13e eeuw, dan treden zij van hun kant op tegen de bisschoppen en tegen de aanzienlijke kloosters. Zij betwisten de kerk de juridische privileges, vooral voor zoover deze op zaken (huwelijk, testament) betrekking hebben. Daarnaast wenschen zij uitdrukkelijk, dat ook de clerus aan de algemeene belasting onderworpen zal zijn. Dat is zoo in de Vlaamsche steden, in de Fransche en Duitsche, maar vooral ook in de Italiaansche. Men ziet zelfs, dat diezelfde steden maatregelen nemen om de onbeperkte vermeerdering van geestelijke goederen tegen te gaan, b.v. door geestelijken van de erfenis uit te sluiten, door verkoopen en giften te limiteeren, door het bouwen van nieuwe kloosters te verbieden.³⁷⁾

De vorsten doen niet anders. Van hertog Jan I van Brabant b.v.

³⁵⁾ Der Leken Spieghel, Boek II, c. 4, vs. 64-66, II, blz. 84.

³⁶⁾ Der Leken Spieghel, Boek I, c. 26, vs. 76-156, I, blzz. 101-104.

³⁷⁾ Zie hiervoor: G. de Lagarde, *La naissance de l'esprit laïque au déclin du moyen-âge*, T. I, Bilan du XIIIe siècle, pp. 210-220. Voor het geheel ook: H. Pirenne, *Les villes du moyen-âge*, Bruxelles, 1921.

is het bekend, dat hij herhaaldelijk geld vorderde van kloosters en kerken. Nu had Gregorius X op het concilie van Lyon (1274) wel toegestaan, dat de vorst eens tienden van de kerkegoederen kon vragen, doch Jan I maakte hiervan misbruik door afpersingen. Hij beperkte de schenkingen aan kerkelijke instellingen, die bovendien niet mochten plaats hebben zonder zijn uitdrukkelijke goedkeuring. Zoo trachtte hij de uitbreiding van het kerkelijk bezit tegen te gaan. Het zijn dezelfde methodes, als in Frankrijk worden toegepast. Zeer typisch hierbij echter is, dat Jan I zich tot beschermmer opwerpt van de Beghardi en de Bogaerden, de leeken-monniken, die hij vrijstelt van taille, aide,³⁸⁾ enz. Soortgelijke maatregelen worden in 1294 genomen in Vlaanderen door graaf Guy en in 1328 in Holland door graaf Willem III.³⁹⁾

Al deze feiten moeten wij plaatsen in het groote raam van den tijd en zien als een onderdeel van den strijd, welke in die dagen tusschen paus en keizer werd gevoerd. Het gaat niet alleen om het bezit van tijdelijke goederen door de kerk, met de voorrechten eraan verbonden, ook niet alleen om de juridische privileges van den clerus, doch het gaat om de principes, die aan de aanspraken ten grondslag liggen. Hoe komt de kerk aan haar machtspositie; waarop baseert zij haar rechten? Is bij de kerk alles van goddelijken oorsprong, of heeft zij ook veel aan den staat te danken? Hier wordt dan van leeken-zijde als thesis geponeerd, dat het koningschap van goddelijken oorsprong is. Het kan dus niet alleen onafhankelijk van de kerk zijn doel nastreven, doch het heeft ook zekere rechten over de kerk. Deze laatste gedachte, de goddelijke oorsprong van het koningschap, vormt de basis, waarop Philips de Schoone van Frankrijk en de Duitsche keizer Lodewijk van Beieren hun hooge aanspraken ook op kerkelijk gebied fundeeren en van deze stelling gaan de rechtsgeleerde aanhangers der vorsten

³⁸⁾ A. Wauters, *Le duc Jean I et le Brabant sous le règne de ce Prince. Mémoires cour. de l'Acad. Roy. Coll. in 8°, XIII, Bruxelles, 1862, cap. 13, pp. 363-368.*

³⁹⁾ Uit het Plakaatboek van Vlaanderen, blz. 47 en het Register berustende ter leenkamer van Holland: A 1 2 fol. LX^{vo}; geciteerd door G. Brandt, *Hist. d. Ref.*, Dl. I, A'dam, 1671, blz. 25.

uit om te bewijzen, dat de koning minstens in alle wereldlijke zaken volkomen onafhankelijk is van welke andere macht ook, ja zelfs dat hij tevens zeggingsmacht bezit over de kerk.

Dit standpunt verdedigen de Anonymus in „Disputatio inter clericum et militem” (1300 of 1302), waarvan ook in de Nederlanden op het einde der 15e eeuw verschillende uitgaven verschenen, ⁴⁰⁾ Marsilius van Padua in „Defensor Pacis” en G. Ockham in „Dialogus inter magistrum et discipulum de imperatorum et pontificum potestate”.

Het andere uiterste, dat de paus de volledige macht bezit, ook op tijdelijk gebied, vindt eveneens zijn verdedigers, o.a. in Aegidius Colonna Romanus, in zijn „De ecclesiastica sive de Pontificis potestate” (1302). Hij leert, dat de kerk een zoodanige absolute macht over alles bezit, dat de vorsten slechts van den paus de wettige regeeringsmacht kunnen ontvangen en dat alle eigendom van hem afhankelijk is. ⁴¹⁾ Aan dezen literairen strijd hebben ook eenige Nederlanders deelgenomen. Al hebben zij geen eigen, geen nieuwe ideeën gebracht over de pauselijke macht en haar oorsprong, hun geschriften zijn toch interessant als de neerslag van den tijdgeest. Vooreerst dan de Carmeliet Sybert van Beek, uit het hertogdom Gelre. ⁴²⁾ In 1317 werd hij overste van de Duitsche orde-

⁴⁰⁾ Zie: L. Hain, Repertorium bibliographicum, T. I, Pars II, Berlin, 1925, Nr. 6119, editie van Leuven, z.j.; Nr. 6120, editie van Deventer, 1497, op naam van Guil. de Gouda, (over dezen persoon kon ik nergens nadere aanduidingen vinden). J. G. Th. Graesse, Trésor des livres rares et speciaux, T. II, Dresde, 1861, p. 380, vermeldt een editie van Deventer, z.j., gedrukt bij Rich. Paffroet, [Pafraet: zie Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek]. A. Potthast, Bibliotheca historica Medii Aevi, Berlin, 1896, T. I, S. 379, vermeldt een editie van Deventer, 1491, op naam van Ockham. Volgens hem wordt Ockham ten onrechte voor de auteur aangezien. Hij acht het waarschijnlijk, dat Pierre Dubois (de bekende legist ten tijde van Philips den Schoonen) de schrijver is. Vrij zeker is het een koninklijk ambtenaar (S. Riezler, Die literarischen Widersacher der Päpste zur Zeit Ludwigs des Baiers, Leipzig, 1874, S. 145). Ik gebruikte een editie van de N.B., die zonder plaats en jaar is.

⁴¹⁾ Aegidius Romanus, De Ecclesiastica potestate. Herausgegeben von Rich. Scholz, Weimar, 1929, Ia Pars, cap. III: „Quod spiritualis potestas instituere habet terrenam potestatem et si terrena potestas bona non fuerit spiritualis potestas eam poterit judicare”; en IIa Pars, cap. IV: „Quod omnia temporalia sub dominio et potestate ecclesie et potissime summi pontificis collocantur”.

⁴²⁾ Zie voor de volgende uiteenzettingen: Rich. Scholz, Unbekannte kirchenpolitische Streitschriften aus der Zeit Ludwigs des Bayern, T. I, Rome, 1911, SS. 1-7.

provincie. Aan de politieke verwickelingen nam hij zoowel praktisch deel als theoretisch. Hij bracht als afgezant van Reinoud II van Gelre aan paus Johannes XXII een schrijven over, waarin de hertog den paus zijn aanhankelijkheid betuigde en beloofde tegen Lodewijk van Beieren te strijden.⁴³⁾ Theoretisch wierp hij zich in den strijd door het geschrift: „Reprobatio sex errorum”⁴⁴⁾ (1326-1327). De schrijver zegt zelf, dat hij op aandrang van den paus het tractaatje heeft geschreven over de 6 dwaalpunten van de „Defensor Pacis”, die in de bul „Licet juxta doctrinam” als kettersch waren veroordeeld. Hij is vooral practisch-politiek en bespreekt twee kwesties, die van groot belang zijn voor dien tijd: het recht van de kerk op het bezit van vermogen en de hoogheid van haar hiërarchisch-monarchale inrichting. Het eerste punt handelt over de kwestie, of tijdelijke goederen van de kerk onder de macht van den keizer vallen. Zijn antwoord luidt, dat alle goederen, die aan de kerk behooren of aan haar toekomen, geheel aan de keizerlijke macht zijn onttrokken, uitgezonderd die goederen, waarover de kerk niet zonder meer vrij kan beschikken, daar zij met zekere lasten en onder bepaalde voorwaarden haar bezit werden. Hieraan is de kerk natuurlijk gebonden. Vervult zij die lasten en betaalt zij er belasting van, dan kan de keizer die goederen echter niet afnemen zonder een sacrilegie te begaan. Komt de kerk haar verplichtingen niet na, dan is onteigening mogelijk.⁴⁵⁾

De tweede kwestie gaat over de hoogheid van het pausschap. De keizer heeft geen geestelijke jurisdictie over de kerk of den paus. Hij kan daarom vooreerst den paus geen terechtwijzingen geven of straffen toedienen⁴⁶⁾ en verder heeft hij geen zegging-

⁴³⁾ W. Preger, Die Verträge Ludwigs des Bayern mit Friedrich den Schönen in den Jahren 1325 und 1326. Abhandl. der historischen Classe der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Bd. XVII, 1e Abt., München, 1866, Nr. 413, SS. 249-250.

⁴⁴⁾ Door R. Scholz uitgegeven in: Unbekannte kirchenpolitische Streitschriften aus der Zeit Ludwigs des Bayern, T. II, Rome, 1914, SS. 4-15.

⁴⁵⁾ I.c., T. II, SS. 4-10.

⁴⁶⁾ De kardinalen kunnen dit den keizer wel vragen als de paus „foret haereticus et a fide devius nolens corrigi... sed etiam in omni crimine notorio si inde scandalizaretur ecclesia et papa incorrigibilis esset.” I.c., T. II, S. 11.

schap bij de keuze en de aanstelling van een paus. Petrus was het hoofd van de kerk; het is een groote ketterij te beweren, dat de priesters volgens de instelling van Christus allen in waardigheid gelijk staan, alsof datgene, wat de een meer dan de ander heeft, van den keizer komt, wat deze dus ook weer kan terugnemen. Wat de „jurisdictio coactiva” betreft, deze bezit de kerk geheel; ook de lichamelijke straffen kan zij ten opzichte van leeken toepassen, zonder dat zij hiertoe van den keizer een machtiging noodig heeft. Uitgezonderd zijn verminking en doodstraf. ⁴⁷⁾

Sybert erkent dus a) de „plenitudo potestatis” van den paus, waaronder zich b) de kerkelijke hiërarchie verder ontwikkelt. Deze twee stellingen zijn rechtstreeks gericht tegen de opvattingen van Marsilius van Padua, die van een primaatschap van den paus niets wil weten en die beweert, dat het priesterschap ondergeschikt moet zijn aan het koningschap. Toch gaat Sybert niet tot het uiterste, want hij kent ook aan den staat zekere rechten toe en erkent de plichten van den clerus ten opzichte van den staat en de „patroonaatsheeren”, zoodat men hem tot de gematigde curialisten kan rekenen. ⁴⁸⁾

Anders is het gesteld met een priester uit het Luiksche, Lambert Guerrici van Hoey. ⁴⁹⁾ Zijn „Liber de commendatione Johannis XXII et reprehensione ipsius” (1328) staat ook midden in den strijd zijner dagen. De drijfveer van zijn schrijven is echter niet, zooals bij Sybert van Beek, een aandrang van den H. Stoel, doch zijn verlangen om te Avignon — waar de paus immers in dezen tijd verbleef — in een goed blaadje te komen. Hij gaat ook verder met zijn beweringen dan Sybert. Lambert van Hoey verdedigt de stelling, dat de paus heer is over alles, niet alleen in geestelijke, maar ook in tijdelijke zaken. Alle menschen zijn met alles, wat zij van God hebben, aan den paus onderworpen, ook heidenen, Saracenen en Joden. ⁵⁰⁾ Wat betreft het ontstaan van het kerkegoed, zegt hij,

⁴⁷⁾ I.c., T. II, SS. 12-13.

⁴⁸⁾ I.c., T. I, S. 12.

⁴⁹⁾ Bijzonderheden over hem ontleende ik aan R. Scholz, o.c., T. I, SS. 61-62.

⁵⁰⁾ Liber de Commendatione Johannis XXII, ed. R. Scholz, o.c., T. II, Rome, 1914, cap. 2, S. 160.

dat hij den wereldlijken oorsprong hiervan verwerpt. Want, zoo argumenteert hij, de „schenking” van Constantijn was evenmin een schenking als dit het geval zou zijn, wanneer de sultan den paus Jerusalem restitueerde.⁵¹⁾ Hij leert evenals Aegidius Romanus, dat alles, ook iedere eigendom, van den paus afhankelijk is en dat het bezit van goederen voor de kerk noodzakelijk is. Door dit laatste richt hij zich tegen de Spiritualen, die de kerk zonder eenig bezit zouden willen zien⁵²⁾ en die vinnige bestrijders waren van paus Johannes XXII.

De Spiritualen zijn door hun opvattingen verwant aan secten als de Fraticellen, de Begharden en de Lollarden. Lollarden worden gesignaleerd in onze Nederlanden in de tweede helft van de 14e eeuw.⁵³⁾ Eveneens werden de heethoofdige volgelingen van John Wiclef, den schrijver van „De officio regis” en „De civili dominio”, zoo genoemd. In deze werken ageert Wiclef o.a. tegen het wereldlijk bezit van de kerk en de geestelijkheid en wil hij alle kerkelijke goederen aan den vorst brengen, die over de geestelijken een „Evangelische heerschappij” moet uitoefenen.⁵⁴⁾ Zijn leer, welke door het handelsverkeer met Engeland hier bekend werd, „opent ook den Nederlanders d'oogen”, schrijft de Nederlandsche historicus G. Brandt.⁵⁵⁾

III. DE VERHOUDING VORST—STAAT; PHILIPS VAN LEIDEN. DE BOURGONDIËRS—HABSBURGERS.

Zoo was de houding der leeken in het algemeen en der vorsten in het bijzonder ten opzichte van de machtspositie der kerk. Beschouwen wij de kwestie echter breeder en dieper, dan zien wij,

⁵¹⁾ l.c., cap. 3, S. 160.

⁵²⁾ l.c., cap. 4, S. 160.

⁵³⁾ W. Heda teekent bij de opmerking van Joh. de Beka (*Historia Ultrajectina*, ed. Arn. Buchelius, Ultraject., 1643, p. 259), dat bisschop Floris van Wevelichoven in 1379 het lijk van Mattheus Lollaert laat opgraven en verbranden, in noot e, p. 263 aan: „Lollardi haeretici emerserunt circa tempora Carli IV Imp. et Innocentii VI P. R. anno 1360...”

⁵⁴⁾ W. Kleineke, *Englische Fürstenspiegel vom Policraticus Johanna von Salisbury bis zum Basilicon Doron König Jacobs I*, Halle, 1937, SS. 79 ff.

⁵⁵⁾ G. Brandt, *Historie der Reformatie*, Dl. I, Amsterdam, 1671, blz. 27, in margine.

dat de actie der vorsten eigenlijk gericht is tegen het feit, tegen den toestand, dat er iets in den staat is, dat buiten het bereik en de macht van den vorst viel, iets waarover hij geen zeggingsmacht had, omdat het een wereldje op zich vormde. En zoo bezien, gold deze actie niet alleen de kerk en de geestelijken, doch ook de andere groepen die ieder haar eigen rechten, voorrechten en „costumen” bezaten. Met name denken wij aan den adel en de steden. Volgens het middeleeuwsch ideaal bestond de taak van den vorst juist daarin, dat hij de rechten en privileges van die groepen moest waarborgen en beschermend verdedigen tegen iedere mogelijke aanranding. In deze opvatting komt verandering — wij wezen er reeds op — door de legisten, die de ideeën van het Romeinsch recht propageeren; vooreerst aan de verschillende universiteiten, met name van Bologna, vooral gedurende de 12e eeuw, later Montpellier, vervolgens Parijs en nog later Orleans; ⁵⁶⁾ dan aan het hof, als leden van den raad der vorsten. Het ideaal van de legisten is een bestuur, dat „één is, ondeelbaar, sterk, actief en absoluut”. ⁵⁷⁾ Van den kant der onderdanen eischen zij uniformiteit in de gehoorzaamheid ten opzichte van den alvermogenden vorst. ⁵⁸⁾ Dat was het ideaal van de raadgevers van Frederik Barbarossa, die in 1158 op de Roncalische velden de keizerlijke hoogheidsrechten formuleerden volgens den tekst van de „Lex Regia”: quod principi placuit legis habet vigorem; wat den vorst behaagt, heeft kracht van wet. Hetzelfde principe vormde den grondslag van den staat, dien de Hohenstaufenkeizer Frederik II stichtte in Sicilië. Deze vorst verwezenlijkte hier inderdaad de aanspraken, die hij uit het Romeinsch recht haalde, terwijl Barbarossa dit in zijn heele rijk eigenlijk nergens kon doen. ⁵⁹⁾ Roffred van Beneventum, professor te Bologna, was zijn groote genius bij de stichting van zijn staat naar Romeinsch model. Niet alsof de oorsprong van de „Lex

⁵⁶⁾ Zie over het Romeinsch recht in de Middeleeuwen: P. Vinogradoff, *Roman Law in Medieval Europe*, 2nd ed., Oxford, 1929.

⁵⁷⁾ E. Pouillet, *Histoire politique nationale. Origine, développements et transformations des institutions dans les anciens Pays-Bas*, T. II², Louvain, 1892, pp. 216-217.

⁵⁸⁾ Ibidem.

⁵⁹⁾ E. Kantorowicz, *Kaiser Friedrich der Zweite*, Berlin, 1931, S. 202.

Regia", nl. de overdracht van alle macht door het volk aan den keizer, door hem werd aanvaard, neen, volgens de inleiding op de Constitutie van Melfi (1231) is Frederik de koning met absolute macht over alles, krachtens de innerlijke noodzakelijkheid der dingen.⁶⁰⁾ Hij is de „Lex animata in terris", de levende wet op aarde.⁶¹⁾

Aan den leenstaat was al jaren geleden door hem een einde gemaakt door de wet van 1220: „De resignandis privilegiis", die alle privileges nietig verklaarde en volgens welke alle schenkingen van regaliën, kroonrechten, kroongoederen enz. ongeldig waren. Frederik II wilde een staat, waarin hij alléén de heerscher was en waarover hij alléén alles had te zeggen. Zijn staat moest vrij en onafhankelijk zijn van iedere andere macht, die niet de zijne was. Bij hem stonden ook de kerk en de godsdienst officieel bij het staatsdoel achter; zij werden voor het staatsdoel gebruikt en van de nuttigheid voor dit doel was hun waarde afhankelijk.

Naast, of beter gezegd, buiten den metaphysieken grond door Frederik II voor zijn absolutisme aangegeven, nl. de innerlijke noodzakelijkheid der dingen, beroept hij zich op zijn keizerschap als van goddelijken oorsprong. Op dezen grond is hij enkel aan God, Die alleen over hem kan oordeelen, rekenschap verschuldigd en is hij aan geen menschelijke wetten gebonden.⁶²⁾ Hier zien wij toegeschreven aan den keizer, wat met dezelfde woorden van den paus werd gezegd, o.a. door Wazo van Luik in de 10e eeuw.⁶³⁾ Wij vestigden er reeds de aandacht op, hoe deze idee de absolutistische regimes van Philips den Schoonen en Lodewijk van Beieren moest verdedigen.⁶⁴⁾ Wij vinden ze ook terug in onze Nederlanden.

⁶⁰⁾ A. Dempf, *Sacrum Imperium*, München-Berlin, 1929, SS. 321-322.

⁶¹⁾ E. Kantorowicz, o.c., S. 212.

⁶²⁾ Zie E. Graefe, *Die Publizistik in der letzten Epoche Kaiser Friedrichs II*, Heidelberg, 1909, S. 183. „Sententia per quam imperator Romanus imperialis rector et dominus majestatis, lese majestatis dicitur crimine condempnatus, per quam ridiculose subijcitur legi, qui legibus omnibus imperialiter est solutus, de quo temporales pene sumende, cum temporalem hominem superiorem non habeat, non sunt in homine sed in Deo." l.c., noot 13.

⁶³⁾ Zie boven blz. 5.

⁶⁴⁾ Zie boven blz. 17.

De 14e-eeuwsche Luiksche historieschrijver J. de Henricourt schrijft, dat de vorsten hun gezag van God ontvangen als erfgenamen van de zonen van Noë. ⁶⁵⁾

Op de Legisten oefenden de teksten van het Romeinsch recht echter de meeste aantrekkingskracht uit. Dit blijkt vooral uit het geschrift van den Nederlander Philips van Leiden: „De Cura Reipublicae et sorte principantis”. Deze clericus had aan de universiteit van Orleans, bekend om haar juridische faculteit, gestudeerd. ⁶⁶⁾ In 1345 was hij erheen getrokken en hij keerde terug, toen na den dood van graaf Willem IV de opvolging onzeker was geworden en deze kwestie de oorzaak werd van partijtwisten. „Onder deze omstandigheden schreef hij zijn tractatus en bood het den landsheer aan”, zegt Fruin. ⁶⁷⁾

De werkmethode, die de schrijver gevolgd heeft bij het samenstellen van zijn boek, is deze. De auteur stelt zich een „casus” en geeft hierop antwoord met een tekst uit het Romeinsch wetboek, het „corpus juris civilis”, de „institutiones” of de „novellae” van Justinianus. Men kan zich hier natuurlijk onmiddellijk de vraag stellen: hoe een Nederlandsch jurist, die een juridisch tractaat schrijft in verband met specifieke toestanden van het graafschap Holland, zich kan beroepen op het Romeinsch recht. Het Romeinsch recht immers gold voor een souverainen staat, maar toch niet voor een leengebied als het graafschap Holland. Het gold voor den keizer en niet voor een graaf, diens leenman, om er zich voor zijn machtspositie op te beroepen. Philips van Leiden geeft zelf de oplossing van deze moeilijkheid, door de vraag, hoe moet men den zin verstaan: „het imperium is verscheurd” en „ieder is in

⁶⁵⁾ Li patron delle temporaliteit. Coutumes du Pays de Liège, ed. J. Raiken et L. Polain, T. I, Bruxelles, 1870, p. 260. Vgl. H. Pirenne, o.c., T. II, p. 140.

⁶⁶⁾ Zie voor de levensbijzonderheden van Philips van Leiden: R. Fruin, Over Philips van Leiden en zijn werk: De Cura Reipublicae et sorte principantis. Verspr. Geschr., Deel I, blzz. 111-162.

⁶⁷⁾ I.c., blz. 127. Het werk werd aan Willem V opgedragen en is in zijn oorspronkelijken vorm ongeveer in 1355 klaar gekomen. Onder Albrecht werd het werk door toevoegingen nog uitgebreid. I.c., blzz. 122-123.

zijn vaderland keizer'', zoo te verklaren, dat ieder die regeert, ook keizer is in zijn gebieden, tenminste wat betreft het bestuur der onderdanen en de zorg voor het land, want de keizerlijke waardigheid mag hij zich niet zoo maar aanmatigen. ⁶⁸⁾

Dit was in zooverre niets nieuws, dat de Fransche koningen zich al lang als onafhankelijk van den keizer hadden gedragen en al veel vroeger de keizerlijke attributen voor zich hadden opgeëischt. De onafhankelijke zelfstandigheid van den Franschen koning werd door paus Innocentius III en de hem opvolgende pausen uitdrukkelijk erkend en ook Fransche canonisten lanceerden in de 14e eeuw de formule, dat de koning in zijn rijk keizer is en daar dezelfde rechten heeft als de keizer „in Universo''. ⁶⁹⁾ Doch, wat de Fransche koning kon doen, zou een graaf van Holland zich dat ook kunnen veroorloven? Zeker, het imperium was nu eenmaal verscheurd en de Italiaansche stadsrepublieken Venetië, Genua, Milaan, Florence, die toch ook tot het H. Roomsche Rijk behoorden, hadden immers eveneens beetje bij beetje de staatsmacht aan zich getrokken, terwijl zij zich van den anderen kant steeds onafhankelijker van den Duitschen keizer maakten. ⁷⁰⁾ Over deze onafhankelijkheid van den keizer spreekt Philips van Leiden echter niet zoozeer. Het feit, dat het imperium verscheurd is, neemt hij eenvoudig als uitgangspunt aan. Maar dan moet ook degene, die tot nog toe den keizer in zijn gebied vertegenwoordigde, zelf keizer zijn in het land, „zijn Vaderland''. En daarmee heeft hij den plicht voor zijn onderdanen te zorgen en geniet hij het recht het algemeen welzijn den voorrang te geven boven het privé-belang. ⁷¹⁾

Hiermee zijn wij aan het hoofdthema van Philips van Leiden.

⁶⁸⁾ „Etsi... hodie scissum sit imperium, ut quilibet imperet, et imperator sit in partibus suis quoad salvationes rerum et regimen subditorum, non tamen intelligas quoad solemnitates imperiales." De cura reipublicae, ed. Fruin-Molhuysen (1900), Cas. IX, p. 54.

⁶⁹⁾ Zie G. de Lagarde, La naissance de l'esprit laïque au déclin du moyen-âge, T. I, Bilan du XIIIe siècle, pp. 164-165.

⁷⁰⁾ P. Mesnard, L'essor de la Philosophie politique au XVIe siècle, Paris, 1936, p. 8.

⁷¹⁾ „Publica privata superant." Cas. V, p. 35. Vgl. Cas. XVI, pp. 67, 68 en Cas. LXII, p. 264.

„Het is de taak van den keizer het heil van zijn onderdanen te zoeken, opdat het nut van den staat ongeschonden gehandhaafd blijve en ieders positie voortdurend verzekerd zij; zoo bepaalt de keizer het tot informatie van andere vorsten.”⁷²⁾ De handhaving van „het nut van den staat” en van „ieders positie”, m.a.w. het algemeen welzijn moet de grondslag zijn voor iedere gezonde politiek. Op deze basis gaat Philips nu de taak van den vorst, wil hij een goed staatsbestuurder zijn, nader omschrijven. Vooreerst zij dan vastgesteld, dat de vorsten zekere rechten hebben, waarvan zij geen afstand kunnen doen, opdat de staat, waarvan het heil ligt in de macht van den vorst, veilig zij.⁷³⁾ De vorst moet dus sterk en machtig zijn, opdat de staat sterk en machtig zij; de vorst mag zijn rechten niet prijsgeven, als hij daarmee de rechten van den staat prijsgeeft, den staat te kort doet. De staat, het algemeen welzijn is de hoogste wet: „salus publica suprema lex”. Opdat dit doel worde bereikt, is het zeer goed, dat de onderdanen onmiddellijk staan onder hun vorst, als bestuurder en beschermer en dat zij niet meerdere heeren boven zich hebben, want daaraan zijn groote bezwaren verbonden.⁷⁴⁾

Hiermee heeft Philips van Leiden den grondslag van het leenstelsel verworpen. Het leenstelsel immers was in zijn wezen een versnippering van het staatsgezag en daarmee van de staatsmacht, zoodat hiervan op den duur weinig of niets overbleef. Hiertegenover stelt Philips het staatsgezag in de handen van één heer, die zijn macht uitoefent door van hem afhankelijke ambtenaren, door baljuwen en drosten-majores, die den vorst helpen bij het bestuur, door rentmeesters, die voor de finantiën van den heer zorgen en door schout en schepen, die volgens de wetten van den vorst recht-

⁷²⁾ Cas. IX, p. 53: „Et imperialem decet sollertiam, ita reipublicae curam gerere et subjectorum commoda investigare, ut regni utilitas incorrupta persistat, et singulorum status iugiter servetur illaesus: sic ad aliorum principum informationem dicit Imperator.”

⁷³⁾ Cas. I, p. 13.

⁷⁴⁾ Cas. LXXIII, pp. 299-300: „multum expedire subditis, principes habere immediate rectores ipsorum et protectores... Incommodum similiter magnum est subditis, tot dominorum subesse dominiis.”

spreken. Wanneer deze personen goed zijn gekozen en op de juiste plaats worden aangesteld, bewerken zij den bloei van den staat. ⁷⁵⁾ Geen enkel ambt mag voor het leven aan iemand worden gegeven, want dit gevoel van zekerheid zou de ambtenaren er toe kunnen brengen, de menschen te onderdrukken; en bovendien stelt een dergelijke toestand de superioriteit van den vorst ter zijde en ontnemt hem de teugels van het bewind. ⁷⁶⁾ Overigens is het een teeken van den wanhopigen toestand waarin de staat verkeert, als de ambten er perpetueel zijn. ⁷⁷⁾ Immers zij, die publieke ambten bekleeden, moeten niet de onderdrukkers van het volk zijn, maar de „*justitiae cultores*”, de beoefenaars van de gerechtigheid. Daarnaast moeten zij zijn: „*viri literati*”, gestudeerde menschen, die uit de boeken hebben geleerd, hoe een staat moet worden bestuurd, waarin de „*justitiae cultus*” en de eerbied voor de wetten bestaat en hoe men de vriendschap met zijn naburen moet bewaren. ⁷⁸⁾ Ook dit laatste is typisch om zijn wijze van uitdrukking: „*finitarum gentium amicitiae servandae*”. Zit hierin niet het idee van een volk in een bepaalden staat vereenigd, waarnaast andere dergelijke volken bestaan? En dat te zeggen van de menschen, over welke de graaf van Holland in de 14e eeuw regeert.

Hoe zal echter dit groote ideaal: een zelfstandige ambtenarenstaat met aan het hoofd een machtig vorst, worden bereikt? Het antwoord luidt: den vorst werkelijk machtig maken door aan hem terug te brengen datgene, waardoor hij zijn macht verloor. Want de machteloosheid van een vorst is de oorzaak van de machteloosheid van een staat. Derhalve mag, ja moet de vorst alles terugnemen, wat hij eens wegschonk ten nadeele van zijn macht, dit is, ten nadeele van het algemeen welzijn, dus, wat hij onrechtvaardig weggaf. Dergelijke schenkingen, dergelijke privileges hebben „*ipso iure*” geen waarde. ⁷⁹⁾

⁷⁵⁾ Vgl. *Tabula tractatus*, Rubrica I, blz. 374.

⁷⁶⁾ *De Cura Reip.*, Cas. XVII, p. 71.

⁷⁷⁾ *I.c.*, p. 72.

⁷⁸⁾ *De Cura Reip.*, Cas. LX, p. 251.

⁷⁹⁾ *De Cura Reip.*, Cas. V, p. 35: „*Rescripta impetrata in fraudem devotionis et reipublicae non valere ipso iure. Nam literae gratiosae et privilegia commodis pu-*

Om te bewijzen, dat de vorst die wettig kan herroepen, heeft Philips juist zijn werk geschreven.⁸⁰⁾ „Geen rescript, geen mandaat, geen weldaad noch begunstiging, geen waardigheid, privilege, pragmatieke sanctie of „sacra annotatio” kan tot nadeel van den staat of zijn nut strekken.”⁸¹⁾ In het tegenovergestelde geval is de waarde ervan nul. Ook verjaring kan hierbij niet helpen, evenmin als de consuetudo.⁸²⁾

Daarmee is door het heele systeem van de leenverhoudingen definitief een streep gehaald. Van den anderen kant echter ligt hierin tevens een groote beperking, die aan de vorstelijke macht wordt opgelegd. Vooropgesteld moet worden, dat van Leiden niet spreekt over een macht, die de vorst onmiddellijk van God zou ontvangen; dit inzicht is dus voor hem niet de basis om de absolute macht van den vorst te verdedigen. Is de vorst dan gebonden aan de wetten? Ja en neen. Immers geen enkele bepaling, die ingaat tegen de wetten of de keizerlijke constituties heeft eenige waarde. Evenmin die, welke ten nadeele van den staat of zijn hoofd strekt. „Bedenk, — zegt hij — dat de wil van den vorst in zooverre met de geschreven wetten in overeenstemming moet zijn, dat de vorst niets anders mag willen, dan wat de wetten veroorloven. Want, ofschoon de vorst of de keizer niet gebonden is aan de wetten, moet hij toch volgens die wetten leven.”⁸³⁾

Dat klinkt wel anders als het categorische „quod principi placuit legis habet vigorem” of, zooals het in een Vlaamsche memorie van 1372 heet: „dat de prinche ghenought, heift de cracht van de wet”.⁸⁴⁾ Staan de wetten echter iets toe, wat in strijd is met de belangen van den staat, dan kan de vorst zonder meer daar tegen in handelen.

blicis et statutis neccessitatibus non possunt obistere, nec pactiones seu donationes privatae juri et obsequiis publicis derogare.” En Cas. LXXXV, p. 358: „Et generaliter observandum est ut quod contra utilitatem publicam in aliquo negotio proferatur non valeat.”

⁸⁰⁾ Dit is beknopt, doch duidelijk samengevat in de „Tabula Tractatus”, Rubrica IV, pp. 400-401.

⁸¹⁾ Tabula Tract., Rubrica I, p. 370. Vgl. De Cura Reip., Cas. LXXXV, p. 358.

⁸²⁾ De Cura Reip., Cas. LXXXV, pp. 358-359 en Cas. V, p. 35.

⁸³⁾ De Cura Reip., Cas. LX, pp. 249-250.

⁸⁴⁾ H. Pirenne, o.c., T. II³, p. 142.

Volgens van Leiden moet de strijd vooral worden aangeboden tegen de hogere edelen, die geleidelijk zooveel gebied en eigendom aan den vorst hebben ontfutseld, dat hem nauwelijks nog iets overbleef. En het ergste is, dat de vorst van datgene, wat hij in leen wegschonk, geen inkomsten meer kan trekken. Hij wordt dus op den duur straat-arm, terwijl de grooten steeds machtiger worden en het volk daarbij ook nog onderdrukken. Zoo is het volk van twee kanten de dupe. Want de vorst zelf moet zich, om aan geld te komen, ook tot het volk wenden. Het gevolg is dus, dat de grooten machtig en sterk zijn, terwijl vorst en volk met machteloosheid zijn geslagen. Niet meer het recht heerscht, doch de macht van den sterkere. Hierin ligt de oorzaak voor onvrede en onrust in den staat, een hinderpaal, die tot elken prijs moet worden opgeruimd. ⁸⁵⁾

Dit is het telkens terugkeerende thema in het tractaat van Philips van Leiden. Daarom wil hij het heele feodale systeem opruimen. De inwoners staan immers in deze ordening niet rechtstreeks onder den vorst, doch onder een of anderen baron. En met het toenemen van het aantal heeren, groeien ook de lasten der burgers. Doch wat erger is, door de berooidheid van den vorst en „desolato capite singuli laxis desiderii ad libitum dominantur”, door de desolate positie van het hoofd heerscht ieder volgens zijn ongebreidelde begeerten naar willekeur. Het gevolg is, dat de vorst niet gezien is bij het volk, doch van den anderen kant evenmin bij de grooten, want deze beminnen hun heer niet om hem zelf, maar om zijn goederen. Wat een verhouding!! Neen, één macht moet er zijn, want een rijk, dat in zich zelf verdeeld is. . . ⁸⁶⁾

De heerschende regeeringloosheid in zijn vaderland moet op deze wijze worden opgeheven. Al die vervreemde goederen en rechten moeten dus weer aan den vorst worden teruggebracht.

⁸⁵⁾ Zie o.a. Cas. XLV, p. 192. Vgl. Cas. X, p. 55; Cas. LV, p. 233.

⁸⁶⁾ Cas. LXXIII, p. 300. Zie bij R. Fruin, V.G., I, blzz. 133-134 voor de metaforen waaronder Philips van Leiden de regeeringloosheid uitbeeldt in den krachteloozen leeuw (vorst), de oasen (edelen), de ganzen (stadsbewoners), kalveren en schapen (plattelanders).

Daarnaast moeten met den grond worden gelijkgemaakt de burchten en kasteelen van de leenmannen waarin zij zich tegen hun heer kunnen verschansen en waarin zij zich veilig voelen, zoowel tegen hun mededingende-buurleenmannen als tegen het verbitterde, onderdrukte volk. Alleen aan de grens mogen vestingen ter verdediging van het land blijven bestaan, doch in uitsluitend bezit van den vorst zelf.⁸⁷⁾ Deze moet zorgen voor een bezetting door menschen, die van hem hiervoor een salaris ontvangen.⁸⁸⁾ Dat zijn de maatregelen, die volgens Philips van Leiden tegenover de grooten moeten worden genomen. Zij zijn fnuikend voor het feodalisme.

Fruin zegt naar aanleiding hiervan: „Ik durf niet beslissen of reeds vóór van Leiden eenig ander legist over het recht van den vorst om zekere giften en privilegiën terug te nemen, gehandeld had. Tevergeefs heb ik nagevorsch. . .”⁸⁹⁾ Hierbij zou ik het volgende willen opmerken. Men vindt óók in de „Disputatio inter clericum et militem” (\pm 1300) den eisch, dat wanneer het heil van den staat zulks eischt, privilegies kunnen worden herroepen, daar moet worden verondersteld, dat zij voor het heil van den staat worden gegeven. Bereiken zij dit doel niet of werken zij het tegen, dan ligt de conclusie voor de hand.⁹⁰⁾ Bovendien bestaat er een document van nog ouderen datum, waarin de zelfde maatregelen staan beschreven, als die welke wij zoo juist in Philips van Leiden's werk zagen opgenoemd. In de constitutie „De resig-

⁸⁷⁾ Cas. LXXII, p. 294: „deficienda, (et) destruenda illa castra, quibus publica quies turbatur, et subditi absque rationabili causa gravantur... Et hinc recale de solemnibus factis principis,... qui ob rebellionem sedandam, quam nonnulli in rempublicam et sibi subditos exercebant, castra multa funditus dissipavit.”... „castra limitanea... ad manum principis ob defensionem patriae magna immunitate sunt conservanda.” p. 295: „Et in huiusmodi castris immediatum regimen reservabitur principanti.”

⁸⁸⁾ Cas. LXI, p. 259.

⁸⁹⁾ V.G., I, blz. 136.

⁹⁰⁾ De hoofdtitel luidt: Disputatio inter clericum et laicum super dignitate regia. De ondertitel luidt: Disputatio inter clericum et militem super potestate prelatibus ecclesiae atque principibus terrarum commissa sub forma dialogi, (zie blz. 18), s.l. en s.a., p. B. 1ro. „... Unde constat et testimonio et recta ratione eos concedere quatenus posset in posterum reipublicae derogare. Unde plane colligitur in omnibus privilegiis hic exceptum scilicet, ut nisi privilegium indultum videatur in posterum reipublicae nociturum vel pro ardua necessitate vel utilitate reipublicae manifesta mutandum.”

nandis privilegiis" (1220) verklaart Frederik II van Hohenstaufen voor het gebied Sicilië alles nietig, wat sinds 1189 (het jaar, waarin Willem II van Sicilië stierf) aan regaliën, kroonrechten, kroon-goederen, leenen, enz. was vergeven. De eenige norm, die voor deze maatregelen geldt, is het staatsbelang. Bovendien eischt Frederik II, dat eenige strategisch belangrijke burchten hem onmiddellijk worden overgegeven, terwijl hij op den hofdag te Capua, gehouden in December van het zelfde jaar, bepaalt, dat alle kasteelen, die de laatste 30 jaren zijn gebouwd, voor een deel moeten worden overgedragen en voor een deel vernietigd. Niemand mag nog eigenmachtig op zijn grond een kasteel bouwen.⁹¹⁾ De legist van Bologna, Roffred van Beneventum, was Frederik's naaste raadgever bij het treffen der maatregelen die dienden tot de opheffing van den Siciliaanschen leenstaat.⁹²⁾

Zooals Sicilië zijn staatskasteelen kreeg in plaats van de vroegere ridderburchten, zoo moest het volgens Philips van Leiden ook in de gebieden van zijn graaf gebeuren. En daarbij zal er dan geen adel meer zijn, die door een leeneed aan den vorst is gebonden, maar een, die door den plicht van een ambt en wel van een militair ambt in zijn dienst staat. Want voor den raad van den koning en voor de rechtelijke en administratieve ambten zijn rechtsgeleerden en geletterden noodig. En op dit gebied moet de adel zich maar niet begeven, meent van Leiden.⁹³⁾ Overigens heeft de adel niet het alleenrecht op den militairen dienst. De afkomst speelt hierbij geen rol. Wel „schijnt het", dat ieder, die door den keizer of den vorst in den militairen dienst wordt opgenomen, hierdoor vanzelf van adel wordt.⁹⁴⁾

Hier zien wij het oude en het nieuwe door elkaar vermengd.

⁹¹⁾ E. Kantorowicz, Kaiser Friedrich der Zweite, Berlin, 1931, SS. 105-108.

⁹²⁾ o.c., SS. 108, 210. Zie boven blz. 22.

⁹³⁾ Cas. LXII, p. 266: „Cum armis et non consiliis occupandi sunt... Arma enim magis quam jura scire milites..."

⁹⁴⁾ Cas. LXII, p. 267: „Dic eo ipso, quod imperator vel princeps aliquem assumat ad militiam, quae est extraordinaria dignitas, videtur eum nobilitasse... An autem inferiores hoc poterunt sicut duces vel comites? Videtur quod sic, nam scissum est hodie imperium..."

Iedere strijder is een edele, doch hij volgt niet meer zijn onmiddellijken heer in den heerban, doch allen staan gelijkelijk onder den vorst, van wien zij hun soldij ontvangen. Het idee van een staand leger, waarin keizer Frederik II hem overigens ook in Sicilië was vóór geweest,⁹⁵⁾ is ook bij Philips van Leiden gerijpt. Daarom mogen de militairen geen andere leidende functies bekleeden. Men moet zich met één taak, zijn ambt, bezig houden, en niet met andere dingen, waarvoor geschiktheid en ervaring ontbreken en waarvoor men dan toch ten nadeele van den staat zou worden betaald.⁹⁶⁾

Zoo stond Philips van Leiden tegenover de geprivilegieerde machtspositie van den adel.

Een tweede macht in die dagen is de *s t a d*. Zij stond echter niet zoozeer in het feodale systeem en daarom zegt van Leiden er niet zooveel over. De steden kunnen hun privileges behouden, als en in zooverre zij niet de macht van den vorst aan banden leggen. Want dan helpen zij niet mee tot een goede verhouding in den staat, doch rukken dezen veeleer uit elkaar.⁹⁷⁾ Zijn de stedelijke privileges echter redelijk, dan moet men ze laten voortbestaan.⁹⁸⁾ Dit is eigenlijk in het kort alles, wat van Leiden hierover heeft te zeggen.

In de derde plaats spreekt de auteur over de geprivilegieerde positie van de *k e r k* en den *c l e r u s*. De ideeën hieromtrent zijn afhankelijk van zijn opvatting over de verhouding van de twee machten, de geestelijke en de wereldlijke. Deze bepaalt hij in een vergelijking als volgt: „het goud is niet zooveel kostbaarder dan het lood, als het priesterschap staat boven de koninklijke macht”.⁹⁹⁾ Daarom moet men niet zeggen dat er voor den

⁹⁵⁾ E. Kantorowicz, *Kaiser Friedrich der Zweite*, S. 391.

⁹⁶⁾ Cas. XXXII, p. 118: „Ex his... capias, militem non debere esse officialem ad praesidendum, quia ratione militiae stipendia tenet, et similiter ratione officii, et sic divisus minus proficit ad hoc, cui ascribitur... et respublica laeditur in sustinendis pluribus, qui rerum peritiam et experimenta forte non habent.” Vgl. Cas. LXII, p. 265: „milites alienarum rerum prohibantur esse conductores”.

⁹⁷⁾ Cas. XVI, p. 69. Vgl. *Tabula Tractatus*, Rubrica I, p. 376.

⁹⁸⁾ Cas. XXIX, p. 108.

⁹⁹⁾ Cas. XXXII, p. 127: „Quia aurum non tam pretiosius est plumbo, quam regia potestate sit ordo sacerdotalis altior.”

vorst en voor den staat hetzelfde nadeel ontstaat uit een begunstigen van en een collatie geven aan een kerkelijk als aan een wereldlijk college. Temeer daar de staat door het steunen van de geestelijken, die den staat door hun gebed helpen, er ook in tijdelijke zaken profijt van heeft.¹⁰⁰⁾ Daarom is dat land in groot gevaar, waar de vorsten zich tegen deze privileges keeren¹⁰¹⁾ en is het absurd een consuetudo in te voeren, die ingaat tegen de voorrechten van de kerk en de geestelijken.¹⁰²⁾ Een dergelijke consuetudo is trouwens nietig, is „ipso iure” ongeldig.¹⁰³⁾ De kerk en de clerus worden dus in hun geprivilegieerde positie gehandhaafd. Doch er is een „maar”, een voorwaarde aan verbonden. De handhaving der kerkelijke privileges mag alleen dan geschieden, als het belang van den staat er niet door wordt benadeeld, als het heil van den staat er niet door op het spel wordt gezet. Het betreft hier met name het „privilegium fisci”. In gewone omstandigheden immers moeten de kerkelijke goederen onaangetast blijven en mag er geen belasting van worden geëischt en zij, die zich hier niet aan houden, moeten worden gestraft.¹⁰⁴⁾ Er kunnen zich echter buitengewone omstandigheden voordoen, b.v. in tijd van oorlog. Dan, zoo verklaart Philips van Leiden, gelden de privileges, ook die van de geestelijken niet meer. Ook zij moeten dan in de algemeene lasten bijdragen, omdat het hier om het belang van allen gaat, omdat hier het algemeen welzijn op het spel staat.¹⁰⁵⁾ Trouwens als zij bij vreedestijd voordeel genieten, is het billijk, dat zij een last, opgelegd om den vrede te verkrijgen, niet weigeren. En als de staat eens zou te gronde gaan, dan zou het ook met de rust van de kerk en de wijding, die van haar uitgaat, voorgoed zijn gedaan.

¹⁰⁰⁾ Cas. I, p. 14.

¹⁰¹⁾ Cas. VIII, p. 48.

¹⁰²⁾ Tabula Tractatus, Rubrica III, p. 396. Vgl. Cas. LXXXIV, p. 349.

¹⁰³⁾ Tabula Tractatus, Rubrica III, p. 399. Vgl. Cas. LVI, p. 238; Cas. LXX, pp. 285 en 286.

¹⁰⁴⁾ Tabula Tractatus, Rubrica V, p. 409 en Cas. XLVI, pp. 194-196.

¹⁰⁵⁾ Tabula Tractatus, Rubrica II, p. 392. Vgl. Cas. XII, p. 60: „Nota quod homines sacrosanctarum ecclesiarum a muneribus tempore expeditionis non excusantur...” en Cas. XVI, p. 67: „Nulla religio seu praerogativa personae publicam transactionem potest excusare, seu impedire utilitatem publicam.”

Het is merkwaardig, dit laatste punt is een van de hoofdargumenten van den schrijver der „Disputatio inter clericum et militem”, ¹⁰⁶⁾ zij het, dat de anonymus zijn miles in hatelijke bewoordingen laat spreken, maar de grondgedachte van beiden is de zelfde. De miles verwijt aan den clericus, dat de geestelijken het onverdragelijk vinden, wanneer de vorst hun deemoedig iets vraagt, terwille van hun eigen welzijn en om de verdediging van de kerk en hun goederen. Zij willen maar niet begrijpen, dat, wanneer de vorst vrede heeft, ook zij vrede hebben en dat het welzijn van den vorst ook hun welzijn is. De vorst heeft zijn inkomsten, zelfs zijn leven veil voor hen, en wat doen zij? . . . De materieele goederen zijn er tot steun van het christenvolk, ook de bezittingen van de kerk. Deze werden immers door de christengemeenschap eens aan haar geschonken: toch niet opdat die gemeenschap door het gemis ervan te gronde zou moeten gaan? ¹⁰⁷⁾

Uiteindelijk moet dus ook hier, evenals bij Philips van Leiden, een privilege aan de kerk gegeven wijken voor het algemeen welzijn. Dit wordt tenminste gezegd ten aanzien van het „privilegium fisci”. Daarnaast staat het „privilegium fori”. Philips van Leiden wil dit kerkelijk voorrecht volledig gehandhaafd zien. Nergens spreekt hij ervan, dat dit recht in bepaalde omstandigheden voor het staatsbelang zou moeten wijken. Hij begint echter met de algemeene bepaling, dat geen privilege een misdadiger kan vrijwaren om voor de rechtbank te verschijnen. Dit zou immers als een vrijbrief voor de misdaad kunnen gelden. Het heeft den schijn, zegt hij dan, dat deze algemeene regel ook voor geestelijken geldt. Toch is dat niet zoo. De geestelijken zijn exempt krachtens een geschreven wet. En daarbij, het privilege wil niet zeggen, dat een geestelijke straffeloos een misdrijf kan begaan: hij wordt immers door zijn bisschop of een ander geestelijke overste voldoende terechtgezet, aldus Philips van Leiden. ¹⁰⁸⁾ De sanctie tegen een

¹⁰⁶⁾ Zie boven blzz. 18 en 30.

¹⁰⁷⁾ o.c., pp. A. 5vo — B. 1ro.

¹⁰⁸⁾ Cas. XLVII, pp. 198-199.

rechter, die zich niet aan het privilege houdt door een geestelijke voor een wereldlijke rechtbank te dagen, bestaat in de nietigheid van de daad en in het verlies van de macht om recht te spreken.¹⁰⁹⁾ Zoowel voor de exemptie zelf als voor de strafbepaling beroept van Leiden zich op een constitutie van keizer Frederik II van 1220, het bekende jaar van de Constitutie „De resignandis privilegiis”.

Tot zoover de ideeën van Philips van Leiden. Zij vormen geen afgerond politiek systeem. Dit te geven lag ook stellig niet in de bedoeling van den schrijver. Zijn boek maakt eigenlijk een zeer verwarden indruk: er is geen bepaalde logische indeeling en nog veel minder een geleidelijke ontwikkeling in de gedachten. De reden ervan ligt hierin, dat van Leiden schreef met het doel aan te toonen, hoe de vorst het recht had terug te nemen, wat eens ten nadeele van hem en den staat, dus onrechtmatig, was weggegeven. Daarbij schreef hij zijn werk niet ineens, doch voegde er telkens aanvullingen aan toe, vaak toegelicht met voorbeelden uit de tijdsomstandigheden.¹¹⁰⁾ Deze omstandigheden, ten tijde van de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten, waren wel geschikt om zijn leer te bevestigen, daar nu duidelijk bleek, hoe jammerlijk het een land vergaat, waarin geen sterk centraal gezag regeert, een gezag, dat in staat is om boven alle partijen het algemeen welzijn te dienen. Zoo was het in Holland.

In Vlaanderen moest de vorst vooral den strijd aanbinden tegen de steden, die een machtige positie hadden door de vele privileges. Dit blijkt duidelijk uit het anonyme geschriftje van 1358: „Consultatio, num Princeps privilegia, civitatibus in perpetuum concessa, revocare possit”.¹¹¹⁾ De steden beweerden natuurlijk, dat voor altijd

¹⁰⁹⁾ „Nullus ecclesiasticam personam in criminali causa vel civili quaestione trahere ad iudicem saecularem praesumat contra constitutiones imperiales et canonicas sanctiones; quod si fecerit, actus de iure suo cadat, iudicatum non teneat, et iudex sit ex tunc iudicandi potestate privatus.” Cas. XLVII, p. 199.

¹¹⁰⁾ Zie R. Fruin, V.G., I, blzz. 123 en 160.

¹¹¹⁾ De tekst staat in: F. van Mieris, *Codex diplomaticus comitum Hollandiae*, T. III, p. 407 en in: W. A. Schimmelpenninck van der Oye, *Specimen inaugurale sistens animadversiones ad consultationem veterem*, Harderovici, 1769. Hieruit citeer ik.

geschonken privileges nooit kunnen worden teruggeroepen.¹¹²⁾ Hiertegen richt de schrijver zijn argumenten, die hierin culmineeren: een privilege, dat tot een misbruik wordt of tot ernstige schade van meerderen leidt, — hetgeen op het tijdstip van het verleenen van het privilege niet het geval was, — kan worden herroepen.¹¹³⁾ Deze uitspraak is veel soepeler dan de categorische uitdrukkingen van Philips van Leiden. De anonymus ziet er niet meer in dan een gewone burgerlijke overeenkomst, waarbij, als een der partijen op eenigerlei wijze in gebreke blijft, de andere ook niet meer is gebonden, al werd deze voorwaarde niet uitdrukkelijk vermeld en al geschiedde de overeenkomst „voor eeuwig”.¹¹⁴⁾

Onze Nederlandsche vorsten mochten naar het Fransche voorbeeld kijken, zij beschikten over te weinig kracht om hun ideaal te verwezenlijken. Dit heeft Philips van Leiden wel wat te zeer over het hoofd gezien, dunkt me. Hoe kon immers de zwakke graaf zijn wil opleggen aan de machtige edelen en aan de sterke steden? De oppositie was te groot, de partijhaat te vinnig. De Hoekschen en Kabeljauwschen in Holland, de Hekerens en de Bronckhorsten in Gelre, de Schieringers en de Vetkoopers in Friesland, de „Grooten” en de „Kleinen” in Luik, ieder verdedigt op zijn terrein zijn eigen vrijheden en privileges. De vorst staat hier vrijwel machteloos tegenover. Wil hij nog „aanblijven”, dan moet hij zich zelfs verbinden tot de erkenning, dat hij geen vorst meer is, wanneer hij zich niet houdt aan de privileges. Zoo wordt het voor Brabant vastgelegd in het Charter van Cortenberg (1312) en de Joyeuse Entrée (1356), voor Luik in den Vrede van Texhe (1316).¹¹⁵⁾

Onder de Bourgondiërs komt in zóóver een verandering, dat deze vorsten inderdaad aan een versteviging van het staatsgezag kunnen werken, wijl zij op een „huismacht” kunnen steunen. Zij

¹¹²⁾ o.c., p. 2.

¹¹³⁾ o.c., p. 3.

¹¹⁴⁾ Vgl. R. Fruin, V.G., I, blz. 137.

¹¹⁵⁾ Vgl. H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, T. II⁸, pp. 143-162.

weten den adel aan hun hof te verbinden, dat evenals in Frankrijk een waar middelpunt wordt. Onder deze vorsten, met name onder Karel den Stouten, wordt ook een permanent, nationaal leger georganiseerd, de „benden voor ordonnantie”.¹¹⁶⁾ Maar daarmee is de macht van de geprivilegieerden nog niet gebroken. Dat blijkt wel duidelijk uit het z.g. „Groot-Privilege”, dat Maria van Bourgondië in 1477 volgens den eisch van de afgevaardigden der verschillende gewesten, die te Gent waren bijeengekomen, moest onderteekenen. Hierdoor werd de macht van den vorst op gelijke wijze beperkt als door de Brabantsche Joyeuse Entrée. Toch achtte men zich nog niet voldoende verzekerd van zijn vrijheden en privileges. Vlaanderen, Holland, Namen en Brabant eischten nog ieder voor zich een eigen Groot-privilege. Hiermee nog niet tevreden grijpt Gent weldra naar de wapenen, om de „aloude” zelfstandigheid van de stad tegen de opdringende macht van den vorst, Maximiliaan, te verdedigen. De Habsburgsch-Bourgondische macht vermag echter méér dan een gewestelijk graaf of hertog en zoo moeten de Vlaamsche machten, Gent, Brugge en Yperen voor hun monarch bukken.¹¹⁷⁾ De economisch al verzwakte steden moeten het op militair gebied afleggen tegen de staande legers.¹¹⁸⁾ Eindelijk heeft de vorst gezegevierd, maar daarmee heeft hij het volk nog niet voor zich gewonnen. Al wordt Philips de Schoone ook als de „natuurlijke vorst” op een enthousiaste wijze geëerd en wordt zijn gezag door alle gewesten graag geëerbiedigd, dit gezag gaat onder Karel V weer sterk achteruit, om onder Filips II voorgoed te verdwijnen.

De clerus heeft veel van zijn zelfstandige beteekenis verloren. De bisschoppen en abten zijn veelal creatures van den vorst en zij laten hem inbreuk maken op de privilegia fori en fisci.¹¹⁹⁾ Van den anderen kant mogen zij in den centralen raad van den vorst zetelen en zoo meehelpen aan de politieke een-making van

¹¹⁶⁾ Zie E. Pouillet, *Histoire politique nationale*, T. II, pp. 243-4 en 251.

¹¹⁷⁾ E. Pouillet, o.c., T. II, pp. 274-278.

¹¹⁸⁾ H. Pirenne, o.c., T. III³, p. 187.

¹¹⁹⁾ H. Pirenne, o.c., T. III³, p. 190 en pp. 370-371.

den staat. Hierdoor vergrooten zij de macht van den vorst; hun macht in het wereldlijke gaat echter achteruit, terwijl die van den vorst, ook in het geestelijke, toeneemt. Waarom vaardigen de vorsten zoo strenge plakكات uit tegen de ketters? Is het niet, om ook in het geestelijke meer macht en gezag te krijgen en hun invloed te doen gevoelen?

Dat was allemaal niets nieuws. Frederik II van Hohenstaufen gaf ook hier weer het voorbeeld. In zijn constitutie van Melfi (1231) bepaalde hij voor het koninkrijk Sicilië, dat de ketters, die door zijn ambtenaren waren opgespoord, voor de wereldlijke rechtbanken moesten worden gebracht. Dit gold alleen voor hen, die rechtstreeks onder de geestelijke jurisdictie van den paus vielen. Grieken, Joden, Mohammedanen waren vrij in hun godsdienst.¹²⁰⁾ De paus, Gregorius IX, had echter de politiek doorzien en stelde daarom in het zelfde jaar nog een pauselijke inquisitie in. De ketters op gezag van den paus veroordeeld, konden door de wereldlijke macht worden gestraft, terwijl Frederik II reeds in 1224 had bepaald, dat de ketters op zijn gezag den vuurdood moesten ondergaan: „Auctoritate nostra ignis iudicio comburendus.”¹²¹⁾ Deze kettervervolgung sloot nauw aan bij het Romeinsch recht, waarin ketterij majesteitsschennis was, inzonderre God en keizer één waren. Het is wel typisch, dat in de Middeleeuwen de eerste wet of constitutie over de inquisitie van een wereldlijk vorst uitgaat — er waren wel eerder losstaande gevallen van bisschoppelijke inquisitie — en dat deze zoo gretig door anderen wordt overgenomen. Als dan bij den aanvang van den nieuwen tijd, terwijl de nationale, gecentraliseerde staten in ontwikkeling zijn en de vorst in dien eenheidsstaat alle macht aan zijn persoon wil brengen en houden, als er dan kettersche ideeën komen, welke die eenheid gaan verbreken, dan is het te verklaren, dat de vorsten de inquisitie ook aangrijpen als middel om hun macht in den staat te behouden en te versterken. Vanzelf sprekend krijgt de vorst zoo een grooten

¹²⁰⁾ Zie E. Kantorowicz, Kaiser Friedrich II, SS. 243 ff.

¹²¹⁾ Vgl. G. de Lagarde, *La naissance de l'esprit laïque au déclin du moyen-âge*, T. I, Bilan du XIIIe siècle, pp. 223-226.

invloed over het geestelijke. Bij de protestanten, die intusschen op het tooneel zijn verschenen, is die invloed veel grooter dan bij de katholieken, omdat de protestante vorsten als een soort leeken-pausen kunnen optreden.

IV. HET KEIZER-IDEAAL. DE TEGENSTELLING MIDDELEEUWEN—NIEUWE TIJD.

Hiermee zijn wij aan een nieuwen tijd gekomen. De christelijke eenheid is op een dubbele wijze verbroken. Vooreerst is er door de vorming van territoriale staten — Frankrijk, Engeland, Spanje, maar ook binnen het Duitsche rijk zelf — van een algemeen Roomsch imperium niets meer overgebleven. En al worden er rond 1500 nog menschen gevonden, zooals de Vicaris-Generaal van Kamerijk, Jacob van Middelburg, die een apologie schrijft voor de hoogheid van de keizerlijke macht,¹²²⁾ — dat zij ver staat boven de macht van de koningen —, toch moeten ook zij erkennen, dat die koningen, die rehtens den keizer als heer moesten erkennen en gehoorzamen, feitelijk zich hieraan niet houden.¹²³⁾

Ten tweede heeft de Hervorming een onheelbare scheuring in de christenheid gebracht, ook binnen de territoriale staten. Wat kan de keizer volgens het Middeleeuwsch ideaal uitrichten met zijn materieel zwaard, dat hij moet gebruiken „ad nutum ecclesiae”? De reële Philips van Leiden zou zeggen: nu toch eenmaal het imperium verscheurd is, moet iedere vorst maar als een keizer in zijn gebied optreden en dat zwaard gebruiken, zooals de kerk het verlangt. Jacob van Middelburg echter is geen reaalpolitieker, hij beschrijft alleen een ideaal uit vervlogen tijden, dat nu nog werkelijkheid zou moeten zijn: een twee-zwaarden theorie!¹²⁴⁾ Hij staat echter niet alleen. Een van onze vroegste Nederlandsche Humanisten, Cornelius Aurelius, de „praeceptor” van Erasmus, geeft ook

¹²²⁾ *Elegans Libellus ac nunc primum impressus de praecellentia potestatis imperatoriae...*, [1500], Antwerp., 1502, p. 70.

¹²³⁾ o.c., p. 25ro.

¹²⁴⁾ o.c., pp. 21vo en 22vo.

nog een idealistische beschrijving van het oude keizer-ideaal, geheel aan de hand van de gebedsformulieren der keizerkroning.¹²⁵⁾ Hij vraagt den keizer, zijn kuikentjes d.w.z. de kinderen van de kerk onder zijn vleugels te nemen en te beschermen en er direct bij te zijn, waar hij het cadaver der ketterij bespeurt, om het met het zwaard der gerechtigheid van het gezonde lichaam van Christus te verwijderen.¹²⁶⁾ Dat is het ideaal. Cornelius Aurelius weet het heel goed. Het is niet ten onrechte, zegt hij, dat men tegenwoordig lacht om het imperium. Het is immers zoodanig gedegenereerd, dat er behalve de naam en de titel niets meer van een imperium over schijnt te zijn.¹²⁷⁾

Luther en Calvijn hebben daar ook zeker het hunne toe bijgedragen. Te Augsburg wordt in 1555 officieel door den Roomschen koning erkend, dat de ketterij in het H. Roomsche rijk mag bestaan en openlijk worden uitgeoefend; dat de Luthersche vorsten zelfs het recht hebben van hun onderdanen te eischen, dat dezen het oude geloof afzweren en het Lutheranisme aanhangen of anders het land verlaten. De opvolger van zijne allerchristelijkste majesteit verkondigt door het edict van Nantes in 1598 aan de oudste dochter van Rome, dat zij voortaan ongestraft met de moederkerk mag breken.

Zoo is rond 1600 de christenheid reëel en ideëel uit elkaar geslagen. De Middeleeuwsche politieke eenheid heeft moeten plaats maken voor den wereldlijken, territoriaal-beperkten staat, waaraan in zijn uiterste consequentie alles ondergeschikt moet zijn, ook godsdienst, moraal en recht. De theoreticus van dit systeem is de Florentijn Machiavelli. Deze leert in zijn „Il Principe” aan den vorst en in zijn „Discorsi” aan de republikeinsche regeerders, hoe zij de eenheid en de kracht van den staat moeten bewerken. Alle middelen om dit doel te bereiken zijn geoorloofd. God als doel is uitgeschakeld; Zijn dienst mag en moet soms als middel worden

¹²⁵⁾ *Diadema imperatorum sive de coronatione Maximiliani imperatoris deque boni principis officio*, Antw., 1586.

¹²⁶⁾ o.c., pp. 122-123.

¹²⁷⁾ o.c., p. 114.

gebruikt. Godsdienst is een kwestie van politiek geworden.¹²⁸⁾ Grooter tegenstelling met de Middeleeuwsche idee is haast niet denkbaar. Voor Augustinus en in navolging van hem voor de meeste middeleeuwers was de politiek een onderdeel van de theologie, al ontleende men ook elementen aan Aristoteles en het Romeinsch recht. De grondslag ervan was theocratisch. Machiavelli vertegenwoordigt de antithese van dit standpunt door alle ethische, juridische en ook theologische criteria uit de politiek te verwijderen.¹²⁹⁾

Naast Machiavelli, die dus van een volledige saecularisatie der politiek uitgaat, staan Luther en Calvijn. Deze hervormers plaatsen de politiek weliswaar geheel in de godsdienst-sfeer, laten het geestelijke zelfs een domineerende plaats innemen, doch het verband met het wereldlijke is zoo nauw, dat hier eigenlijk niet meer van twee machten gesproken kan worden. Godsdienst en politiek zijn feitelijk in één hand, bij Luther door het landvorstenkerkendom, bij Calvijn door aan de geestelijke leiders (van Genève) tevens het geheel politieke beheer in handen te geven. Voor Luther is de staat de werkelijke „civitas Dei”.¹³⁰⁾ Hij geeft den staat om zijn wereldlijke macht niet alleen een absolute zeggingschap over de uiterlijke ordening van de kerk, doch ook over de eigenlijke geestelijke gemeenschap. En al blijft de kerk als een geestelijke gemeenschap tijdens Luther's leven nog maar onder de contrôle van den staat, spoedig — in 1581 door de instelling van een tribunaal met rechtsmacht over geloof en zeden — wordt de kerk werkelijk een civiele instelling.¹³¹⁾ Voor Calvijn mogen kerk en staat slechts één en het zelfde wezen uitmaken: de kerk is staat en de staat is kerk.¹³²⁾ Men kan niet tot den staat behooren, als men geen lid is van de

¹²⁸⁾ Vgl. J. A. Symonds, *Renaissance in Italy*, T. I, *The age of the Despots*, London, 1926, p. 355.

¹²⁹⁾ J. N. Figgis, *Studies of political thought from Gerson to Grotius, 1414-1625*, 2nd. edition, Cambridge, 1931, p. 16.

¹³⁰⁾ J. N. Figgis, o.c., p. 66.

¹³¹⁾ G. de Lagarde, *Recherches sur l'esprit politique de la Réforme*, Paris, 1926, p. 342.

¹³²⁾ A. J. M. Cornelissen, *Calvijn en Rousseau. Een vergelijkende studie van beider staatsleer*, Nijmegen-Utrecht, 1931, blzz. 115-116.

kerk. Kerk en staat zijn één en het zelfde.¹³³⁾ Welnu, bij deze „nivelleering van kerk en staat” wordt het primaatschap aan den staat toegekend, in zooverre dat de kerk slechts een functie is van den christelijken staat.¹³⁴⁾ Men moet dit nu niet zoo verstaan, alsof het godsdienstig leven zonder meer gesubordineerd is aan iederen maatregel van den magistraat. Kerk en staat zijn beide onderworpen aan de exclusieve souvereiniteit van God en daarom geldt het bovenstaande ook alleen van den christelijken staat. Dit in tegenstelling met het Lutheranisme, dat meer en meer wijkt voor den staat.¹³⁵⁾ Het staat vast, dat Luther en Calvijn aan den staat (aan den vorst) het hoogste gezag geven over de kerk als organisatie, dat zij zodoende hebben bijgedragen tot de scherpere splitsing van de territoriale staten en tot het absolutisme der vorsten.

Zoo staan naast de combinatie van factoren, die tot de ideeën van een groote staatsmacht voeren, — de ideeën, waarvan Machiavelli in den radicaalsten zin de maximen vastlegde, — de beginselen van Luther en Calvijn met betrekking tot de politiek, die ook tot een groote staatsmacht moesten leiden, zij het in theoretische directe afhankelijkheid van God en niet met als eenig criterium van handelen de „Raison d'Etat”. De twee richtingen komen dus hierin met elkaar overeen, dat beide onder den staat de geheele gemeenschap verstaan. Tusschen beide bestaat echter dit groote verschil, dat de hervormers den nadruk leggen op den christelijken staat, terwijl Machiavelli alleen het oog heeft op den wereldlijken staat en heelemaal niet spreekt over de kwestie kerk en staat, als blijkbaar van geen practisch politiek belang.¹³⁶⁾

Tegenover deze stroomingen stond de katholieke opvatting, dat de kerk een zelfstandige organisatie is, terwijl voor de protestanten de kerk slechts een bovenaardsche werkelijkheid is, waarbij men eigenlijk niet van een gemeenschap kan spreken.¹³⁷⁾

¹³³⁾ G. de Lagarde, o.c., p. 350.

¹³⁴⁾ A. J. M. Cornelissen, o.c., blzz. 119 en vlg.

¹³⁵⁾ G. de Lagarde, o.c., pp. 358 en 375.

¹³⁶⁾ Vgl. P. Janet, *Histoire de la science politique dans ses rapports avec la morale*, T. I, Paris, s.a., p. 493.

¹³⁷⁾ G. de Lagarde, *Recherches sur l'esprit politique de la Réforme*, p. 304: „Elle échappait à la notion même de société.”

Tegenover de politieke leer, die alleen rekening houdt met de *raison d'état*, stellen zoowel de katholieken als de orthodoxe protestanten het christelijk ideaal, met den Bijbel als voorbeeld voor de daden, met moraal, godsdienst en recht als normen, waarmee ook in de politiek moet worden rekening gehouden. Welke van de richtingen heeft den meesten invloed op de ideeën van de politieke theoretici, welke richting heeft den meesten aanhang? De invloed van Machiavelli is ontzaglijk groot geweest. Niet, omdat zijn ideeën nieuw waren, deze bestonden immers al met name in Italië, vóórdat hij ze te boek stelde. Niet, omdat zijn ideeën door alle theoretici werden gevolgd, integendeel. Zijn invloed was zoo groot, omdat hij de leer van de *raison d'état* zonder voorbehoud voor de practijk aanvaardde en wel zoo, dat ieder, die de leer van de *raison d'état* houdt, een Machiavellist genoemd wordt en dat elkeen, die deze leer bestrijdt van uit het christelijk oogpunt of om de heiligheid van het recht te verdedigen, ten slotte anti-Machiavellist is. ¹³⁸⁾

De invloed van de ideeën was natuurlijk groot bij de vorming van de nieuwe staten. Van den anderen kant moest ook de nieuwe politieke constellatie inwerken op de ontwikkeling van het politieke denken, op de vorming van politieke theorieën, die op hun beurt weer invloed gingen uitoefenen op de politieke gebeurtenissen. ¹³⁹⁾ Er is een wisselwerking en men moet zeker niet het een zonder meer uit het ander willen verklaren. Er waren in de landen van het oude christelijke Europa redenen genoeg aanwezig om over politiek te theoretiseeren en te polemiseeren. Ook in onze Nederlanden. Men wenschte zich een goeden staat met goede verhoudingen naar binnen en naar buiten. Men verlangde een goeden vorst met een goed gezag. Men hunkerde naar een goede oplossing van de brandende godsdienstkwestie. Wat verstond men onder dat „goed”?

¹³⁸⁾ K. Schilling, *Der Staat. Seine geistige Grundlagen, seine Entstehung und Entwicklung*, München, 1935, S. 251.

¹³⁹⁾ Vgl. A. H. L. Heeren, *Kleine historischen Schriften*, T. II, Ueber die Entstehung der politischen Theorien, Göttingen, 1805, S. 150.

TWEEDE HOOFDSTUK.

DE STAAT IN DE NEDERLANDSCHE GESCHRIFTEN DER 16e EN VAN DEN AANVANG DER 17e EEUW.

	Blz.
I. OORSPRONG, AARD EN DOEL VAN DEN STAAT	47—64
II. MIDDELEN TER BEREIKING VAN HET STAATSDOEL	65—98
III. DE REGEERINGSVORM	98—120
BESLUIT	121

I. OORSPRONG, AARD EN DOEL VAN DEN STAAT.

De zuiver theoretische vraagstukken over oorsprong, aard en doel van den staat vinden wij bij onze Nederlandsche politieke schrijvers nauwelijks *ex professo* behandeld. Voor dit ontbreken kunnen verschillende redenen worden opgegeven. De meest voor de hand liggende en voornaamste is wel, dat andere punten meer de aandacht vroegen, omdat zij van grooter practisch belang waren, terwijl de schrijvers zich meer met de practische dan met de theoretische politiek bezig hielden. Met andere woorden, de diepere grond schijnt wel hierin gezocht te moeten worden, dat er maar zeer weinig staatsgeleerden zijn en dat er onder de politici slechts weinigen zijn, die theoretische tractaten schrijven. In den tijd, waarover wij spreken — de 16e en begin 17e eeuw — wordt de wetenschappelijke vorming bijna uitsluitend in beslag genomen door de humanistische studiën en de theologische vakken. Zoo zijn het van den eenen kant de theologisch geschoolden, de priesters en de predikanten, die zich met politieke theorieën bezig houden. Zij wijden dan vooral hun aandacht aan de verhouding van kerk en staat en aan de godsdienstpolitiek, terwijl de andere kwesties door hen als van nevenbelang of als grondslag voor een verdere ideëenontwikkeling vaak slechts terloops worden besproken. Dit geldt voor de schrijvers in de Nederlanden en ook voor de meeste buitenlanders.

Van den anderen kant zijn het de Humanisten die over politiek theoretiseeren. Zij doen dit vaak echter niet zóó, dat zij zelf hierbij aan het woord zijn, doch zij gebruiken voor een of andere rede-neering geheel op zich zelf staande, voor het doel soms absoluut niet berekende passages uit klassieke auteurs of ook al uit den Bijbel. Zoo moet een spreuk van een oud-testamentisch profeet of een gezegde van een of ander Grieksch filosoof of dichter de juistheid van een opinie of de doelmatigheid van den aangeraden maatregel aantonen; dit is trouwens een verschijnsel dat voor dien tijd in alle landen gewoon was. ¹⁾

¹⁾ Vgl. R. von Mohl, *Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften in Monographien dargestellt*, T. III, Erlangen, 1858, S. 380.

Hierbij komt nog iets anders, dat men ook overal kan waarnemen. De meeste theoretici hebben slechts oog voor den in dien tijd het meest voorkomenden regeeringsvorm: het koningschap. Vandaar dan ook, dat zij er zich toe bepalen een uitvoerige uiteenzetting te geven over al datgene, wat den vorst betreft, en dat zij de rest slechts behandelen als het toevallig ter sprake komt. Zoo zijn wij voor ons onderzoek voornamelijk op de vorstenspiegels aangewezen.

Hadrianus Saravia — de Calvinistische theoloog uit Artois afkomstig, die gedurende zoovele jaren tusschen Engeland en Nederland op en neer reisde, om zijn geestelijke functies uit te oefenen o.a. te Kortrijk, Gent en Leiden, en in de jaren 1584 tot 1587 professor in de theologie aan de Leidsche universiteit was — heeft een werk geschreven over het gezag van de regeering en den plicht van de onderdanen tot gehoorzaamheid.²⁾ Om tot een nauw omschreven gezagsbepaling te komen, moet hij zich natuurlijk afvragen, hoe de vorm van het gezag was in de alleroorspronkelijkste gemeenschap. De eerste gemeenschap is de familie; hierin vindt ieder imperium zijn oorsprong.³⁾ De oorspronkelijke toestand was niet die van wilde dieren, die tegen elkaar streden en zich dan een aanvoerder kozen. Neen, oorspronkelijk was er een gemeenschap, de stad of de staat, en als deze te groot werd, ontwikkelde zich hieruit en hiernaast een andere.⁴⁾ Saravia neemt als uitgangspunt voor de historische ontwikkeling de patriarchale gemeenschap. Zij is geen uitvinding van den mensch, doch een instelling van God en van de natuur.⁵⁾

Met dit te constateeren is Saravia aan een dieperen grond gekomen. De eigenlijke oorzaak voor het ontstaan van staten ligt in het wezen van de menschelijke natuur, die door God sociaal werd geschapen;⁶⁾ en daarom danken de staten hun ontstaan niet aan

²⁾ Hadr. Saravia, *De imperandi auctoritate et christiana obedientia libri IV*, Londini, 1593.

³⁾ o.c., Lib. I, cap. 1-34, pp. 1-40.

⁴⁾ o.c., Lib. II, cap. 10, pp. 59-62.

⁵⁾ o.c., Lib. II, cap. 11, pp. 62-64.

⁶⁾ o.c., Lib. II, cap. I, p. 49.

een kunstmatig plan of overleg. ⁷⁾ Saravia kent dus, gezien de menselijke natuur, geen andere historische ontwikkeling van den staat dan een groei uit die patriarchale gemeenschap. Hij heeft dit noodig om later de hoogheid van het staatsgezag te verdedigen tegen hen, die het volk als eersten gezagsdrager beschouwen.

Een der verdedigers van deze volkssouvereiniteit is de Calvinistische Schot George Buchanan (1506-1562). Zijn werk „De Jure regni apud Scotos”, ⁸⁾ geschreven om de afzetting van Maria Stuart te rechtvaardigen, werd in 1598 door Ellert de Veer in het Nederlandsch vertaald. ⁹⁾ Tegen dit werk heeft Saravia zijn boek geschreven. En de reden is duidelijk. Volgens de natuur of de natuurwet is de mensch op samenleving aangewezen, zegt Buchanan, en zoo zijn niet de rechtsgeleerden, maar is God zelf de oorzaak van de gemeenschap. ¹⁰⁾ Tot zoover zijn beiden het dus eens. Maar dan komt het verschil. Terwijl Saravia beweert, dat ook God de stichter is van den patriarchalen regeeringsvorm, zegt Buchanan, dat de menschen, de ouders ¹¹⁾ zich vrij een koning kozen, wien zij zeiden, hoe hij moest regeeren. ¹²⁾

Vrijwel dezelfde theorie als Buchanan houdt de Fransche predikant Lambertus Danaeus, die gedurende de jaren 1581 en 1582 professor was te Leiden. Volgens hem werd er geen enkele staat gesticht, waar niet van te voren een contract en een pact tusschen de onderdanen en den toekomstigen vorst werd gesloten. Beiden zijn hieraan gebonden, zoodat bij contractbreuk de overeenkomst ophoudt te bestaan. Danaeus gaat zoover in zijn theorie, dat hij beweert, dat een vorst, die niet door dergelijke contractbepalingen is gebonden, feitelijk geen vorst is maar een tyran. Hiermee verwerpt hij

⁷⁾ o.c., Lib. II, cap. 8, p. 57.

⁸⁾ Voor het eerst gepubliceerd in 1578, doch waarschijnlijk al vóór 1570 geschreven. J. W. Allen, A history of political thought in the sixteenth century, London, 1928, p. 338.

⁹⁾ Tsamensprekinghe vant recht der coninghen ofte overheyt over haer onderdanen ende der onderdanen plicht tegens haer deur onderlinge verbinding, A'dam, 1598.

¹⁰⁾ Ik citeer naar de vertaling van de Veer, o.c., fol. 5vo-7vo en fol. 14vo.

¹¹⁾ o.c., fol. 8vo.

¹²⁾ o.c., fol. 14vo.

eigenlijk impliciet zijn eigen theorie, want dan is dus blijkbaar tòch een staat mogelijk, zonder dat een overeenkomst tusschen heerscher en volk voorafgaat. Voor hem is echter de eenige wettige staat die, welke tot stand is gekomen door een vrije overeenkomst.¹³⁾ Toch bedoelt Danaeus met zijn pact-theorie niet hetzelfde als de latere ontwerpers der liberale verdragstheorieën, Hobbes en Rousseau. Immers naar zijn opvatting is de staat niet het gevolg van een vrije wilsovereenkomst zonder meer, zonder dat daar de menschelijke natuurdrang tot gemeenschap aan ten gronde zou liggen — zooals de juist genoemde filosofen leeren — doch voor hem is de staat een noodzakelijke ordening in een gemeenschap, om de handelingen van de leden van die gemeenschap, van dat verbond te regelen en te beheerschen.¹⁴⁾

De politieke gemeenschap is overigens, volgens Danaeus, niet een gevolg van en een straf voor de zonde. Want vóór den zondenva l bestonden er behalve een huiselijke gemeenschap, ook al een soort van politieke aaneensluitingen.¹⁵⁾ Het is de allergevaarlijkste secte der Anabaptisten, die in de staten als zoodanig evenzoo vele uitingen en bewijzen van een vloek van God ziet als straf voor den zondenva l en die daarom alle staten wil omverwerpen, behalve die van hun eigen tyrannie. Deze menschen zijn dus staatsgevaarlijk, omdat zij tegen den staat zelf zijn, die toch een noodzakelijke band is tot behoud van het menschelijke geslacht.¹⁶⁾

De Anabaptisten zijn de eerste tegenstanders, tegen welke Danaeus zich richt. De tweede groep zijn de Machiavellisten. Tegen hen heeft hij de contract-theorie noodig. De Machiavellisten kennen voor den vorst geen machtsbeperking en daarom behooren zij, die den staat een even natuurlijke gemeenschap vinden als de huiselijke gemeenschap, tot de volgelingen van den Florentijn. Dezen willen

¹³⁾ L. Danaeus, *Politices christianae libri sex*, (Genève) 1596, Lib. I, cap. 4, pp. 41-42.

¹⁴⁾ I.c., p. 34.

¹⁵⁾ I.c., pp. 32-34.

¹⁶⁾ Ibidem.

er immers niet van weten, dat een vorst door het volk wordt aangesteld en dus voor het heil van het volk zijn functie ontvangt. Daarom huldigen zij de theorie, dat er geen essentieel verschil bestaat tusschen de positie van den huisvader en die van een vorst, zoodat er voor den vorst van den kant der onderdanen geen beperkingen bestaan. ¹⁷⁾

In deze zelfde anti-Machiavellistische ideeën-sfeer kunnen wij ook de theorie van het natuurrecht van Hugo Grotius inschakelen. Volgens deze theorie is de mensch ervoor bestemd met andere menschen in een door het recht gevormden staat te leven, waarbij de natuurwet, die altijd en voor allen geldt, de basis vormt. Immers voor het ontstaan van den staat is wezenlijk noodzakelijk de gemeenschapsdrift van den mensch. ¹⁸⁾ Deze natuurdrift, die dus een natuurwet veronderstelt, is de basis van het heele systeem van Grotius, nl. dat de menschen in een gemeenschap aan elkaar gebonden zijn door de natuurwet, die beloften bindend maakt. In dit systeem past geen willekeurige machtsuitoefening, waaraan het volk zonder meer zou zijn onderworpen, zooals de Machiavellisten leeren, doch in dezen gedachtengang van Grotius ligt de grondslag voor de contract-theorie, omdat hij niet alleen uitgaat van de sociale menschelijke natuur, maar ook den nadruk legt op de fundamentele gelijkheid der menschen. ¹⁹⁾ Voor Grotius is de staat een perfecte gemeenschap van vrije menschen, ²⁰⁾ zoodat bij hem de oorsprong van den staat niet ligt in de familie, maar in de individuen, die door hun socialen natuurdrang een politieke gemeenschap tot stand brengen.

Een soortgelijke theorie houdt de Duitscher Joh. Althusius (Althaus), magistraat van Embden en professor te Herborn. Hij dient hier genoemd te worden, omdat hij zijn werk „Politica metho-

¹⁷⁾ I.c., pp. 38-41.

¹⁸⁾ De jure belli ac pacis, Prolegomena, 6; ed. Molhuysen, Lugd. Batavorum, 1919, p. 5. Vgl. L. Barschak, Die Staatsanschauung des H. Grotius, B.V.G.O., 6e R., IV, blz. 11.

¹⁹⁾ J. N. Figgis, Studies of political thought from Gerson to Grotius, Cambridge, 1931, p. 186.

²⁰⁾ De jure belli ac pacis, I, I, XIV, 1, ed. Molhuysen, p. 30.

dice digesta" schreef als geïnspireerd door Hollandsche toestanden; de theorie van de werkelijkheid, zooals hij zelf in de opdracht van zijn werk aan de Staten van Friesland zegt.²¹⁾ Door den natuurdrang gedreven sluiten de menschen, volgens Althusius, met elkaar gemeenschappen, omdat ieder afzonderlijk zijn levensdoel niet kan bereiken. Zoo ontstaan er individueele gemeenschappen tusschen personen; zoo ontstaan de families, die zich weer vrij vereenigen tot buurtschappen, dorpen, steden, provincies en uiteindelijk tot die gemeenschap, welke wij staat noemen.²²⁾

Ook de Leidsche hoogleeraar Marcus Zuerus Boxhornius (1612-1653) leert, dat de staat uit dergelijke gemeenschappen bestaat. De eerste oorsprong van den staat ligt in de natuur (ex jure naturae). De vorming ervan geschiedde echter zeer geleidelijk door ontwikkeling uit het patriarchaat. Dan volgen twee andere „graden". Vooreerst ontstaat uit het volkenrecht (ex jure gentium) een rijk, waarbij alle volken aan een regiem onderworpen zijn. Vervolgens wordt om redenen van nuttigheid of noodzakelijkheid een staat gevormd, die bestaat uit afzonderlijke naties of volken en die gebaseerd is op een eigen, burgerlijk recht (ex jure civili, peculiare, proprio). Deze staat is hierdoor van de andere verschillend in wetten, instellingen, enz. Hij kan zijn ontstaan danken aan een vrije ontwikkeling of aan geweld.²³⁾

Men ziet uit dit alles, dat Boxhornius niet duidelijk genoeg den oorsprong van den staat verklaart door te zeggen, dat hij voortvloeit uit de sociale menschenlijke natuur. Dit houden b.v. ook katholieken als de Gentenaar Nic. Biesius, de latere lijfarts van keizer Maximiliaan II, die een volledig boek over de politiek heeft geschreven (1556),²⁴⁾ de dolende Bruggenaar Jacobus Ty-

²¹⁾ J. Althusius, *Politica methodice digesta*. Reprinted from the third edition of 1614, with an introduction by C. J. Friedrich, Cambridge, 1932, pp. 8-9.

²²⁾ o.c., cap. I, § 4, p. 15.

²³⁾ M. Z. Boxhornius, *Institutiones politicae* (1650). Cum commentariis ejusdem et Georgii Hornii observationibus. Editio nova emendatior, Ultrajecti, 1702, Lib. I, cap. 2, pp. 8-17.

²⁴⁾ *De Republica libri IV. Quibus universa de moribus philosophia continetur*, Antw., 1556. Opgedragen aan Granvelle.

potius²⁵⁾ en de Leuvensche hoogleraren Erycius Puteanus,²⁶⁾ Nic. Vernulaeus²⁷⁾ en Diodorus Tuldenus.²⁸⁾ Terwijl echter deze beide laatsten niet verder op de kwestie ingaan, doen de drie eersten dat wel, doch op een heel uiteenlopende manier. Biesius ziet er eigenlijk geen probleem in en redeneert heel nuchter als volgt. Doordat vele menschen zich niet met de geheele staatstaak konden bezig houden, droegen zij aan eenige der aanzienlijksten hun macht over. Zoo werden bij algemeene instemming de publieke ambten ingesteld. De bekleeders ervan ontvingen hun voornaamste macht van God. Deze macht verbindt den wil van vele menschen. Biesius spreekt niet van een groei uit families of andere gemeenschappen, doch kent alleen burgers.²⁹⁾

Puteanus neemt volkomen de theorie over van Aristoteles — waarop trouwens zijn geheele werk gebaseerd is — en van St. Thomas.³⁰⁾ De politieke gemeenschap groeit uit de huiselijke samenleving; dat komt door de natuur der menschen. Deze natuurlijke neiging moet geordend en geregeld worden door de rede. Daardoor heeft zoowel de private als de publieke gemeenschap iets natuurlijks en tegelijk iets kunstmatigs.³¹⁾ Van een expliciet pact of verdrag als een afzonderlijken factor bij het ontstaan van den staat wordt hier niet gesproken en daardoor onderscheidt zich deze theorie van die van Buchanan en Danaeus. Het verschil met de opvatting van Saravia ligt hierin, dat Puteanus met Aristoteles houdt, dat er naast de menschelijke natuur toch ook nog een zekere

²⁵⁾ Alias Typoets. Hij werd geboren te Brugge. Na zijn studiën riep koning Jan III hem naar het Zweedsche hof. Hier geraakte hij in de gevangenis en schreef in dezen tijd zijn „De salute reipublicae libri II”, Francofordiae, 1595. Hij stierf te Praag in 1601 als historiograaf van keizer Rudolf II. Zie voor bedoelde opinie: o.c., Lib. II, § 13, p. 139.

²⁶⁾ *Civiles doctrinae lineae*, Lovanii, 1645, Lib. I, p. 21 en Lib. III, cap. 4, p. 190. (Deze editie is een verbeterde uitgave van 1627.)

²⁷⁾ *Institutiones politicorum libri IV*, Col. Agrip., 1628, Lib. I, cap. 1, p. 2.

²⁸⁾ *De civili regimine libri VIII*, Lovanii, 1702, Lib. I.

²⁹⁾ o.c., p. 86a.

³⁰⁾ Vgl. B. Roland-Gosselin, *La doctrine politique de Saint Thomas d'Aquin*, Paris, 1928, p. 93.

³¹⁾ o.c., Lib. I, pp. 21-22: „(Societas) civilis a domestica oritur... Sed modus et ratio partim a natura, partim ab industria et arte est... partim privata, quae domum auget; partim publica, quae civitatem.”

menschelijke daad noodig is bij het tot stand komen van den staat. Hierover spreekt Saravia niet. Hij schrijft alles over de natuur van den mensch aan God toe.

Typotius daarentegen houdt er een heel eigen meening op na. Hij gaat van de stelling uit, dat het geheel eerder is dan de deelen. Zoo was de publieke gemeenschap (de staat) er eerder dan de private gemeenschap (de familie). Daarom moet men niet zeggen, dat de families den staat constitueeren, maar veeleer omgekeerd, dat de staat de families vormt. Hij houdt deze meening tegen die van Aristoteles in, zooals hij uitdrukkelijk vaststelt. De reden, die hij voor zijn opvatting geeft, is wel heel typisch. Het is niet uit twist-zucht, maar om de waarheid en om het heil van den staat. Men kent toch den machtswellust en de heerschzucht van de magistraten, zegt hij, en ook hun begeerte om door rechtsschennis hun macht te vergrooten. Welnu, wie leert, dat de families den staat constitueeren, legt de basis voor de bewering, dat de steden het rijk vormen en waarom dan ook niet, dat verschillende rijken een imperium uitmaken, want waar is de grens? Hij wijst op Alexander en Caesar. Neen, men moet de natuurlijke neiging van de machtigen niet door dergelijke theorieën aanmoedigen, integendeel. ³²⁾

Hier is een echte Nederlander uit die dagen aan het woord. Hij, die zijn boek aan zijn vaderstad Brugge, „Senatui populoque Bruggensi”, opdraagt, ziet in de magistraten, en bedoeld zijn hier de koninklijke ambtenaren, een groot gevaar voor de vrijheid en onafhankelijkheid van zijn vaderstad. De simpele geestesinstelling van Typotius, wat betreft politieke zaken, blijkt overigens wel uit zijn idee, dat de verschillende staten niet door oorlog ontstaan, want de menschelijke natuur is niet voor den oorlog. ³³⁾ Zeker, de laatste grond voor het ontstaan van den staat kan niet in een oorlog liggen; die ligt in de menschelijke natuur, zooals Typotius trouwens zelf houdt. Maar dat hij de historische mogelijkheid hiervan uitschakelt, dat klinkt toch wel ongelooflijk.

³²⁾ De salute reipublicae, Lib. I, § 2, pp. 10-13.

³³⁾ I.c., § 3, p. 14.

Vraagt men nu: hoe bepalen de schrijvers het wezen van den staat, dan is hier tevens de kwestie aan verbonden: waarin zien zij het specifieke doel van den staat? Want dat de staat een gemeenschap is van menschen in een familie, stad of provincie reeds met elkaar verbonden, daarover is men het wel eens, al wordt het ook niet steeds uitdrukkelijk zoo geformuleerd. Maar waarin onderscheidt zich de eene gemeenschap van menschen, die staat heet, van een andere gemeenschap? Dat verschil zal liggen in het specifieke doel van iedere gemeenschap, daar ieder verbond uit den aard der zaak op een bepaald doel is gericht. Zoo is de omschrijving van een staat, die wij zoo juist bij Danaeus zagen, nl. als een noodzakelijke ordening, om de handelingen der leden te regelen en te beheerschen,³⁴⁾ niet compleet, omdat er niet bij staat aangegeven, waartoe die regeling en dat beheerschen dient.

De eerste behoorlijke definitie die ik bij een Nederlandsch schrijver ben tegengekomen, is die, welke de Gentenaar Nicolaas Biesius in zijn politiek geschrift geeft, nl. de staat is een gemeenschappelijke levenswijze en ordening van de menschen, waarin wordt beoogd het welzijn van het geheel als van een goed samengesteld lichaam en van de afzonderlijke deelen, onder een van de drie regeeringsvormen: democratie, aristocratie of monarchie.³⁵⁾

Deze definitie is werkelijk beter dan die van den Leuvenschen hoogleeraar Tuldenus. Volgens dezen is de staat de vorm van de gemeenschap der menschen en wel als de verbinding van meerdere families en de gemeenschappelijke goederen door den band van een hoogste gezag.³⁶⁾ Deze definitie lijkt veel op die, welke Bodinus in het begin van zijn boek geeft: „Republique est un droit gouvernement de plusieurs messages, et de ce que leur est commun avec puissance souveraine.”³⁷⁾

³⁴⁾ Zie boven, blz. 50.

³⁵⁾ o.c., p. 9a.

³⁶⁾ D. Tuldenus, *De civili regimine*, Lib. I, cap. 8, p. 6: „Respublica denique ipsa coetus forma, et quasi coagmentatio familiarum plurium rerumque communium per unius summi imperii compagen.”

³⁷⁾ J. Bodin, *Les six livres de la Republique*, Paris, 1579, Lib. I, cap. 1, p. 1.

Aan deze definities kleeft echter dit groote bezwaar, dat er niet het specifieke doel van den staat in wordt aangegeven. Deze moeilijkheid maakt ook de docent aan de academie van Franeker, Paulus Busius uit Zwolle, tegen de definitie van Bodinus. Hij vindt het juist zoo mooi in de definitie van Aristoteles, dat deze tenminste met een doelstelling rekening houdt. Toch acht hij ook diens omschrijving: „een menigte van burgers die over alles beschikken, om gelukkig te leven”,³⁸⁾ niet compleet, omdat zij ook van toepassing is op een gemeente en een dorp. Hij wil een definitie van een staat, die alléén op een veel breeder geheel van toepassing is, nl.: „het totale geheel van iedere wettige politieke gemeenschap, onder één gezag vereenigd”.³⁹⁾ Wanneer hij deze omschrijving geeft, wil hij juist met die staten rekening houden, die geformeerd zijn, zooals de Republiek der vereenigde zeven provincies en Zwitserland. In deze „republieken” behoudt ieder der afzonderlijke provincies zijn eigen „staat” en zijn eigen bestuur, ofschoon alle door een verbond verplicht zijn tot gemeenschappelijke hulp en verdediging.⁴⁰⁾

Natuurlijk heeft Althusius ook met deze omstandigheden rekening gehouden, als hij deze definitie van den staat geeft: „Een algemeene, publieke, grootere gemeenschap waarin meerdere steden en provincies zich verplichten, door de onderlinge gemeenschap van haar goederen en werkzaamheden, door wederzijdsche krachtsinspanning en uitgaven, een souverein gezag te constitueeren, uit te oefenen en te verdedigen.”⁴¹⁾ Voor Althusius is de staat de „con-

³⁸⁾ P. Busius, *De Republica libri tres*, Franek., 1627, Lib. I, cap. 3, pp. 6-7.

³⁹⁾ „Universitatem cujuscumque totius legitimae civitatis uno imperio contentam.” o.c., Lib. I, cap. 8, p. 7.

⁴⁰⁾ „E diverso provinciae Belgicae, civitates Helvetiorum, item Balticae, seu Ansea-ticae, singulae suas Respublicas tuentur, et imperium singulae suum habent. Tametsi omnes foedere communis auxilii ac defensionis teneantur.” l.c., p. 6.

⁴¹⁾ „Universalis, publica, major consociatio est, qua civitates et provinciae plures ad jus regni mutua communicatione rerum, operum, mutuis viribus et sumptibus habendum, constituendum, exercendum et defendendum se obligant.” *Politica methodice digesta*, cap. IX, § 1, p. 88. Met „jus regni” bedoelt Althusius „jus majestatis”, d.w.z. het recht van een grooteren staat of macht ten opzichte van het recht, dat een stad of provincie heeft. Zie cap. IX, § 13, p. 90.

sociatio consociationum", de gemeenschap van gemeenschappen.⁴²⁾

Wat nu het eigenlijk doel van dien „gesamt"-staat is, daar laat Busius zich verder niet over uit. Hij schijnt zich hierin zonder meer bij Aristoteles aan te sluiten, die als doel voor den staat het geluk der menschen aangeeft. De vraag is nu maar: wat wordt er onder dat geluk verstaan? Heeft dit louter betrekking op het aardsche leven of ziet het ook op het hiernamaals? Voor Aristoteles kan van dit laatste geen sprake zijn. Hij heeft slechts een aardsche doelstelling voor oogen. Dit in groote tegenstelling met Plato, die het tot taak van den staat rekent, om de ziel van den mensch op het hiernamaals voor te bereiden.⁴³⁾ Ook Augustinus is idealistisch, door de bestaansreden van den staat eigenlijk slechts in het heil der zielen te zien. Thomas vindt een middenweg, als hij een onderscheid maakt tusschen het nááste doel van den staat, dat in het tijdelijk welzijn gelegen is, en het einddoel van den staat, hetwelk, evenals van alle dingen, God is.⁴⁴⁾

Uit deze opvatting volgt, volgens Thomas, dat de staat niet het allerlaátste doel kan zijn, omdat hij nl. zelf een geschapen iets is en omdat hij bestaat uit menschelijke individuen, wier laatste doel in God ligt. Van den anderen kant echter brengt deze idee met zich mee, dat de staat ook niet enkel middel is, want hij heeft een doel, waaraan al zijn leden als organische deelen van het geheel op een of andere wijze moeten meewerken. Hier tegenover staan de theorieën van hen, die in den staat louter een middel zien, omdat zij alléén denken aan het persoonlijk einddoel van den mensch, en de opvattingen van diegenen, voor wie de grootheid en de macht van den vorst of van den staat het laatste doel is, waarop alles moet worden gericht. Nic. Machiavelli heeft deze idee uitvoerig in zijn werken „Il Principe" en „Discorsi", respectievelijk voor den vorst en voor den staat, uiteengezet. Ook Machiavelli spreekt in zijn

⁴²⁾ Vgl. J. N. Figgis, *Studies of political thought from Gerson to Grotius*, Cambridge, 1931, p. 179.

⁴³⁾ E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, T. II, 2^a, Leipzig, 1921, SS. 683, 685, 686.

⁴⁴⁾ B. Roland-Gosselin, *La doctrine politique de St. Thomas d'Aquin*, Paris, 1935, pp. 98-99.

„Discorsi” over een „algemeen welzijn”, doch hij ziet dit niet, zooals b.v. Aristoteles en ook wel Thomas,⁴⁵⁾ in een hooge zedelijke en intellectueele ontwikkeling, maar in de macht van den staat. Dat is het groote doel, dit is de groote staatsnoodzakelijkheid, ter bereiking waarvan dus alle middelen geoorloofd zijn.⁴⁶⁾ „Machiavellisme” wordt zodoende geleidelijk de naam voor de leer van de „raison d'état”, voor de leer, die als éénig criterium van handelen het oogenblikkelijke opportunistische staatsbelang neemt.

Nu is het voor de politieke theoretici in de Nederlanden een uitgemaakte zaak, dat deze Machiavellistische opvatting wordt verworpen, zij het uitdrukkelijk en direct door een persoonlijke bestrijding van den Florentijn, zij het indirect door feitelijk de tegenovergestelde theorie te verdedigen. Doch ook in dit geval loopen de meeningen van de anti-Machiavellisten toch nog uiteen.

Vooreerst rijst de vraag: ziet men in den staat eigenlijk slechts een middel om de menschen ter zaligheid te voeren of wil men aan den staat een eigen doel toekennen? Vervolgens: welk is dan dit doel? Louter negatief, in het uitsluitend bewerken van de rechtszekerheid, of positief, in het bewerkstelligen van een algemeen welzijn? Tot hen, die in den staat eigenlijk slechts een middel ter zaligheid zien, behoort de Leidsche professor Lamb. Danaeus. Hij maakt met beroep op Augustinus een onderscheid tusschen den aardschen staat en den staat van God. Het doel van den aardschen staat is, dat de onderdanen gelukkig, veilig en rustig kunnen leven. Het doel van den hemelschen staat echter is, God en de hemelsche dingen door Christus te genieten, in zooverre dat hier op gebrekkige wijze mogelijk is. Dit zal derhalve bestaan in het rustig beoefenen van Gods gerechtigheid door de menschen in gemeenschap vereenigd, of met andere woorden, in het verkrijgen en behouden van een zoo groot mogelijke beoefening van vroomheid, vreeze des Heeren en godsdienst: dat moet het ware doel van den staat

⁴⁵⁾ Idem, p. 99.

⁴⁶⁾ Vgl. P. Janet, *Histoire de la science politique dans ses rapports avec la morale*, T. I, Paris, s.a., p. 191.

vormen. In tegenstelling hiermee geeft Danaeus als doeleinde van den aardschen staat: vrede naar buiten en vrijheid naar binnen, vruchtbaarheid der akkers, veelheid van bevolking en eensgezindheid der burgers. ⁴⁷⁾

Deze uiterste richting voor de bepaling van het staatsdoel wordt ook wel gehouden — hoewel met een nuance — en in scherpe bewoordingen uitgedrukt door den reeds genoemden Saravia. Voor hem heeft de staat twee doeleinden, die naast elkaar staan, een politiek en een kerkelijk, want in den christelijken staat is het doel van de burgerlijke macht identiek met dat van de kerkelijke macht. Van een splitsing kan immers geen sprake zijn, daar alles op God gericht moet zijn. Het staatsbestuur en de wetten, die het geluk en het heil van het volk tot doel moeten hebben, moeten dus gericht zijn op de eeuwige zaligheid. Nu is het wel waar, besluit Saravia, dat eigenlijk God slechts de zielen en harten der menschen kan besturen, maar Hij kan daarbij geholpen worden door menschen, voornamelijk door vrome koningen, die alles wat een predikant vermag, óók kunnen. ⁴⁸⁾

Deze theorie ligt geheel in de lijn van Calvijn's leer. Calvijn immers kent maar één zichtbare christelijke gemeenschap, — wij wezen er boven reeds op — den staat, waarmee de zichtbare kerk samenvloeit, zoodat kerk en staat één en hetzelfde wezen uitmaken, waarbij echter aan den staat, als zichtbare macht, het primaatschap wordt toegekend, terwijl wat er aan kerkelijke organisatie bestaat slechts een functie is van den christelijken staat. ⁴⁹⁾

De schrijvers verwijzen hierbij gaarne naar de theocratie van het Oude Verbond, waarbij dan de godvreezende rechters en koningen van Israël als voorbeeld worden gesteld. Bij de strenge Calvinisten in Nederland waren deze gedachten gemeengoed. „De staat was een schip met bestemming naar den Hemel; daarheen hadden

⁴⁷⁾ L. Danaeus, *Politices christianae*, Lib. I, cap. 5, pp. 44-46.

⁴⁸⁾ H. Saravia, *De imperandi auctoritate et christiana obedientia*, Lib. III, cap. 33, pp. 164-165.

⁴⁹⁾ A. J. M. Corneliesen, *Calvijn en Rousseau. Een vergelijkende studie van beider staatsleer*, blzz. 115-128. G. de Lagarde, *Recherches sur l'esprit politique de la Réforme*, pp. 346, 375.

de regenten het te sturen." ⁵⁰⁾ De grond van de idee van Danaeus en Saravia ligt hierin, dat zij louter naar het einddoel van alles zien en dit is natuurlijk ook van den staat als schepsel: God. Maar om vromer te kunnen leven, om God beter te kunnen dienen, stichtte God niet voor de menschen in de eerste plaats den staat, zooals Danaeus wil, maar de kerk. Daarmee is natuurlijk niet gezegd, dat de staat niets met godsdienstzaken te maken heeft, integendeel. Volgens de in de 16e en 17e eeuw algemeen geldende opvatting, zooals die in de geschriften door de katholieken, zoowel als door de Calvinisten en Lutheranen wordt gehouden, moet de staat uiteindelijk de hoogste religieuze doelstellingen dienen.

De katholieke Gentenaar Biesius zegt hierover: de staat moet niet alleen op het tijdelijke maar ook op het eeuwige gericht zijn. ⁵¹⁾

Deze leer richt zich in de geschriften van velen tegen een ander uiterste, de Machiavellistische theorie. Ook richt zij zich tegen hen, die in den tijd van godsdienstoorlogen en godsdienst-twisten de rust en de orde in den staat en dus de oogenblikkelijke welvaart stellen boven den „waren" godsdienst. Zij kant zich dus tegen diegenen in Frankrijk en de Nederlanden, die „politieken" worden genoemd, omdat zij de tolerantie van meerdere godsdiensten in een staat bepleiten, wijl het staatsbelang dat eischt. Deze politieken stellen ofwel den godsdienst geheel buiten het staatsdoel of alléén de verdediging van den waren godsdienst.

In de Nederlanden wordt tegen de verdedigers van deze leer fel gestreden als tegen echte Machiavellisten, zooals zij worden genoemd. De pastoor van Doornik, P. Coretus, schreef tegen de twee groote Fransche „Politieken"; één boekje tegen De la Noue (1591) ⁵²⁾ en één tegen Jean Bodin (1599). ⁵³⁾ Doch reeds jaren van te voren was de strijd in de Nederlanden al begonnen, een strijd, die zich vooral richt tegen den persoon van Willem van

⁵⁰⁾ J. A. Naber, *Calvinist of Libertijnsch*, (1572-1631), Utrecht, 1884, blz. 12.

⁵¹⁾ *De Republica libri IV*, Antv., 1556, p. 99a.

⁵²⁾ P. Coretus, *Defensio veritatis adversus assertiones catholicae fidei repugnantes*, libro Domini de la Noue de Politicis et Militaribus rebus aspersas, Antv., 1591.

⁵³⁾ P. Coretus, *Anti-politicus, seu adversus praecipua doctrinae politicorum capita...*, Duaci, 1599.

Oranje en de ideeën, die leidden tot de Pacificatie van Gent. Rond 1600 heeft de strijd, die dan tevens een ander aspect heeft gekregen, zich voornamelijk naar de noordelijke Nederlanden verplaatst. Hier worden dan de politieken rekkelijken, Arminianen of Libertijnen genoemd. Ook tot hen wordt het verwijt gericht, dat zij den godsdienst aan het staatsdoel ondergeschikt maken, zij het door den godsdienst geheel onder de staatsmacht te plaatsen, zooals b.v. de predikant Joh. Wtenbogaert ⁵⁴⁾ en de politici Oldenbarnevelt en Hugo Grotius voorstaan, of slechts gedeeltelijk van den staat afhankelijk te stellen, zooals b.v. Nic. Vedelius, ⁵⁵⁾ tegen wien de predikanten Triglandus, ⁵⁶⁾ Revius ⁵⁷⁾ en Cabeljavius ⁵⁸⁾ schrijven; zij het door den godsdienst geheel buiten de staatssfeer te plaatsen, zooals b.v. Coornhert dat verdedigt. ⁵⁹⁾

Zoo staan de uitersten tegenover elkaar. Het midden wordt verdedigd door hen, die het wezenlijke doel van den staat tot het aardsche welzijn beperken, wat dan wel weer natuurlijk op zijn beurt ondergeschikt aan of gericht moet zijn op het einddoel: God. Deze opvatting zijn eigenlijk vele Nederlandsche politieke theoretici toegedaan, zij het met nuances. Want er zijn ook politieken, die een gericht-zijn van het staatsdoel op het einddoel toch ook weer niet uitsluiten. Bodinus b.v., een van de groote politieken, schrijft aan den staat hetzelfde doel toe als aan het individu; met andere woorden, een zorg voor het lichamelijke, het materieele, die echter ondergeschikt moet zijn aan de zorg voor het geestelijke, zooals het lichaam ondergeschikt is aan de ziel, terwijl deze toch ook weer niet goed kan functionneeren zonder een verzorging van het stofelijke. Het hoogste doel is dus de beoefening van de intellectueele

⁵⁴⁾ Tractaet van't Ampt ende Authoriteyt eener hoogher christelicker Overheyt in Kerckelicke Saecken, 's Graven-Haghe, 1610.

⁵⁵⁾ De episcopatu Constantini Magni seu de potestate magistratuum reformatorum circa res ecclesiasticas, Franekeræ, 1641. (Ik gebruik en citeer de uitgave van 1643.)

⁵⁶⁾ Dissertatio theologica de civili et ecclesiastica potestate, Amstelodami, 1642.

⁵⁷⁾ Examen dissertationis D. Nic. Vedelii, Amstelodami, 1642.

⁵⁸⁾ Apologetica descriptio pro libertate ecclesiae in exercenda disciplina spirituali, Amstelodami, 1642.

⁵⁹⁾ Van den aengheheven dwangh in der consciëntien binnen Hollandt. (1579). In: D. V. Coornherts wercken, Bd. I, Amsterdam, 1638, fol. 469-472.

en moreele deugden.⁶⁰⁾ Het beschouwende leven zal den mensch doen voelen, dat alleen God eeuwig en oneindig is en hij zal daaruit zijn conclusie trekken voor het menschelijk geluk. Als een dergelijk iemand wijs en gelukkig geoordeeld wordt, zoo redeneert Bodinus verder, dan zal ook die staat zeer gelukkig zijn, die veel van dergelijke burgers telt, al is deze dan ook niet groot noch rijk aan goederen en verwerpt hij de praal en de genoegens van trotsche steden, die ondergedompeld zijn in genietingen. . .⁶¹⁾ De onsterfelijke ziel moet den voorrang hebben boven het sterfelijk lichaam. Zoo ligt het hoofddoel van den staat dus in de contemplatie, al is een aangenaam leven de eerste behoefte der menschen.⁶²⁾

De Zwollenaar P. Busius valt Bodinus over deze doelstelling aan en verwijt hem, dat hij geen onderscheid maakt tusschen het doel van den mensch en het doel van den burger. Zeker, als men zegt, dat het eenige, ware doel van alles het laatste doel is en men bedoelt hiermee het einddoel, dan komt men natuurlijk uit bij de glorie van God. Doch dat is hier in het geheel niet de bedoeling. Integendeel, als men vraagt, waarom iets bestaat, dan zoekt men juist naar het naaste doel. Van den staat is dit het algemeen welzijn. Van den mensch is dit het gelukzalige leven en in zooverre kan dit ook, maar dan „per accidens” het doel van den burger zijn.⁶³⁾ Busius maakt verder een scherp onderscheid in het staatsdoel. Dit kan immers, zooals wij reeds boven zagen, positief en negatief worden opgevat. Welnu, Busius ziet het eigenlijke kenteeken van een wettigen staat in het aanwezig zijn van dergelijke instellingen, die alle burgers gezamenlijk en ieder afzonderlijk vrijwaren van geweld en onrecht.⁶⁴⁾ Hierin ligt de negatieve doelstelling van den staat, welke ook wordt gegeven door Hopperus,⁶⁵⁾ den bekenden

⁶⁰⁾ J. Bodin, *Les six livres de la Republique*, Lib. I, cap. 1, vooral pp. 4-10.

⁶¹⁾ I.c., p. 7.

⁶²⁾ Vgl. ook o.c., Lib. IV, cap. 4, p. 580: „Le premier et principal but de tout republique, doit être la vertu.”

⁶³⁾ P. Busius, *De Republica*, Lib. I, cap. 4, pp. 13-15.

⁶⁴⁾ I.c., p. 11.

⁶⁵⁾ *Ferdinandus sive de institutione principis dialogus*, Monachii, 1584, pp. B 8ro-B 10ro.

jurisconsult uit den raad van Granvelle, Typotius⁶⁶⁾ en Grotius,⁶⁷⁾ en die eigenlijk door alle christelijke schrijvers naar voren wordt geschoven. Men kan hierin zien, deels een voortleven van het christelijk-middeleeuwsch ideaal der pax en justitia, van de vrede en gerechtigheid, — wij zullen in het volgende hoofdstuk nog gelegenheid hebben hier nader op in te gaan — deels een overblijven van ideeën uit den feodalen tijd, toen de staatstaak voornamelijk bestond in het verzekeren van ieders rechten en privileges. Ten slotte is deze opvatting ook gebaseerd op het natuurrecht, zooals dit b.v. bij Grotius het geval is.

Toch is deze inhoudsbepaling van het staatsdoel te beperkt en onvoldoende. Dit wordt ook door de verdedigers bewust of onbewust toegegeven. Nemen wij b.v. Typotius. Deze geeft in het verloop van zijn boek middelen ter bereiking van het staatswelzijn aan, waaruit blijkt, dat deze middelen niet alleen op een goede rechtsorde kunnen slaan.⁶⁸⁾ Hij wil echter wel alles zooveel mogelijk tot de gerechtigheid terugbrengen. Dan J. Hopperus. Voor hem bestaat het algemeen welzijn hierin, dat de gerechtigheid — die weer voornamelijk bestaat in den waren christelijken godsdienst — in den staat heerscht, want alleen om der gerechtigheids wille zijn de vorsten door God aangesteld. Hier wordt de gerechtigheid dus tegelijk middel en doel. Dit blijkt ook nog uit het vervolg, als hij zegt: wat de gezondheid is voor het lichaam, is de gerechtigheid voor den staat. Want, zoo voegt hij eraan toe, wat hebben vrijheid, — d.i. veiligheid naar binnen en naar buiten — rijkdom en in het algemeen levensbenoodigdheden voor waarde, als er geen gerechtigheid bestaat?⁶⁹⁾ Vrijheid en rijkdom moeten echter steeds ondergeschikt blijven aan de gerechtigheid. Wordt deze orde omgekeerd, wordt er meer zorg besteed aan rijkdom en wapenmacht dan aan godsdienst, gerechtigheid en waren vrede, dan is het uiteindelijke resultaat: slavernij en armoede. Bovendien slaat te groote vrij-

⁶⁶⁾ De salute reipublicae, Lib. I, § 7: „Justitia est finis reipublicae”, pp. 20-28.

⁶⁷⁾ De jure praedae, XIII, ed. Hamaker, p. 275.

⁶⁸⁾ De salute reipublicae, Lib. I, cap. 52-73, pp. 81-112, waarin hij o.a. spreekt over belasting, volksonderricht en de cultureele ontwikkeling.

⁶⁹⁾ Ferdinandus sive de institutione principis dialogus, pp. B 8vo-8^{vu}.

heid gemakkelijk in losbandigheid over en is te groote rijkdom een gevaar voor de zeden.⁷⁰⁾

Uit dit alles blijkt echter, dat hier met de gerechtigheid niet hetzelfde bedoeld is, als wat de liberale staatstheorieën der 18e eeuw op het oog hebben, nl. louter een wettelijke rechtsordening, die het individu in zijn ontwikkeling moet beschermen. Voor onze Nederlandsche theoretici bestaat het geluk van den mensch en van den staat in de beoefening van de gerechtigheid. Het bewerken van materieele welvaart is ook een doel, maar toch van ondergeschikten aard. Dit is ook de opvatting van Biesius,⁷¹⁾ van den Bruggenaar Fr. Goethalsius, van Vernulaeus⁷²⁾ en Tuldenus.⁷³⁾ Van Goethalsius is dit te meer merkwaardig, omdat hij overigens in zijn boek zoo sterk den nadruk legt op de economische welvaart van den staat, zooals wij aanstonds uitvoerig zullen zien. Hij voegt er bij zijn uiteenzettingen echter telkens weer opnieuw aan toe, dat dit economische, dit materieele niet doel in zich is, want het geluk van de gemeenschap bestaat niet in het uitschitteren in rijkdom en macht. Daarom moet de publieke en private actie niet gericht zijn op een opeenstapelen van goederen, op roem en macht, maar op de gerechtigheid, op de deugd.⁷⁴⁾ Hiermee is dus vooral die opvatting van de positieve doelstelling uitgesloten, die het doel van den staat ziet in het bewerken en vergrooten van de staatsmacht alleen om materieel bezit en rijkdom.

Ook Grotius blijft niet bij de rechtszekerheid staan, ook hij wil dat de burgers positief nut van hun gemeenschap ondervinden.⁷⁵⁾

⁷⁰⁾ o.c., pp. B 10ro-11ro.

⁷¹⁾ De Republica, b.v. p. 101a.

⁷²⁾ Institutiones politicorum, Lib. I, cap. 1, p. 3: „Finis reipublicae est humanae vitae commoditas, seu publica felicitas quae non in bonorum fortunae tantum, sed in virtutum praesertim affluentia consistit.”

⁷³⁾ De civili regimine, Lib. I, cap. 6, pp. 4-6.

⁷⁴⁾ De foelici et infoelici republica, pp. 30a-30b.

⁷⁵⁾ De jure belli ac pacis, Lib. I, I, XIV, 1, ed. Molhuysen, p. 30: „Est autem civitas coetus perfectus liberorum hominum, juris fruendi et communis utilitatis causa sociatus.”

II. MIDDELEN TER BEREIKING VAN HET STAATSDOEL.

Zooals bij de doelstelling, staan ook bij het aangeven der middelen twee uitersten tegenover elkaar. Uit den aard der zaak zullen de middelen ter bereiking van het staatsdoel, dat doel in zich, dat einddoel is, anders zijn dan de middelen die een doel moeten verwezenlijken, dat op zijn beurt weer gericht is op het einddoel: God. Is het uiteindelijke doel slechts aardsch en materieel, dan zal de norm, waarnaar de geschiktheid der middelen wordt afgemeten, ook slechts aardsch en materieel zijn. In zulk een opvatting is er geen plaats meer voor een eigen waarde van godsdienst en moraal, zij hebben slechts beteekenis als louter middelen. Weer moeten wij nu terugkomen op Machiavelli, omdat zijn naam aan dit systeem onafscheidelijk is verbonden. Voor hem is de eenige norm bij het bepalen van de geschiktheid der middelen de *raison d'état*. De „Reden van Staat” zegt aan den staatsman, wat hij doen moet om het staatsorganisme gezond te houden en tot ontwikkeling te brengen en toont hem de middelen, die ter bereiking van dit doel noodzakelijk zijn.⁷⁶⁾ Op zich is dit dus indifferent, niet goed en niet slecht in zedelijk opzicht. En hiermee zijn wij aan de kern van de zaak gekomen. Heeft de staatsraison met de zedelijkheid rekening te houden? Vooreerst zij gevraagd, of het staatswelzijn afhankelijk is van de ware zedelijkheid; en vervolgens, of bij de bepaling en de verwezenlijking van de middelen die geschikt of noodzakelijk zijn om het staatsdoel te bereiken, de staatsraison de eenige norm is, of dat daarnaast ook moet worden rekening gehouden met de normen van moraal en recht? Voor Machiavelli is macht het staatsdoel, in tegenstelling met onze Nederlandsche theoretici. Voor Machiavelli zijn alle middelen geoorloofd, mits zij maar naar het vastgestelde doel voeren, mits zij ingegeven worden door de *raison d'état*, die dan ook de eenige norm is bij het bepalen van de juiste middelen. Ook houdt Machiavelli wel vast aan deugd en gods-

⁷⁶⁾ Fr. Meinecke, *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*, 3e Aufl., München-Berlin, 1929, S. 1.

dienst, echter niet, omdat zij in zich waarde hebben, doch omdat zij geschikt zijn als middel. Voor hem is zelfs de godsdienst, naast de wetten en legermacht, een van de grondpijlers van den staat. ⁷⁷⁾ Van een eigen waarde is hierbij geen sprake, de schijn van godsvrucht en de schijn van deugd is voldoende en wordt als uitstekend middel voor machtsvergrooting aangeraden. ⁷⁸⁾

Wanneer men vraagt naar de politieke middelen, theoretisch gezien, dan bedoelt men gewoonlijk die middelen, die voor het behoud en de versterking, die voor het algemeen welzijn van iederen staat in aanmerking komen, met natuurlijk bepaalde aspecten voor bepaalde gevallen. Zoo gelden b.v. de algemeene politieke raadgevingen van het Machiavellisme zoowel voor een monarchie als voor een republiek. ⁷⁹⁾ Onze bedoeling is het ook te zoeken naar de algemeene middelen, die de Nederlandsche politieke theoretici aangeven om het staatsdoel te bereiken, waarin dan tevens liggen opgesloten de middelen tot behoud en versterking van den staat zelf, als *conditio sine qua non*, om het algemeen welzijn te kunnen verwezenlijken. Aan het beste middel, nl. een goed vorst aan het hoofd van een land, wordt het geheele volgende hoofdstuk gewijd; hier worden eenige bijzondere punten naar voren gebracht.

1. DE MAGISTRATEN.

Een eerste vereischte is een goed ambtenarencorps, goede magistraten. Voorop staat telkens weer het grondprincipe, dat een ambtenaar er niet is voor zich zelf, om aanzien te verwerven of om zich te verrijken; hij is er ook niet in de eerste plaats, om de macht van den vorst of den staat te vergrooten, doch de eigenlijke reden van zijn bestaan ligt in het algemeen welzijn van het volk, dat hij mee moet helpen verwezenlijken. Van het optreden der magistraten hangt zeer veel af. Zij mogen zich vooral niet als

⁷⁷⁾ *Discorsi sopra la Prima deca de T. Livio*, (1531), Lib. I, cap. 11 en 12. (Latijnsche vertaling van Frankfurt, 1608, pp. 53-62.)

⁷⁸⁾ *Discorsi*, l.c.; *Il Principe*, cap. 18, (ed. H. A. Burd, Oxford, 1891, p. 304.)

⁷⁹⁾ Vgl. P. Janet, *Histoire de la science politique dans ses rapports avec la morale*, T. I, p. 500.

tyrannen gedragen. De magistraat moet als een goed geneesheer zijn, die tracht te genezen maar die niet direct aan het snijden gaat. Het is de medicus Nic. Biesius uit Gent, die dit schrijft.⁸⁰⁾ Hij is het ook, die een bittere klacht laat hooren over het aanstellen van magistraten. Het is juist, zegt hij, alsof er eerder slechtere magistraten worden gekozen dan goede. Dat komt omdat men blind is voor goede eigenschappen en omdat uit kwade praktijken, die veel voorkomen, vaak vriendschappen ontstaan, waarbij meer wordt gelet op eigen belang dan op het algemeen welzijn.⁸¹⁾ De schrijver noemt geen namen en maakt ook geen toespelingen. Doch het is goed erop te letten, dat het boekje van Biesius verscheen een jaar, nadat Philips II aan de regeering was gekomen, met een opdracht aan Ant. Perrenot, aartsbisschop van Mechelen, meer bekend onder den naam van Granvelle, den voorzitter van den Raad van State en practisch den vertegenwoordiger van Philips in de Nederlanden.

De klachten over het beleid der eerste dienaren van Philips hier te lande, met name van Granvelle, waren groot. En een zeer voorname reden hiervoor was, dat de meeste der Nederlandsche regeeringspersonen veel te weinig invloed op het staatsbestuur konden uitoefenen. Deze vooraanstaande magistraten wilden een bestuur in Nederlandschen zin. Een voornaam verdediger van een dergelijk bewind was Joachim Hopperus, het bekende lid van den geheimen raad, en later, sinds Mei 1566, secretaris van Staat voor de Nederlandsche zaken te Madrid. Zijn bezwaren tegen het regeeringsbeleid in de Nederlanden worden nog veel sterker, als Alva zijn dwingelandij met meedoogenlooze en noodelooze strengheid in de Nederlanden uitoefent. „Met steeds klimmenden weerzin heeft hij zich tegen het regeeringsstelsel van den „ijzeren hertog” bij den Koning en den Spaanschen Staatsraad verklaard”, zegt Fruin.⁸²⁾ Deze Hopperus laat zich in zijn vorstenspiegel⁸³⁾ ook uit over de ver-

⁸⁰⁾ De Republica libri IV, Antv., 1556, p. 47a en vooral p. 88a.

⁸¹⁾ o.c., p. 88a.

⁸²⁾ R. Fruin, Een vervolg op het Recueil de Hopperus. V.G., VII, blzz. 218-219.

⁸³⁾ Ferdinandus sive de Institutione Principis dialogus, Monachii, 1584. Het boekje is na zijn dood (1576) uitgegeven.

houding van den vorst tot zijn magistraten. De vorst, zegt hij daarin, moet den magistraten de hoogste eer betoonen en niets doen zonder hen, tenzij in uiterste noodzaak. ⁸⁴⁾ Dat kon Philips II zich aantrekken evenals Alva, wiens „minachting voor de Nederlandsche regeeringspersonen en zeden” ⁸⁵⁾ bekend was. Hopperus noemt niemand.

Typotius, wiens vader magistraat was te Brugge, ⁸⁶⁾ kon in de gevangenis te Stockholm (ná 1590 tot 1594) over de Nederlandsche toestanden nadenken. Hij noemt wèl namen. Het is niet voldoende, zegt hij, dat de vorst rechtvaardig en clement is, ook zijn magistraten moeten het zijn. En hoe was het nu in dien tijd in België, vraagt hij zich af. Daar dreef Fernando de Toledo, hertog van Alva, die met het beheer van dit land was belast en er de belangen van Philips moest behartigen, het rustige volk naar de wapenen. Zóó ontstond die oorlog, zoo funest voor de Nederlanders en zoo jammerlijk voor de Spanjaarden. ⁸⁷⁾ Want het gevolg ervan was, dat de Nederlanders het Spaansche juk van zich afschudden. Zoo ziet men, concludeert Typotius, dat niet met vrome beloften alleen de rust in een land kan worden verzekerd: wil de vorst een opstand voorkomen en zijn staat niet verliezen, dan is het niet voldoende, dat hij zelf geen tyran is, doch dan is het ook noodzakelijk, dat er op de magistraten niets is aan te merken, dat zij „incolumes” zijn. ⁸⁸⁾

Zoo denkt men hier over het belang van goede magistraten voor het heil van den staat. Het is niet noodig alle andere auteurs afzonderlijk te bespreken. ⁸⁹⁾ Eén wil ik er nog naar voren halen, omdat hij zeer speciale politieke maximen geeft: Jan van Marnix, die katho-

⁸⁴⁾ o.c., p. B 12vo.

⁸⁵⁾ R. Fruin, V.G., VII, blz. 218.

⁸⁶⁾ Jac. Typotius werd hier in 1560 geboren.

⁸⁷⁾ J. Typotius, *De salute reipublicae*, Lib. II, § 37, pp. 187-188.

⁸⁸⁾ l.c., § 42, pp. 192-193.

⁸⁹⁾ Zie b.v. C. Hattron, *Pietas et regnum*, Bruxellae, 1622, p. 241. J. de Marnix, *Résolutions politiques*, Rouen, 1631, pp. 177-199. S. Stevin, *Materiae politicae*, Leiden, s.a., pp. 91-110. N. Vernulaeus, *Institutionum politicorum libri IV*, Col. Agr., 1628, pp. 195-205. L. Danaeus, *Politices christianae libri septem*, Genev., 1596, Lib. VI, cap. 5, pp. 428-439.

liek was in tegenstelling met zijn neef Philips, den heer van St. Aldegonde. Hij dringt er sterk op aan, dat de vorst er toch voor waakt, dat de dienaren het volk niet uitzuigen en onderdrukken. Zij moeten daarom worden gecontrôleerd, om te zien, of zij zich ook goed van hun taak kwijten. Het is in dit verband zeer nuttig naar de klachten van het volk te luisteren. Er is niets wat het volk meer gewillig maakt, dan wanneer het dit merkt. Het is trouwens geheel verkeerd zich alleen naar den raad en de meening van enkelen te richten en op de overigen geen acht te slaan. Daarbij moet men bij dit alles zonder aanzien des persoons te werk gaan.⁹⁰⁾ Het schijnt dat er toch nog al tegen misdaan is rond 1600, want Jan van Marnix komt er nog verscheidene keeren op terug. Weer opnieuw stelt hij den eisch, dat er inspecteurs moeten zijn, om te onderzoeken, of het volk niet door 's konings dienaren wordt gekweld. Hij wijst dan op een typisch tijdseuvel: het rondtrekkend, vaak muitend, soldatenvolk en smeekt den vorst het volk toch zooveel mogelijk van dien kwellenden last en die onderdrukking te bevrijden.⁹¹⁾

2. DE GERECHTIGHEID.

Een kwestie, die nauw met de voorgaande samenhangt, is de *gerechtigheid*. Het verband is onmiddellijk duidelijk door den algemeenen roep naar gerechtigheid en het verlangen, dat de magistraten, de ambtenaren, rechtvaardig zullen zijn bij het bewerken van het *bonum publicum*. Het is daarom noodzakelijk, dat zij zelf wettig zijn aangesteld en handelen volgens de wetten en volgens wettige uitspraken. Het is Hopperus, die dit zegt.⁹²⁾ Wij denken hierbij onwillekeurig weer aan den persoon van Alva, van wien Hopperus een verklaard tegenstander was, o.a. omdat deze inbreuk maakte op de rechten en de gewoonten van het volk.⁹³⁾ Uit deze gezindheid zouden wij het aangeven van derge-

⁹⁰⁾ J. de Marnix, *Résolutions politiques ou maximes d'estat*, Sectio 4, Res. I, pp. 484-488. (De eerste uitgave is van 1612.)

⁹¹⁾ *l.c.*, p. 515.

⁹²⁾ *Ferdinandus sive de institutione principis dialogus*, p. B 117°.

⁹³⁾ Zie nogmaals het reeds geciteerde artikel van Fruin, *V.G.*, VII, p. 218.

lijke middelen kunnen verklaren, die zoo uitgesproken de rechten der burgers willen handhaven en saneeren.⁹⁴⁾

Van iemand als Typotius, die immers in de gerechtigheid het doel van den staat ziet,⁹⁵⁾ verwondert het ons evenmin, als hij zegt, dat een staat zonder gerechtigheid gedoemd is te verdwijnen.⁹⁶⁾ Daarom moet de magistraat rechtvaardig zijn en is het goed dat hij weet, dat hij niet de vrijheid van zondigen heeft.⁹⁷⁾

Recht en gerechtigheid moeten in den staat heerschen. Liet de rechtspraak te wenschen over? Verschillende keeren laten de schrijvers den eisch hooren, dat er toch voor gewaakt dient te worden, dat zij, die recht moeten spreken, dit recht niet voor geld verkoopen en dat zij volgens de bedoeling der wetten rechtspreken. Verder moet de rechtspraak zoo zijn, dat zij het volk niet afschrikt door ingewikkelde procedures en lange vacaties. Dan moet de staat, vooral waar het de rechtspraak betreft, de zwakken: armen, weduwen en weezen, steunen en in bescherming nemen tegen de grooten en tegen de machtigen.⁹⁸⁾ Dit geldt dus wat aangaat het onderhouden van de wetten door hen, die zijn aangesteld om te zorgen, dat de wetten worden nageleefd en toegepast. Het is een eisch, die ook sterk door iemand als Erasmus wordt benadrukt.⁹⁹⁾ Wat Erasmus en de humanisten van de 16e en 17e eeuw over het algemeen vooral afkeuren is de willekeur, zoowel van den kant van de magistraten als van de vorsten zelf. De wetten, die worden uitgevaardigd, zijn immers bestemd voor het algemeen welzijn en moeten dus goed zijn voor het volk. Zij verafschuwen het beginsel van het Romeinsch recht: „Quidquid principi placuit, legis habet

⁹⁴⁾ Vgl. o.c., p. B 12vo.

⁹⁵⁾ Zie boven, blz. 63.

⁹⁶⁾ J. Typotius, *De salute reipublicae*, Lib. II, § 9, p. 131.

⁹⁷⁾ o.c., Lib. II, § 39, p. 189.

⁹⁸⁾ Zie J. de Marnix, *Résolutions politiques ou maximes d'estat*, Sect. IV, Res. I, pp. 515-516; vgl. C. Hattron, *Pietas et regnum regis simul ac pia institutio*, Numerus II, p. 196.

⁹⁹⁾ Des. Erasmus, *Institutio principis christiani*, cap. 6 (*Opera Omnia*, Lugd. Bat., 1703, T. IV, Kol. 602): „Plato vult vornophulakas, hoc est, eos qui servandis legibus praefecti sunt, incorruptissimos esse. Et bonus princeps in nullos debet esse severius animadvertere quam in eos, qui corrupte leges administrant.”

vigorem", al wat den vorst behaagt bezit de kracht van wet.¹⁰⁰⁾ Typotius b.v. wijst ook op dit adagium en wil in zijn uiteenzettingen aantonen, hoe valsch het is te zeggen, dat iedere wilsuiting van ongebreidelde willekeur de kracht van een wet zou hebben. Wij zijn immers in een politieke gemeenschap door overeenkomst vereenigd òm elkanders heil. Daarom moet de staat middelen toepassen, die het volk doen zien, dat het om het welzijn van de gemeenschap gaat en dit wordt alleen verkregen door wetten, die goed zijn voor het volk.¹⁰¹⁾

Bij overtreding van rechtmatige wetten zullen er natuurlijk straffen moeten worden toegepast. Deze straffen mogen echter niet wreed zijn en moeten strekken tot verbetering der wetsovertreders. Daarbij is het zaak de oorzaak van het kwaad te verwijderen en de wetten als medicamenten te laten werken. Daarover zijn alle schrijvers het eens.¹⁰²⁾ De wetten zelf moeten gemakkelijk en duidelijk zijn, voor allen hetzelfde en bestendig; wel moeten ze aan de veranderde omstandigheden worden aangepast. De wetten zijn er immers voor den staat en de staat is er niet voor de wetten.¹⁰³⁾

Aan de wetgeving van dien tijd kleefde een zeer groot nadeel: er was geen eenstemmigheid, geen eenheid; vandaar het uitdrukkelijk verlangen ernaar.¹⁰⁴⁾ Evenals er geen eenheidsstaat bestond, zoo waren ook niet alle wetten voor allen hetzelfde. De Bourgondiërs en de Habsburgers hadden wel pogingen in het werk gesteld, om zooveel mogelijk eenheid in de wetgeving te verkrijgen, maar het was zeer moeilijk. De assessor bij den Grooten Raad, Carolus

¹⁰⁰⁾ Vgl. E. T. Kuiper, Erasmus als politiek propagandist. Tijdschr. v. Gesch., 37, (1922), blz. 157.

¹⁰¹⁾ J. Typotius, *De Justo, qui est fons omnis divini et humani juris sive de legibus, Francofordiae*, 1595, Lib. I, pp. 3-4.

¹⁰²⁾ D. Erasmus, *Institutio principia christiani*, cap. 6. (*Opera Omnia*, T. IV, Kol. 597.) J. Lipsius, *Politiorum sive civilis doctrinae libri VI*, Lib. IV, cap. 11, pp. 93-94. J. Lipsius, *Monita et exempla*, cap. 10, p. 257. Nic. Biesius, *De Republica libri IV*, pp. 46a en 102b. Fr. Goethalsius, *De foelici et infoelici Republica*, Lovanii, 1567, p. 51a.

¹⁰³⁾ N. Biesius, o.c., pp. 105b-109a.

¹⁰⁴⁾ N. Biesius, o.c., p. 104a: „Leges sint concordēs.”

Philippus Hattron, verzucht dan ook: er moest eigenlijk, zooals er maar één God en één koning is, ook geen verschil in wetten meer zijn voor land, provincie en stad. Maar hij voegt er toch ook weer onmiddellijk aan toe, dat men ieder volk zijn landsgewoonten moet laten behouden, om het volk niet door nieuwigheden af te schrikken.¹⁰⁵⁾

De privileges en gewoonten! Het hoofdmotief van den Nederlandschen opstand tegen Spanje, het fundament van de Republiek der Vereenigde Provinciën naar het tractaat van de Unie van Utrecht. Bij alle Nederlandsche politieke theoretici vinden wij de waarschuwingen tegen het inbreuk maken op of het afschaffen van privileges terug. Het wordt als een van de groote „Arcana” van den staat aangezien, vooral voor de erfopvolging.¹⁰⁶⁾ Men moet zich houden aan de gewoonten en privileges van het volk. Veranderingen moeten zooveel mogelijk worden vermeden, want deze geven aanleiding tot oproer. Vooral voor een nieuwen vorst is het van belang, dat hij vasthoudt aan de privileges.¹⁰⁷⁾

Toch zouden wij verkeerd doen door in dezen eisch iets speciefs Nederlandsch te zien. Reeds Machiavelli schrijft in zijn „Discorsi”: mogen de vorsten er goed van overtuigd zijn, dat zij van dat oogenblik af hun staat gaan verliezen, waarop zij met de wetten, de oude instellingen en gewoonten beginnen te breken.¹⁰⁸⁾ Vijftig jaren later houdt de groote Fransche theoreticus Jean Bodin juist dezelfde theorieën. Wanneer de veranderingen in den staat zijn ineenstorting ten gevolge zouden hebben, zoo schrijft hij, dan is het beter, dat de staat slecht blijft, dan dat hij zou ophouden te bestaan. Het is juist als bij een zieke, wien men een doodelijk geneesmiddel zou willen toedienen: geef het middel niet en laat

¹⁰⁵⁾ C. Ph. Hattron, *Pietas et regnum*, Numerus II, p. 200: „Sed patriae mores cuique genti indulgent, ne novitatibus absterreant.”

¹⁰⁶⁾ Zie b.v. D. Tuldenus, *De civili regimine*, Lovanii, 1702, Lib. VI, cap. 4, pp. 167-169.

¹⁰⁷⁾ J. de Marnix, *Résolutions politiques ou maximes d'estat*, pp. 484-488, 565 en 580. Vgl. J. Lipsius, *Politicorum libri sex*, Lib. IV, cap. 9, pp. 78-79. Nic. Biesius, *De Republica*, p. 116. N. Vernulaeus, *Institutionum politicorum libri quatuor*, Lib. III, Tit. II, cap. 5, p. 261.

¹⁰⁸⁾ *Discorsi*, Lib. III, cap. 5, in de Latijnsche vertaling van 1608, p. 576.

hem voortleven, zij het dan ook ziek. Zoo kan een wet voor een monarchie prachtig zijn, maar voor een democratie een doodelijke uitwerking hebben. Verder kan de beste wet verderfelijk worden, als door haar nieuwhed de overige wetten worden geminacht. Ten slotte begaan zij een zware fout, die wetten van den eenen staat zonder meer ook in een anderen willen invoeren, zonder rekening te houden met de speciale geaardheid van dien staat.¹⁰⁹⁾

Deze gedachte vinden wij ook bij onze Nederlandsche theoretici terug. Zij wijzen erop, dat het noodzakelijk is dat men het land, dat geregeerd moet worden, goed leert kennen, om hieruit conclusies te trekken voor de te volgen handelwijze tot behoud en heil van den staat. Zoo leeren b.v. de humanisten Erasmus¹¹⁰⁾ en Justus Lipsius.¹¹¹⁾ Vooral voor een nieuwen vorst, hetzij bij het verwerven van een nieuw gebied, hetzij bij het besturen van een verwijderde landstreek, zijn deze zaken van het hoogste belang.¹¹²⁾ Houdt men zich niet, voor zoover dit mogelijk is, aan de wetten, zeden en gewoonten van een volk, dan ontstaat er beroering en oneenigheid, ook tusschen de menschen onderling, terwijl toch juist de groote kracht van den staat gelegen is in de goede verstandhouding der inwoners.¹¹³⁾

Dit wat betreft de gerechtigheid, een der grootste „Arcana”.

3. ECONOMIE.

Voor zuiver economische maatregelen blijkt bij onze theoretici weinig interesse te bestaan. Eén groote uitzondering hierop is Franc. Goethalsius. Deze Gentenaar schrijft als advocaat van den Brugschen Senaat in het wonderjaar 1566 een tractaat over den gelukkigen staat.¹¹⁴⁾ Hij gaat bij de behandeling van zijn onder-

¹⁰⁹⁾ J. Bodin, *Les six livres de la republique*, (1579), pp. 572-573.

¹¹⁰⁾ *Institutio principis christiani*, cap. 3, (*Opera Omnia*, T. IV, Kol. 589.)

¹¹¹⁾ *Politicorum libri sex*, Lib. IV, cap. 5, pp. 67-72.

¹¹²⁾ J. de Marnix, *Résolutions politiques ou maximes d'estat*, Sect. IV, Res. 3, 4 en 5, pp. 533-573. D. Tuldenus, *De civili regimine*, Lib. VI, cap. 5, pp. 169-171.

¹¹³⁾ J. de Marnix, o.c., Sect. VI, Res. 1, p. 648.

¹¹⁴⁾ *De foelici et infoelici Republica*, Lovanii, 1567; de opdracht aan den Brugschen Senaat is gedateerd in 1566.

werp vrijwel van het standpunt van een stadsstaat uit. Brugge en Gent zijn de gelukkige steden.¹¹⁵⁾ Waarom? „Die staat is gelukkig, welke stabiel en bestendig is.”¹¹⁶⁾ Het beste middel hiertoe is dat de staat op eigen fundamenten steunt, d.w.z. op eigen industrie. Want als men zich zelf alles kan verschaffen, dan is men niet van anderen, van vreemden afhankelijk, zooals de staat, die van buitenlandschen handel bestaat; deze steunt op „veranderlijke hulpbronnen” en zal op den duur te gronde gaan.¹¹⁷⁾ De staat daarentegen, die op eigen industrie, op eigen „handwerk”, op eigen kracht steunt, is in zijn bestaan niet van buitenlandsche handelaars afhankelijk. Een dergelijke staat, die zich zelf kan bedruipen, is „felix”.¹¹⁸⁾

Dit is één. Er is echter nog een ander element in. Een staat met autochtone werklieden kan niet ondergaan.¹¹⁹⁾ Het positieve argument hiervoor is: bij eigen inwoners bestaat eenheid van godsdienst, van wetten, van zeden, van rechten en een natuurlijke liefde voor medeburgers en vaderland.¹²⁰⁾ Daarnaast staat het negatieve argument: de staat welks voornaamste fundament bestaat uit immigranten en vreemdelingen, steunt op een fragielen ondergrond¹²¹⁾ en wel om verschillende redenen. Die vreemdelingen kunnen komen, maar zij kunnen ook weer gaan. Wat gebeurt er dan?¹²²⁾ Brugge heeft het ondervonden: als de een de stapelplaats verlaat, volgt spoedig de ander.¹²³⁾ De immigranten zoeken louter hun eigen belang en trekken zich van de gemeenschap, waarin zij wonen, niets aan, terwijl de eigen arbeidende gemeenschap zuinig, spaarzaam en eenvoudig leeft.¹²⁴⁾ Daarom, zoo luidt zijn conclusie, weer de vreemdelingen zooveel als mogelijk is.¹²⁵⁾

¹¹⁵⁾ o.c., p. 49a.

¹¹⁶⁾ o.c., p. 23b: „Status eam felicem esse rempublicam, quae stabilis ac diuturna est.”

¹¹⁷⁾ o.c., pp. 23b-24a.

¹¹⁸⁾ o.c., pp. 5a-5b en 13a-22b.

¹¹⁹⁾ o.c., p. 25b.

¹²⁰⁾ o.c., p. 24a.

¹²¹⁾ o.c., p. 26a.

¹²²⁾ o.c., p. 26a.

¹²³⁾ o.c., pp. 27b en 28a.

¹²⁴⁾ o.c., p. 27b.

¹²⁵⁾ o.c., p. 47a.

Er is echter nog een andere zijde aan dit heele vraagstuk: de handel brengt geld en dit geeft rijkdom, luxe en uitspattingen. ¹²⁶⁾ Middelmatic rijk zijn is goed, maar groote rijkdommen bezitten niet. ¹²⁷⁾ Want een staat die zeer rijk is, is niet gelukkig, ook al omdat deze rijkdom toch geen stand houdt. Neen, de middelmaat houden in deze dingen, dat brengt geluk.

Deze middelmaat is ook te betrachten in het aantal inwoners: want als het aantal te groot is, ontbreekt er de stabiliteit, terwijl bij een klein aantal eerder een eenheid bestaat, die ook beter te behouden is. ¹²⁸⁾ Daarom is onze staat van werklieden, middelmatig in aantal en één van zin, de beste. ¹²⁹⁾

Het doel van deze maatregelen is niet kracht, roem en glorie, maar een middel om aan de burgers een redelijk gelukkig bestaan te verzekeren. Roem en macht zijn ijdele dingen, eindig en vergankelijk. Waar is het imperium van Nürnberg, waar Lille, eens de roem en de glorie van Frankrijk? Neen, niet geld en macht zijn de juiste middelen voor het verkrijgen en het behouden van een sterken en gelukkigen staat, maar „virtus et ratio”, een deugdelijk beleid. Wat heeft het gebaat, dat de stapel van Brugge eens over de heele wereld vermaardheid genoot? Het eenige, wat blijft is de gerechtigheid Gods. ¹³⁰⁾

Met deze macht van de Vlaamsche steden, met name van Brugge, hangt ten nauwste samen haar vrijheid en daarom wil ik dat hier nog in het kort behandelen. „Merito igitur hac ratione civitas vel regio celebratur, scilicet quod non pendeat ex arbitrio superioris qui imperet.” Terecht wordt een stad of streek hierom geroemd, dat zij niet van den wil van een hoogere macht afhankelijk is, zooals dat b.v. bij Venetië het geval is. ¹³¹⁾ Men ziet hieruit wel, dat het idee van den eenheidsstaat hier nog niet is

¹²⁶⁾ o.c., pp. 30a-35a. „Was er maar geen geld”, p. 22a.

¹²⁷⁾ o.c., p. 33b.

¹²⁸⁾ o.c., pp. 44a-45a.

¹²⁹⁾ „Praestantior ergo nostra Respublica opificum, in qua est mediocritas hominum multitudo et animarum unitas.” o.c., p. 46a.

¹³⁰⁾ o.c., pp. 39a-44a.

¹³¹⁾ o.c., p. 2a.

doorgedrongen. Want die vrijheid is zóó op te vatten, dat een dergelijk gebied de volle en onbeperkte macht bezit om alle wetten uit te vaardigen, magistraten aan te stellen, oorlog te voeren, vrede te sluiten, stadsommuringen te bouwen, vrij te zijn van belastingen, zelf belasting naar eigen goeddunken te kunnen heffen en af te schaffen. De Brugsche burgers en goederen hebben deze vrijheid in Vlaanderen. Dit wil echter niet zeggen, dat andere steden, die deze rechten niet vanouds bezitten, ze mogen nastreven: zij zouden te kort doen aan het erfrecht van vorst of koning.¹³²⁾ Zoo sluit deze redeneering ook weer aan bij het door ons onder punt 2 behandelde, nl. de handhaving der oude rechten en privileges.

4. VOLKSONTWIKKELING.

Dezelfde Goethalsius, over wien wij zoo juist spraken, plaatst in de inleiding van zijn boekje twee beschermgoden naast elkaar: Mercurius en Minerva. Dit op zich is al typisch en wijst op een humanistische instelling van den schrijver. Hij vraagt zich af, welke van deze twee goden de voorkeur voor een speciale vereering verdient, de louter-economische welvaart nastrevende Mercurius of de godin der wijsheid Minerva? Zijn keus valt op deze laatste, afgezien van haar eigenschap als wapengodin. Hij neemt het dus op voor Minerva, de beschermster van den Brugschen Senaat, opdat zij de studie der wijsheid en der letteren zal bevorderen.¹³³⁾ Daarom moeten voor de humanistische studiën gymnasia worden opgericht, want na de deugdzaamheid is een ontwikkeling van het volk in dezen zin van het grootste belang voor het heil van den staat.¹³⁴⁾

Dezelfde opvatting is de Gentenaar Biesius toegedaan. Niets moet worden achterwege gelaten, meent hij, dat de studie der letteren evenals van ieder ander gebied der wetenschap, zou kunnen prikkelen.¹³⁵⁾ Het zijn humanistische gedachten, zooals die ook al

¹³²⁾ o.c., pp. 2a-2b.

¹³³⁾ F. Goethalsius, o.c., inleiding.

¹³⁴⁾ o.c., pp. 4a-4b.

¹³⁵⁾ N. Biesius, De Republica, p. 56b.

door Erasmus zijn uiteengezet¹³⁶⁾ en na hem door vele anderen.¹³⁷⁾

Zij bedoelen het echter niet zoo, dat zij nu de studie der letteren zonder meer tot gemeengoed van allen zouden willen maken. De Leuvensche hoogleeraar Tuldenus waarschuwt uitdrukkelijk hier-tegen. Voor het gewone volk is het voldoende, als het kan lezen en schrijven, tenzij de een of ander een zeer bijzonderen aanleg blijkt te bezitten. De studie der „vrije kunsten” moet voornamelijk voor-behouden blijven aan de vorsten, de priesters en de magistraten en is niet bestemd voor de twee andere groepen van staatsburgers, namelijk de militairen en de boeren, zakenlieden en handelaars.¹³⁸⁾ Toch mag ook voor die élite de studie niet doel in zich worden. Zij, bij wie zulks wel het geval is — en dit is bij velen — zoeken niet de veredeling van geest en de verwerving van deugd, „sed sola destinatione et voto quaestus musas colunt vel profanant potius”. Voor hen brengt de studie zelfs groote gevaren met zich mee, met name de verflauwing van het geloof. De staat zal daarom bij het vervullen van zijn taak in het bevorderen van de studie der letteren, niet zoozeer letten op het aantal der studeerenden als wel op hun uitnemendheid.¹³⁹⁾

Doch bij dezen raad blijft het niet. De hoogere volkscultuur moet ook meer naar buiten blijken, opdat deze uiterlijke effecten op hun beurt het volk weer gunstig kunnen beïnvloeden. Gedacht wordt hier aan de kunst, die voornamelijk haar uitdrukking vindt in be-roemde kunstwerken en schoone monumenten.¹⁴⁰⁾ Alles moet echter gericht zijn op het publieke welzijn en niet mag een machts-

¹³⁶⁾ Erasmus, *Institutio principis christiani*, cap. 3, ed. cit., Kol. 592.

¹³⁷⁾ o.a. Typotius, *De salute reipublicae*, § 73, p. 240; C. Ph. Hattron, *Pietas et regnum*, Bruxellae, 1622, pp. 285-292; L. Danaeus, *Politices Christianae*, cap. 7, pp. 150-157; D. Tuldenus, *De civili regimine*, Lib. IV, cap. 4, p. 80; N. Vernulaeus, *Institutionum politicorum libri IV*, Lib. III, Tit. II; P. Busius, *De Republica libri tres*, Lib. III, cap. 7, p. 114.

¹³⁸⁾ De navolging van Plato springt hier in het oog. Vgl. F. Sassen, *Geschiedenis van de Wijsbegeerte der Grieken en Romeinen*, Nijmegen-Utrecht, 21932, blzz. 73-75.

¹³⁹⁾ D. Tuldenus, *De civili regimine*, Lib. IV, cap. 4, p. 80.

¹⁴⁰⁾ N. Biesius, o.c., p. 56b: „Post virtutem etiam considerandum est, quid in Republica maxime necessarium sit, et effectores in maximo pretio sunt habendi: sic erit multis praeclaris artificibus et monumentis exornata.” Vgl. N. Vernulaeus, o.c., Lib. III, Tit. 9.

en praalvertoon het doel zijn. ¹⁴¹⁾ Het goede doel moet steeds voor oogen worden gehouden. Hieraan denke men ook, wanneer het de „theatra” betreft; deze mogen in het „vrije” onderricht der jeugd geen aanleiding tot ondeugd worden, maar uitsluitend de deugd bevorderen. ¹⁴²⁾

5. SCHATKIST, BELASTING.

Vanouds bestond de gewone belasting, die hier moest worden opgebracht, in de „bede”, welke inderdaad oorspronkelijk werd gevraagd, doch later zonder meer werd geïnd. Voor de extra-ordinaire beden echter moest telkens weer toestemming worden gevraagd aan de Staten. Deze verdedigden altijd dit, hun recht, met hand en tand; vooreerst omdat hierin het meest tastbare bewijs van hun macht lag, en verder, omdat men den vorst zoo weinig mogelijk gelegenheid wilde geven het geld van het land te verkwisten. Ten tijde van Karel V wordt het gewoonte, dat de Staten van alle gewesten bijeenkomen om over de beden te beslissen. Eerst in 1558 komt er tusschen de gewesten een overeenkomst, een soort verbond tot stand, de z.g. „Unie, verband ende confederatie novennale”, waarin werd bepaald, dat voor 9 jaar een vaste jaarlijksche bede zou worden toegestaan. Vlaanderen echter bleef buiten deze Unie en Holland trad er in 1561 weer uit. ¹⁴³⁾

Den weerslag van deze houding der Nederlanden vinden wij terug in de politieke geschriften van de tweede helft der 16e eeuw. De schrijvers voelen niet zooveel voor een flinke schatkist. Zij zijn bang, dat het bezit daarvan aanleiding zal geven tot een onnuttig gebruik en zelfs misbruik ervan door onnoodige uitgaven, terwijl zij bovendien vreezen, dat de vorst bij een kleine maar vaste kas steeds meer zal gaan eischen. ¹⁴⁴⁾ Het is dus de uiting van dat wantrouwen, waarover Philips II zich zoo ergerde, toen hij van de Staten-Generaal geen vaste toezeggingen kon krijgen. Doch er is

¹⁴¹⁾ Fr. Goethalsius, o.c., p. 30a.

¹⁴²⁾ N. Biesius, o.c., p. 70a.

¹⁴³⁾ R. Fruin-H. Colenbrander, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der republiek*, 's-Gravenhage, 1922, blz. 108.

¹⁴⁴⁾ Fr. Goethalsius, o.c., p. 35a. Vgl. hiermee N. Biesius, o.c., p. 79b.

nog iets anders. De beden werden, ook door Philips II, bijna uitsluitend gevraagd om oorlog te kunnen voeren.

Wat zeggen nu hierover onze theoretici? Volgens hen komt het bij een oorlog vaak niet zoozeer aan op een hooge soldij voor de soldaten, alswel op de kracht van weinigen en vooral op den wil van God, van Wien in de eerste plaats de overwinning afhankelijk is. Voor een oorlog is dus niet groote rijkdom noodig.¹⁴⁵⁾

Zoo wordt in 1567 geschreven. Doch ook nog jaren daarna, in 1594, blijken er tegenstanders van een schatkist, van een oorlogsbelasting te zijn. Zoo zegt de reeds vaak genoemde Typotius hiervan, dat zij maar middelen zijn om het volk uit te zuigen. Hij vindt, dat de soldaten zich zelf maar moeten behelpen met de bezittingen van den vijand.¹⁴⁶⁾ De muiterijen der Spaansche soldaten hebben hem dus blijkbaar nog niets geleerd.

Uit het bovenstaande blijkt, dat Nederlandsche politieke theoretici van circa 1560 afkeerig zijn van een schatkist en dat zij daaraan slechts denken in verband met oorlog. Voor andere doeleinden, waarvoor het geld zou kunnen worden gebruikt, hebben zij blijkbaar nog geen aandacht. Die komt pas later.

Justus Lipsius neemt het al op voor het vormen van een schatkist, zoowel in vredetijd als met het oog op oorlog.¹⁴⁷⁾ Wel drukt hij zich vaak uit, gelijk overigens ook de 17e-eeuwsche theoretici doen, die de wenschelijkheid van een schatkist verdedigen. Niemand geeft een precieze uiteenzetting van de redenen, die hem tot zijn inzicht hebben gebracht, dat er in vredetijd een schatkist behoort te zijn.¹⁴⁸⁾ De eenige aanduiding, die enkelen geven, is dat zij moet

¹⁴⁵⁾ Idem, pp. 35a en 38a.

¹⁴⁶⁾ J. Typotius, *De salute reipublicae*, Lib. I, §§ 33 en 34, pp. 60-61.

¹⁴⁷⁾ *Politiorum aive civilis doctrinae libri sex*, Opera Omnia, T. IV, *Vesaliae*, 1675, Lib. IV, cap. 11, p. 96: „Tributa ornamenta pacis sunt, et subsidia belli.”

¹⁴⁸⁾ J. Lipsius, l.c.; L. Danaeus, *Boni principis institutio*, (1596), cap. 6, pp. 573-574; C. P. Hattron, *Pietas et regnum*, Numerus 16, pp. 305-316; P. Busius, *De Republica*, Lib. III, cap. 1, p. 98; D. Tuldenus, *De civili regimine*, Lib. VI, cap. 11, pp. 177-179; N. Vernulaeus, *Institutionum politicorum libri quatuor*, Lib. III, Tit. V, p. 286.

dienen voor het stichten van ornamenta pacis en het beloonen van bewezen diensten, want de tijd der feodale schenkingen is voorbij.¹⁴⁹⁾ Allen leggen er den nadruk op, dat de belastingen niet moeten worden afgeperst, doch dat het volk van de nuttigheid en de noodzakelijkheid ervan voor eigen heil en veiligheid moet worden overtuigd. Bij dwang bestaat er bovendien gevaar voor oproer, want de menschen zijn er toch al niet gemakkelijk voor te vinden geld aan anderen af te staan. Daarom zullen er ook niet meer lasten mogen worden opgelegd dan strikt noodzakelijk zijn voor het heil van het land. Zij zullen vooral naar billijkheid moeten worden verdeeld, door verstandige lieden geïnd en door vertrouwde administrateurs beheerd.¹⁵⁰⁾ Dat de vorst er overigens wel aan denke, dat het hier niet om zijn geld gaat, doch dat dit geld hem alleen maar is toevertrouwd ten behoeve, tot bescherming en tot welzijn van zijn volk.¹⁵¹⁾

Een typische opmerking maakt Justus Lipsius in verband met den eisch van een gematigd opleggen der lasten. Hij zegt nl., dat men niet moet raken aan het weinige, zakelijke bezit van den armen man; „raak niet aan zijn koe, zijn akker of aan zijn eigen persoon”.¹⁵²⁾ Verder is er nergens ook maar de geringste rechtstreekse toespeling op eigentijdsche omstandigheden te vinden, b.v. het eischen van den tienden penning door Alva, of het verlangen veler Nederlanders, dat Spanje zich zelf maar moet bedruipen. Eén heel eigenaardige en toch vanzelf sprekende uitzondering is hierop.

De Leuvensche hoogleeraar Tuldenus betoogt uitdrukkelijk in een afzonderlijk hoofdstuk de noodzakelijkheid voor den vorst de Staten te raadplegen als hij belastingen wil opleggen, ten einde hun

¹⁴⁹⁾ P. Busius, o.c., Lib. III, cap. 2, pp. 100-101; Jac. Middendorpius, Imperatorum, Regum et Principum, clarissimorum virorum, quaestiones theologicae, juridicae et politicae, Col. Agr., 1603, Qu. 11, pp. 144-145.

¹⁵⁰⁾ J. Lipsius, o.c., Lib. IV, cap. 11, pp. 97-100; P. Busius, o.c., pp. 98-103; D. Tuldenus, l.c., pp. 180-184; N. Vernulaeus, l.c., pp. 286-296; M. Z. Boxhornius, Institutiones politicae, (1650), Ultrajecti, 1702, Lib. I, cap. 10, pp. 143-151.

¹⁵¹⁾ J. Middendorpius, l.c., p. 145.

¹⁵²⁾ J. Lipsius, l.c., p. 99.

consensus te verkrijgen. De Staten immers vertegenwoordigen het volk en dit moet toch de belasting betalen. Het is dus billijk, dat aan de vertegenwoordigers van het volk wordt uiteengezet, waarom die belasting wordt gevraagd, opdat zoo de noodzakelijkheid ervan voor het heil van het land duidelijk blijke en hierdoor de rust in het land verzekerd zij. Tuldenus spreekt dus niet van een r cht van het volk, maar meer van billijkheid en tact van den kant van den vorst, om ontevredenheid en mogelijk oproer te voorkomen.¹⁵³⁾

De professor van Franeker echter, P. Busius, stelt zijn eischen juist omgekeerd. De souvereine staten hebben geheel over de belastingen te beslissen. Nu komt het wel voor, vervolgt hij dan, dat de Staten op dit punt besluiten nemen zonder den prins er in te kennen, doch in een goed geordenden staat mag dit niet voorkomen; daar zullen geen belastingen worden geheven tenzij de prins er in gekend is.¹⁵⁴⁾

Een ander belangrijk punt waarop allen den nadruk leggen, is een evenredige verdeeling der belastingen. De meesten gaan echter niet verder op deze kwestie in. De vraag blijft dus nog open: vallen de adel, de geestelijkheid en de bezitters der kerkgoederen onder den fiscus? Wij hebben de houding der Middeleeuwers hieromtrent in het eerste hoofdstuk besproken. Op het einde van de 16e eeuw was de toestand in de Nederlanden, die nog onder Spaansch bewind stonden, practisch zoo, dat de fiscale immuniteit niet werd gehandhaafd. Meestal geschiedde deze schending van het privilegium fisci van den clerus met een goedkeuring van de geestelijkheid zelf in de statenvergadering. Al werd ook wel tegen deze inbreuk geprotesteerd en werden klachten erover ingediend, met name b.v. door de geestelijkheid van Roermond in 1592,¹⁵⁵⁾ tot een scherpe oppositie gaf dit geen aanleiding. De Staten eischten, dat ook de geestelijken in de lasten zouden deelen, temeer daar de

¹⁵³⁾ D. Tuldenus, o.c., Lib. VI, cap. 13, pp. 180-183.

¹⁵⁴⁾ P. Busius, o.c., Lib. III, cap. 2, pp. 100-101.

¹⁵⁵⁾ Mémoire dressé par le clergé du diocèse de Ruremonde, in: Bulletin de la Commission royale d'histoire, Bruxelles, 1897, pp. 92-93.

strijd tegen de noordelijke gewesten veel geld kostte. ¹⁵⁶⁾

Van den strijd om de fiscale immuniteit vinden wij in de literatuur nagenoeg niets. Lipsius eischt wel, dat de belastingen uniform zullen zijn, zonder privileges die den een minder, den ander meer lasten opleggen, ¹⁵⁷⁾ terwijl de Leuvensche hoogleeraar Nic. Vernulaeus kort maar uitdrukkelijk spreekt over de geprivilegieerde positie van de geestelijken. De vorsten mogen, zegt hij, als de tijdsomstandigheden dit eischen, aan de geestelijken belastingen opleggen, doch niet dan met toestemming van den paus. Als de tijd echter zeer dringt en er gevaar bij uitstel zou zijn, mag deze toestemming worden verondersteld. Ook als het den paus nog kan worden gevraagd, beveelt hij aan, dat de geestelijken het hunne in de geldelijke lasten zullen bijdragen. ¹⁵⁸⁾

6. DE LANDSVERDEDIGING.

Met landsverdediging bedoelen wij twee dingen: de verzekering van de rust naar binnen en van de veiligheid naar buiten. Een eerste vereischte voor het welzijn van een staat is natuurlijk, dat orde en rust in den staat zelf verzekerd zijn, dat het staatsbestel zelf hecht en van blijvenden aard is. De groote hinderpalen hiervoor zijn: de ontevredenheid en de oneenigheid van de burgers onderling en de vorming van afgezonderde partijen, groepen en klieken. Dit alles moet immers uitloopen op samenzweringen, oproeren en burgeroorlogen. ¹⁵⁹⁾ Het afdoende middel, om deze kwalen te voorkomen of te genezen, is de oorzaken wegnemen. De verwijderde oorzaken zijn gewoonlijk tyranniek optreden van den vorst, de hebzucht en eerezucht der magistraten, onrecht, angst voor straffen, tè groote macht van een bepaald persoon, enz. De naaste oorzaken

¹⁵⁶⁾ Zie voor het bovenstaande: „H. J. Elias, Kerk en Staat in de Zuidelijke Nederlanden, onder de regeering van de aartshertogen Albrecht en Isabella, (1581-1621), Antwerpen, 1931, blzz. 201-206.

¹⁵⁷⁾ o.c., Lib. IV, cap. II, p. 100: „Aequalitas, hoc est, ut justa et uniformis contributio sit, nec per bonam malamve gratiam hunc subleves, illum premas.”

¹⁵⁸⁾ N. Vernulaeus, o.c., Lib. III, Tit. VI, cap. 7, p. 296.

¹⁵⁹⁾ J. Lipsius, o.c., Lib. VI, cap. 3 en 4; J. de Marnix, *Résolutions politiques ou maximes d'estat*, (1612), Sectio IV, Res. I en Res. VII; D. Tuldenus, o.c., Lib. VII, cap. 9; N. Vernulaeus, o.c., Lib. IV, Tit. 1, 2, 3; P. Busius, o.c., Lib. III, cap. 8.

zijn de aanstichters: dezen moeten worden opgespoord en streng gestraft. ¹⁶⁰⁾

Jan van Marnix geeft nog als een bijzonder middel aan: de rebelleerende groep uit elkaar halen door de goede verstandhouding en eenheid onder hen te verstoren en door de leden ervan afzonderlijk op ver uiteengelegen plaatsen te werk te stellen. Bij de toepassing van dezen maatregel moet echter worden zorg gedragen, dat men niet in strijd komt met de christelijke naastenliefde. ¹⁶¹⁾

Justus Lipsius is, wat dit betreft, niet zoo kieskeurig. Soms moet er bij dergelijke troebelen geweld worden gebruikt, meent hij, doch langzaam en voorzichtig. Het is beter kunstgrepen toe te passen, met name door de splijtzwam, het verderf en het bedrog. Het is gemakkelijk naderhand weer te niet te doen, wat tijdens een oproer is afgeperst. „Ik sta deze goede list volmondig toe. Bedrieg, bedrieg liever, dan te slaan.” ¹⁶²⁾ Ten sterkste raadt hij den vorst aan het gevaar van den kant der binnenlandsche vijanden als de pest te weren, door de strijdlustige neigingen van het volk door middel van genietingen (geen lascieve) te enerveeren — hij denkt aan het „panem et circenses” — of door bij anderen onlusten op te wekken, liever dan in het eigen land ten onder te gaan: onderdruk den oorlog door een oorlog, m.a.w. begin een buitenlandschen oorlog om de binnenlandsche oneenigheid te breken. ¹⁶³⁾

De staat moet echter ook over middelen beschikken om de rust en ordeverstoring zoowel van binnen als van buiten zoo noodig met geweld te kunnen onderdrukken. Hiervoor zijn noodzakelijk een leger en versterkingen.

Wat het leger betreft, prijzen onze theoretici de gewoonte der

¹⁶⁰⁾ J. Lipsius, o.c., Lib. VI, cap. 4 en 5, pp. 183-191; J. de Marnix, o.c., Sect. IV, Res. VII, p. 588; D. Tuldenus, o.c., Lib. VII, cap. 10, 11, 12, 13, 14, pp. 200-212; N. Vernulaeus, o.c., Lib. IV, Tit. 3, pp. 338-350.

¹⁶¹⁾ J. de Marnix, l.c., pp. 590-592.

¹⁶²⁾ J. Lipsius, o.c., Lib. VI, cap. 4, p. 186: „Facile mox irrita facies quae per seditionem expresserint. Ego bonum hunc dolum toto ostio admitto. Falle, falle potius, quam caede.”

¹⁶³⁾ J. Lipsius, o.c., Lib. IV, cap. 9, p. 82: „Arce, arce internam illam pestem et alios potius turba, quam ut perdas...” Kantteekening: „Comprimant ergo bella, bello.”

vorsten van hun tijd, om er een staand leger en wel een nationaal staand leger op na te houden. Keizer Frederik II van Hohenstaufen had dit systeem reeds volledig in Sicilië doorgevoerd.¹⁶⁵⁾ Machiavelli wijst ook op de groote voordeelen, die hieraan verbonden zijn.¹⁶⁶⁾ De staande legers waren al met het verval van het feodale systeem steeds meer in zwang gekomen. De meest gebruikte vorm ervan was het huurleger, meestal uit vreemdelingen samengesteld. De nadeelen aan dit systeem verbonden bleken echter zeer groot te zijn, zoodat het heil meer in een nationaal leger werd gezocht. Ook de Nederlandsche politieke theoretici uit de 16e en den aanvang der 17e eeuw raden dit aan.

Biesius schrijft in 1556, dat niet zoo maar menschen in dienst moeten worden genomen, die toch niets te verliezen hebben. De soldaten, die genomen worden, moeten van goed gedrag zijn, geoefend en onderlegd in de krijgskunde en zij moeten vrijwillig komen, uit liefde voor het vaderland of uit haat tegen den vijand. Om op alles voorbereid te zijn, dienen de vorsten deze mannen in een staand leger steeds paraat te houden.¹⁶⁷⁾ Hij raadt verder den vorsten aan, ervoor te zorgen, dat de soldaten goed gevoed en gekleed zijn.¹⁶⁸⁾ Dat de werkelijkheid niet aan dit ideaal beantwoordde, weten wij en ook de tijdgenooten klagen erover. J. Lipsius zoekt de reden voor de corruptie onder de soldaten daarin, dat zij niet uit liefde strijden. De liefde ontbreekt, omdat zij gekocht en niet gekozen worden en omdat het uitschot van de maatschappij wordt genomen.¹⁶⁹⁾ Ook in de 17e eeuw wordt nog veel van huurlegers gebruik gemaakt. De Leuvensche professor Vernulaeus raadt den wervers aan goed op het vaderland te letten, waar de huurlingen vandaan komen. De een is meer oorlogszuchtig en als voor de krijgskunst geboren dan de ander. Overigens adviseert ook hij, evenals de anderen, eigen onderdanen te nemen. Dezen vechten

¹⁶⁵⁾ E. Kantorowicz, *Kaiser Friedrich II*, Berlin, 1931, SS. 391-392, 493.

¹⁶⁶⁾ N. Machiavelli, *Il Principe*, cap. 12 en 13, ed. Burd, pp. 252 en 272.

¹⁶⁷⁾ N. Biesius, o.c., pp. 94a-97a.

¹⁶⁸⁾ I.c., p. 77a.

¹⁶⁹⁾ J. Lipsius, o.c., Lib. V, cap. 8, p. 134.

immers voor zich zelf, voor eigen vaderland, eigen bezittingen, eigen vrouw en kinderen, zij zijn meer te vertrouwen dan de huurlingen.¹⁷⁰⁾

Op welke basis de lichteningen moeten geschieden, wordt niet aangegeven. Alleen vindt men de opmerking, dat boeren beter zijn dan stedelingen.¹⁷¹⁾ Als reden geeft Lipsius hiervoor aan, dat de boer meer tot den strijd geneigd is. Bovendien, als men de stedelingen wapent, bestaat er dan niet het gevaar, dat zij tot rebellie zullen overgaan?¹⁷²⁾ Men moet hierbij echter wel bedenken, dat alleen een tyran zijn eigen volk niet vertrouwt en het ontwapent.¹⁷³⁾ Ook Tuldenus geeft het bezwaar, dat wel tegen een nationaal leger wordt ingebracht, het gevaar voor oproer namelijk, als de burgers gewapend zijn, en de vrees, dat het volk oorlogszuchtig wordt. Hij meent echter, dat deze bezwaren kunnen worden ondervangen door bij de werving op de bovengenoemde vereischten te letten en door de militaire discipline. Tuldenus maakt geen onderscheid tusschen plattelands- en stadsbewoners, doch vindt wel, dat arme menschen de beste krijgers zijn.¹⁷⁴⁾ Het leger moet echter bestemd zijn niet louter voor de glorie en de macht van den staat, doch voor het behoud en de verzekering van den vrede en de rust in den staat.¹⁷⁵⁾

Om deze hooge waarden veilig te stellen dient men sterkten en verdedigingswerken aan te leggen. Zij dienen om den aanvallenden vijand, die van buiten de grenzen komt, af te weren. Deze vestingen legge men in de nabijheid van de landsgrens.¹⁷⁶⁾

Een andere kwestie is, of er ook sterkten meer binnen in het land moeten worden aangelegd, die dan bestemd zijn om de bur-

¹⁷⁰⁾ N. Vernulaeus, o.c., Lib. IV, Tit. VIII, cap. 2-4, pp. 379-383; J. Lipsius, o.c., Lib. V, cap. 9, pp. 135-136; J. Middendorpius, o.c., Qu. 5, p. 105; C. P. Hattron, o.c., p. 296; D. Tuldenus, o.c., Lib. VIII, cap. 5, pp. 223-224.

¹⁷¹⁾ J. Lipsius, o.c., Lib. V, cap. 11; N. Vernulaeus, l.c., p. 379.

¹⁷²⁾ J. Lipsius, ibidem.

¹⁷³⁾ l.c., pp. 137-138.

¹⁷⁴⁾ D. Tuldenus, o.c., Lib. VIII, cap. 5, p. 223, verder cap. 6 en 7, pp. 224-228.

¹⁷⁵⁾ l.c., cap. 1, p. 218. Vgl. Typotius, De salute reip., Lib. I, § 28, p. 50.

¹⁷⁶⁾ J. Lipsius, o.c., Lib. IV, cap. 7, p. 73; N. Vernulaeus, Dissertationum politicorum, Lovanii, 1646, pp. 445-451.

gers, de eigen onderdanen, in bedwang te houden. J. Lipsius¹⁷⁷⁾ en Jan van Marnix¹⁷⁸⁾ meenen van wel. De laatste voegt eraan toe, dat de Machiavellisten wel van oordeel zijn, dat het beter is dergelijke forten niet te bouwen, daar het volk dan uit angst voor onderdrukking zal gaan rebelleeren.¹⁷⁹⁾ Marnix vindt dit echter geen doorslaand argument en houdt vol, dat zulke sterkten zeer nuttig zijn ter voorkoming van misdaden en tot handhaving van het recht zonder meer.¹⁸⁰⁾

Waren alle menschen en staten, met name de buurstaten zóó, dat zij aan het ideaal beantwoorden, dan was er geen bewapening en geen oorlog noodig, verzucht Biesius. Nu is dit echter wel het geval en is iedere staat verplicht de noodige militaire maatregelen te nemen.¹⁸¹⁾

7. DE OORLOG.

Het gaat er ons in deze paragraaf voornamelijk om vast te stellen, welke redenen voor een rechtvaardigen oorlog worden aangegeven. Vele moraal-theologen en canonisten hebben zich met deze vraag bezig gehouden, vooral in de 16e en 17e eeuw. Dat een verdedigingsoorlog geoorloofd is, daarover zijn allen het als vanzelfsprekend eens. De kwestie is echter: wanneer is een aanvalsoorlog geoorloofd? Een dergelijke oorlog kan geoorloofd zijn, mits aan bepaalde voorwaarden is voldaan. In het algemeen komen deze voorwaarden hierop neer, dat slechts door het wettige gezag een oorlog kan worden begonnen en alleen dan, wanneer er geen andere uitweg meer mogelijk is en wanneer de reden, waarom de oorlog wordt begonnen, opweegt tegen het nadeel, dat door een oorlog wordt veroorzaakt. Dit zijn de algemeene moraal-principes, waaraan alle schrijvers zich houden, al zeggen zij het misschien niet allen even uitdrukkelijk. De eerste voorwaarde is de rechtvaardige reden.

¹⁷⁷⁾ J. Lipsius, l.c., p. 73.

¹⁷⁸⁾ J. de Marnix, *Résolutions politiques ou maximes d'estat*, Sect. VI, Rea. 3, p. 697.

¹⁷⁹⁾ N. Machiavelli, *Il principe*, cap. 20, ed. Burd, vooral pp. 332-334.

¹⁸⁰⁾ J. de Marnix, l.c., p. 697.

¹⁸¹⁾ N. Biesius, *De Republica*, p. 93b.

Uiteenzettingen van deze ideeën geven de bekende Nederlandse theologen uit dezen tijd: Leonardus Lessius, een Zuid-Nederlandsch Jezuïet (1554-1623);¹⁸²⁾ de controversist Martinus Becanus van Hilvarenbeek (1563-1624), professor te Keulen, Würzburg en Mainz,¹⁸³⁾ en Joh. Malderus (1563-1633), professor te Leuven en later bisschop van Antwerpen.¹⁸⁴⁾

In het begin van de 16e eeuw verschijnen van de hand van drie Nederlanders verhandelingen over den rechtvaardigen oorlog. Het oudste tractaat is van Hendrik van Gorkum, professor in Keulen (1386-1431); het werd in 1503 uitgegeven.¹⁸⁵⁾ Enkele jaren later (1514) publiceerde Willem Mathiae, kapelaan aan de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch, waarschijnlijk uit Borselen in Zeeland afkomstig, zijn werkje,¹⁸⁶⁾ weldra (1523) gevolgd door het boekje van den Zuid-Nederlandschen humanist en vriend van Erasmus, Judocus Clichtoveus uit Nieuwpoort, professor in de theologie aan de Sorbonne te Parijs,¹⁸⁷⁾ die ook een vorsten-institutie schreef.¹⁸⁸⁾ Van Gorkum en Mathiae achten een aanvalsoorlog geoorloofd om misdaden tegen God en tegen de menschen te onderdrukken en om terug te krijgen hetgeen geroofd is.¹⁸⁹⁾ Clichtoveus geeft in zijn werkje over den rechtvaardigen oorlog dezelfde gedachten,¹⁹⁰⁾ terwijl hij ze in zijn vorstenspiegel aldus kort samenvat: de oorlog moet worden begonnen, opdat men zonder onrecht in

¹⁸²⁾ *Commentarius in sec. sec. Div. Thomae*; het handschriftje is gedateerd 1592. Zie R. Regout, *La doctrine de la guerre juste de St. Augustin à nos jours d'après les théologiens et canonistes catholiques*, Paris, 1935, pp. 243-245.

¹⁸³⁾ *Summa Theologica*, Pars II, T. II, in *Opera Omnia*, T. I, Mainz, 1630, pp. 506-519. R. Regout, o.c., pp. 261-265.

¹⁸⁴⁾ *Commentaria in sec. sec. Div. Thomae*, (1616), zie R. Regout, o.c., p. 264.

¹⁸⁵⁾ *Tractatus de justo bello*, fol. L-LVII van: *Tractatus consultatorii venerandi magistri Henrici de Gorychum... juxta... doctrinam sancti Thomae Aquinatis*, Coloniae, 1503. Zie R. Regout, o.c., pp. 102-112.

¹⁸⁶⁾ *Libellus de bello justo et licito*, Antverpiae, 1514.

¹⁸⁷⁾ *De bello et pace opusculum, christianos principes ad sedandos bellorum tumultus et pace componendam exhortans*, Parisius, ex officina S. Reproduction fotografica editata por El Marques de Olivart, Madrid, 1914.

¹⁸⁸⁾ *De officio regis*, Parisiis, Stephanus, 1519.

¹⁸⁹⁾ *Libellus de bello justo et licito*, fol. A. 3ro: „Correptio scilicet malefactorum et injurantium deo et hominibus”; en A. 3ro: „recuperatio injuste ablatorum sive detentorum”. Zie voor v. Gorkum R. Regout, o.c., p. 112.

¹⁹⁰⁾ *De bello et pace*, fol. 35ro-37ro, en fol. 37ro-38ro.

vrede kan leven, maar ook niets anders dan de vrede mag er in worden gezocht. Als rechtvaardige redenen noemt hij: de aanvallers verdrijven, den godsdienst beveiligen tegen geloofsvijanden of deze verspreiden door hen te verdrijven uit de christelijke plaatsen.¹⁹¹⁾

Een en dertig jaar later, in 1556, komt Biesius met zijn werk. Hij geeft twee redenen die een oorlog rechtvaardigen: verdediging van de haardsteden der burgers en uitbreiding van een uitstekend ingericht staatsbestuur. Een vorst mag echter geen oorlog beginnen, om zich zonder meer andere onderdanen te verschaffen, wèl om hen, die niet den rechten weg der deugd bewandelen tot een beter leven te brengen. Men moet dus ook het welzijn van de vijanden zoeken. Zelfs mag volgens Aristoteles een volk onderworpen worden, dat te barbaarsch is om de vrijheid te kunnen genieten.¹⁹²⁾ Biesius besluit dan: terwille van de deugd kan dus een oorlog worden begonnen. Het moet echter een belangrijk geval zijn, want men mengt zich niet in de zaken van zijn buurstaat, tenzij evident de geheele, hetzij christelijke hetzij menschelijke gemeenschap erbij gebaat is, zooals in zaken van godsdienst, volkenrecht of natuurrecht. Zoo is het voor de geheele menschheid van belang, dat ieder behoudt, wat hij onder algemeene toestemming heeft verkregen en wat de natuur hem gaf. Welnu, als wij onze waardigheid niet anders kunnen handhaven, dan meent Biesius, dat ons het recht van oorlogvoeren is gegeven. Dus, om de waardigheid van den staat te verzekeren en om belangrijke ondeugden van burenen te bestrijden, bestaat het recht een oorlog te beginnen. Daarom werd steeds de oorlog tegen de vijanden van het christendom geprezen, als er maar hoop op overwinning was. Tot zoover Biesius.¹⁹³⁾

J. Lipsius (1598) poneert ook de stelling, dat de oorlog eerst dan rechtvaardig is, wanneer de auctor het recht heeft om oorlog

¹⁹¹⁾ De officio regia, p. 58a.

¹⁹²⁾ N. Biesius, De Republica, pp. 93b-94a.

¹⁹³⁾ o.c., pp. 98a-98b, „non igitur propter quamvis utilitatem, sed ut nostrae Reipublicae dignitatem tueamur, et insignia finitissimorum vitia tollamus, jure bellum a nobis auscipi potest”.

te verklaren en de reden en het doel rechtvaardig zijn. Wat de reden betreft: een verdedigende oorlog tegen een onrechtvaardigen aanvaller is altijd geoorloofd; ook mag men om deze reden zijn bondgenooten helpen. Dit laatste is een nieuw element. Een aanvalsoorlog daarentegen is alleen dan geoorloofd, wanneer de aanvaller een openlijk onrecht wil herstellen of overeenkomstig het volkenrecht zijn zaken terugeischt. Eerst moeten echter pogingen zijn aangewend om langs rechtswegen tot een vergelijk te komen. Verder lijkt aan Lipsius ook die oorlog geoorloofd, die, al wordt hij niet om onrecht te herstellen aangegaan, wordt gevoerd tegen barbaren, tegen goddeloozen, die gewelddadig zijn en in zeden en godsdienst geheel van ons verschillen, vooral wanneer zij anderen bedriegen of aanvallen. De reden, waarom dit optreden geoorloofd wordt verklaard, is gelegen in het nut van tuchtiging en onderdrukking van het kwaad. Doch, zoo gaat Lipsius verder, de „*justa causa*” alleen is nog niet voldoende, het doel moet ook goed zijn. Wordt de oorlog gevoerd uit wraak of om roem te verwerven, dan is de oorlog zonde. ¹⁹⁴⁾

Andere Nederlandsche theoretici geven slechts, zonder verdere uitweiding, een of meerdere der bovengenoemde voorwaarden voor de rechtvaardigheid van een oorlog. Zoo wijzen Typotius ¹⁹⁵⁾ en Busius ¹⁹⁶⁾ er alleen op, dat een oorlog eerst dan rechtvaardig is, wanneer alle andere middelen zijn uitgeput, dus wanneer de oorlog noodzakelijk is. De Leuvensche hoogleeraren Tuldenus en Vernulaeus en de Leidsche professor Danaeus leggen eveneens sterk den nadruk op de *necessitas*. Zij geven dan verder in het kort bovengenoemde punten voor de rechtvaardigheid van een oorlog aan: wettig gezag, geldige reden — verdediging en aanval tot herstel van roof, onrecht en misdaad — en een goed doel: vrede en verbetering van den vijand. ¹⁹⁷⁾

¹⁹⁴⁾ J. Lipsius, *Politicorum*, Lib. V, cap. 4, pp. 126-128.

¹⁹⁵⁾ J. Typotius, *De salute reipublicae*, Lib. II, § 25, p. 167.

¹⁹⁶⁾ P. Busius, *De Republica*, Lib. III, cap. 3, p. 104.

¹⁹⁷⁾ D. Tuldenus, *De civili regimine*, Lib. VIII, cap. 3, pp. 220-222, en cap. 2, pp. 218-219; N. Vernulaeus, *Institutionum politicorum libri quatuor*, Lib. IV, Tit. 4, cap. 2-5, pp. 358-361; L. Danaeus, *Politices christianae*, Lib. VII, cap. 3, pp. 501-502.

Deze ideeën wonnen zeer aan invloed, doordat de scherpe juridische geest van Hugo Grotius ze tot de zijne maakte en ze verdedigde in zijn „De iure praedae” (1604),¹⁹⁸⁾ doch vooral in zijn hoofdwerk „De iure belli ac pacis” (1625).¹⁹⁹⁾ In alle principes stemt hij met zijn voorgangers overeen. De oorlog in zijn drie vormen, zooals wij die zagen, nl. defensio, recuperatio en punitio, is voor hem een rechtshandeling.²⁰⁰⁾ Daarom mag in een twijfelgeval, wanneer nl. degene die zeker is van zijn goed recht, geen voldoende reden naar voren kan brengen om de andere partij te overtuigen van het onrechtmatige van diens bezit, geen oorlog worden begonnen.²⁰¹⁾ Daar beide oorlogvoerende partijen subjectief van haar goed recht overtuigd kunnen zijn, is het mogelijk, dat beide, subjectief genomen, een rechtvaardigen oorlog voeren, al is dit objectief uitgesloten.²⁰²⁾ Ook verdedigt Grotius dien oorlog als rechtvaardig, die wordt begonnen om anderen te helpen, als zij het slachtoffer van onrechtvaardigheid zijn,²⁰³⁾ en zelfs geeft hij aan iederen vorst het recht om op eigen initiatief overal daar straffend op te treden, waar onrecht is bedreven tegen het natuurrecht en volkenrecht.²⁰⁴⁾ In dit laatste punt gaat Grotius verder dan vele schrijvers der 16e eeuw.²⁰⁵⁾

Uitdrukkelijk wordt in dezen tijd ook de stelling verdedigd, dat oorlog gerechtvaardigd is, om een aanval tegen den godsdienst af te slaan,²⁰⁶⁾ doch godsdienstverschil op zich is geen rechtvaardige

¹⁹⁸⁾ Ik citeer de uitgave van Hamaker, 's-Gravenhage, 1868.

¹⁹⁹⁾ Ik citeer de uitgave van P. C. Molhuysen, Leiden, 1919. De uiteenzettingen over Grotius' opvatting over den rechtvaardigen oorlog ontleen ik vooral aan R. Regout, *La doctrine de la guerre juste*, pp. 274-278.

²⁰⁰⁾ „Bellum justum (est) juris executio”, *De iure praedae*, cap. VII, p. 66. Zie verder o.c., cap. VII, pp. 70, 71, en *De iure belli ac pacis*, Lib. II, cap. I, § 1, 4 en 62, 1-3, pp. 127, 128; en verder tot cap. XXI, pp. 128-429. Vgl. M. Z. Boxhornius, *Institutionum politicorum*, Lib. I, cap. 12, pp. 180-181 sqq.

²⁰¹⁾ *De iure belli ac pacis*, Lib. II, cap. XXIII, § 11, p. 447.

²⁰²⁾ o.c., Lib. II, cap. XXIII, § 13, 2, p. 448: „Speciali et ad rem ipsam relata acceptione bellum utrimque justum esse non potest... At vero ut neuter bellantium injuste agat, fieri sane potest: injuste enim agit nemo nisi qui et scit se rem injustam agere: multi autem id nesciunt.”

²⁰³⁾ o.c., Lib. II, cap. XXV, § 4-6, pp. 461-462.

²⁰⁴⁾ o.c., Lib. II, cap. XX, § 40, p. 394.

²⁰⁵⁾ R. Regout, o.c., p. 277.

²⁰⁶⁾ b.v. N. Vernulaeus, l.c., cap. 6, p. 362.

reden tot oorlog.²⁰⁷⁾ Verschillende schrijvers schenken in het bijzonder aandacht aan den oorlog tegen de Turken. Zoo zegt Typotius: als onze vorsten één oorlog moesten voeren, dan was het tegen den Turkschen tyran. In plaats hiervan gaan zij met hem een verbond aan. De Spanjaarden houden niet op bondgenooten van elkaar te scheuren, die zij door een welwillend optreden ten zeerste aan zich konden verbinden, terwijl zij hen door een oorlog nooit zullen onderwerpen, en nu zij zoodoende op den vooruitgang van de Turken in Europa geen acht slaan, raken zij intusschen door een dwaze stijfkoppigheid Holland en Zeeland kwijt. De angst bekruipt mij, vervolgt Typotius, als ik aan mijn vaderland denk en aan een katholiek koning, die zijn aanzien verliest in een burgeroorlog en dat niet terugwint door een oorlog tegen de Turken. Ook aan het adres van den koning van Zweden maakt Typotius een soortgelijke opmerking. Deze vorst moest maar liever tegen de Turken vechten, in plaats van met hulp van de Tartaren tegen de christelijke Moscovieten.²⁰⁸⁾ Van Typotius hebben wij al meer dergelijke scherpe opmerkingen gehoord. Vernulaeus is voorzichtiger. Hij stelt alleen vast, dat de Turk, als is hij machtig, toch kan worden overwonnen, als de christenvorsten maar eensgezind zijn. Iedere gelegenheid om het Turkenrijk te vernietigen moet worden aangegrepen.²⁰⁹⁾

Wat het voeren van den oorlog zelf betreft, is het geoorloofd zich ten opzichte van den vijand van krijgslisten te bedienen. Daar het des oorlogs is den vijand te vernietigen, doet het er weinig toe, meent men,²¹⁰⁾ of dit nu openlijk of heimelijk gebeurt, als het maar niet tegen beloften en conventies ingaat.²¹¹⁾ Men mag na-

²⁰⁷⁾ Zie H. Saravia, *De imperandi autoritate et christiana obedientia*, Lib. II, cap. 42, p. 102.

²⁰⁸⁾ J. Typotius, *De salute reipublicae*, Lib. I, § 28, pp. 51-52. — Typotius zat van 1590-1594 te Stockholm in de gevangenis om ongewenschte uitlatingen in zijn „*Historiae rerum in Suecia gestarum*” (1590).

²⁰⁹⁾ N. Vernulaeus, *Dissertationum politicorum, decades duae*, Lovanii, 1646, Decas I, Diss. 7, oratio I, 2.

²¹⁰⁾ Zie bij Lipsius, *Politicorum*, Lib. V, cap. 17, pp. 166, 167; J. de Marnix, *Résolutions politiques ou maximes d'estat*, Sectio VII, Res. 16, p. 911; N. Vernulaeus, o.c., Lib. IV, Tit. 10, cap. 7, p. 401.

²¹¹⁾ H. Grotius, *De jure belli ac pacis*, Lib. III, cap. I, pp. 474-494, vooral § VI-X over de list en XI-XVII over het bedrog; in § XVIII: „non extendenda hoc ad verba promittentia”, en § XIX: „nec ad iuramenta”.

tuurlijk niet zijn bondgenooten bedriegen, dat is onrechtvaardig, maar den vijand wel; dit bedrog is zoet, vruchtbaar en rechtvaardig, zegt Vernulaeus.²¹²⁾

Een afzonderlijke plaats moeten wij weer inruimen voor Joh. Althusius, omdat vooral ook hier weer zijn speciaal naar Nederland georiënteerd standpunt uitkomt. Met de anderen gaat hij van de grondstelling uit, dat oorlog alleen dan gerechtvaardigd is, wanneer alle andere middelen om vrede en recht te verkrijgen zijn uitgeput.²¹³⁾ Wanneer hij de redenen opgeeft die een oorlog rechtvaardigen, onderscheidt hij een oorlog, die gevoerd moet worden tusschen twee staten, niet van een oorlog die een volk tegen zijn eigen overheid voert. Hij bespreekt deze kwestie twee maal nl. in cap. XVI en in cap. XXXV. In cap. XVI geeft hij zeven redenen.²¹⁴⁾

1. Terugkrijgen van datgene wat door een ander volk met geweld is ontnomen.
2. Verdediging tegen en verdrijving van geweld door een ander toegebracht.
3. Noodzakelijkheid om zijn vrijheid, privileges en rechten, om vrede en rust te bewaren, en om den waren godsdienst te verdedigen.
4. Weigering van een vreemd volk om aan onschuldigen doortocht door zijn gebied te verleen.
5. Opstand van de onderdanen tegen hun vorst en heer, de gegeven trouw niet houden, niet willen gehoorzamen, ook na herhaalde waarschuwing.
6. Hardnekkigheid: wanneer een vorst of een andere heer of een stad hardnekkig weigert acht te slaan op de herhaaldelijk gebleken hardheid der rechters, zoodat de gerechtigheid niet anders kan verdedigd en uitgeoefend worden.
7. Breken van de overeenkomsten door de andere partij of wan-

²¹²⁾ N. Vernulaeus, l.c.: „Foederatos equidem fallere injustum est et impium; at hostes suave, et fructuosum et justum.” Vgl. J. Lipsius, l.c., p. 168.

²¹³⁾ *Politica methodice digesta*, cap. XVI, § 17, p. 122; cap. XXXV, § 8, p. 347.

²¹⁴⁾ o.c., cap. XVI, § 17, pp. 122-123.

neer het gegeven woord niet wordt gehouden en wanneer een tyrannie over de onderdanen wordt uitgeoefend.

In cap. XXXV ²¹⁵⁾ vat hij dit alles aldus samen: verdediging van zijn vrijheid en recht, verdediging van den waren godsdienst, herstel van onrecht, denegatie van gerechtigheid, samenzwering met den vijand en rebellie, m.a.w. verdediging en herstel van onrecht, God, den staat, den onderdanen of der kerk aangedaan. Het nieuwe ervan ligt hierin: Althusius beschouwt eenerzijds den buitenland-schen oorlog en anderzijds de strafexpeditie van een vorst tegen zijn onderdanen en het verzetsrecht van de onderdanen tegen hun wettige overheid van uit één en het zelfde gezichtspunt: de oorlog wordt begonnen tot verdediging en herstel van aangedaan onrecht. ²¹⁶⁾ Dit valt zoo te verklaren. In beide gevallen staan in den gedachtengang van Althusius twee „sovereinen” tegenover elkaar: vorst en volk, in zooverre, dat het volk zijn macht aan den vorst (de „*summus magistratus*”) bij contract heeft overgedragen, zoo-dat deze dus als gedelegeerde soeverein optreedt. Breekt een van beiden het verdrag, dan kan in het uiterste geval, als laatste middel, den schender de oorlog worden aangedaan. Voor het volk treedt in dit geval de „*inferior magistratus*” op tegen den „*superior magistratus*”, die zijn plicht niet doet of de tyran van zijn onderdanen is geworden. ²¹⁷⁾

Daarmede is dan de rechtvaardigingstheorie gegeven van den oorlog, die in de Nederlanden 80 jaren tegen den Spanjaard werd gevoerd, waarbij dan ook nog het argument kan worden gevoegd, dat de orthodoxe protestanten zelfs op de eerste plaats willen stellen tegen regenten als C. P. Hooft ²¹⁸⁾ in, nl. dat de strijd gaat ter verdediging van de ware religie.

²¹⁵⁾ o.c., cap. XXXV, §§ 5-6, p. 346.

²¹⁶⁾ o.c., cap. XVI, § 16, p. 122.

²¹⁷⁾ o.c., cap. XXXV, § 9, p. 347.

²¹⁸⁾ *Memoriën en adviezen*, Deel I, blz. 205: „Dewelcke [de oude Geuzen] de vrijheydt vande consciencie ende religie, naedat de constitutie vanden lande doen ter tijdt was, ende nyet van d'een off d'ander int particulier, hebben genomen voor 't fundament ende oorzaeck, waerom zij de wapenen tegen den Coninck van Spangien aengenomen...”; blz. 352: in 1581 werd Philips afgezworen „ter oorzaecke van zijne tyrannie ende violatie vande rechten vanden landen...”

8. VERBONDEN.

In het sluiten van een verdrag of verbond met het buitenland wordt door sommigen een middel gezien tot behoud en versterking van den staat. Reeds Erasmus wijst op het belang van dergelijke overeenkomsten, doch hij ziet er ook een gevaar voor den vrede in. Daarom eischt hij, dat het doel der verdragen geen ander zal zijn dan het algemeen welzijn en niet de oorlog.²¹⁹⁾ Veel belangstelling voor het sluiten van internationale overeenkomsten is er onder de politieke theoretici overigens niet geweest, want wij vernemen er bij onze Nederlanders tenminste niets meer van tot in het begin van de 17e eeuw. P. Busius spreekt er dan over, doch meer uit een juridisch oogpunt. Hij handelt met name over het vredesverdrag.²²⁰⁾ De eerste en eigenlijk de eenige Nederlander, die er uitvoerig op ingaat, is Jan van Marnix. Evenals Erasmus ziet hij in het sluiten van verdragen een gevaar, niet zoo direct voor een oorlog, alswel voor het zelfbehoud, voor het onafhankelijk blijven voortbestaan van den verdragsluitenden staat zelf. Dit geldt voor het geval, dat een verdrag wordt aangegaan met een grooteren staat, wat voor den kleinen staat het bezwaar in zich sluit, dat hij aan den grooten komt vast te zitten en in diens lotgevallen wordt meegesleurd.²²¹⁾ Erger wordt het, wanneer de machtige staat lust krijgt zijn macht volledig over den kleinen te gaan uitbreiden. Overigens is het toch wel te verklaren, meent van Marnix, dat kleine staten verdragen sluiten, ook met machtige mogendheden. Het zelfbehoud kan dit eischen. Want door zoo'n verbond kunnen andere staten ervan worden teruggehouden hun onrechtvaardige verlangens naar landbezit uit te voeren.²²²⁾ Gezien het groote gevaar echter, dat eraan verbonden is, is het aan te raden zoo weinig mogelijk vreemde hulp erbij te halen en er voor te

²¹⁹⁾ D. Erasmus, *Institutio principis christiani*, cap. 8, (ed. *Opera Omnia*, Lugd. Bat., 1703, T. IV, Kol. 603).

²²⁰⁾ P. Busius, *De Republica*, Lib. III, cap. 4 en 5, pp. 106-110.

²²¹⁾ J. de Marnix, *Résolutions politiques ou maximes d'estat*, Sect. VI, Res. 2, p. 621.

²²²⁾ *I.c.*, p. 660.

zorgen, dat men zelf over zooveel krachten beschikt, dat men met zijn eigen leger altijd de baas kan blijven. Als een laatsten raad voegt Marnix er dan nog aan toe: het is dus geraden den bondgenoot geen enkele plaats van eenig gewicht in handen te geven. ²²³⁾

Zoo is het eigen behoud inderdaad een reden waarom de een den ander opzoekt, gaat Marnix verder, doch het voornaamste en meest gewone doel, waarom allianties worden gesloten, is het tegengaan van de grootheid en de macht van een derde, uit vrees, dat deze zoo in macht zal toenemen, dat hij zijn gelijken voorbijstreeft en deze dan met de minderen opslokt. ²²⁴⁾

Dezelfde theorieën als Marnix geeft de Leidsche professor M. Z. Boxhornius over het aangaan van verdragen met grootere en minder groote staten. ²²⁵⁾ Ook Vernulaeus wijst op de bezwaren van een machtiger of van een te ver verwijderd bondgenoot. ²²⁶⁾

Verbonden met ongeloovigen, b.v. met Turken, mogen alleen gesloten worden in uiterste noodzaak. ²²⁷⁾ Men mag zich immers ook van ongeloovige slaven bedienen en in geval van nood uit een put drinken, aan een afgod gewijd. ²²⁸⁾ Een eenmaal gesloten verbond mag niet meer worden verbroken, want men moet zijn gegeven woord houden en trouw blijven. Het is Machiavellistisch te zeggen, dat men met de wolven moet meehuilen en dus, als het te pas komt, zijn woord al eens moet breken. ²²⁹⁾ Een woord gegeven ook aan vijanden of aan ketters moet men houden. ²³⁰⁾

²²³⁾ o.c., Sect. VI, Res. 3, pp. 684-686. Zou Marnix hier misschien gedacht hebben aan het bondgenootschap van Holland met Engeland, waarvan het eerste resultaat was het sturen van Leicester en het afstaan van de pandsteden?

²²⁴⁾ o.c., Sect. VI, Res. 2, p. 671.

²²⁵⁾ *Institutiones politicae*, Lib. I, cap. 11, pp. 164-168.

²²⁶⁾ *Institutionum politicorum libri quatuor*, Lib. III, Tit. X, cap. 3, p. 313.

²²⁷⁾ J. de Marnix, o.c., Res. VI, Sect. 2, p. 681; H. Saravia, o.c., Lib. II, cap. 41, pp. 101-102: „Tametsi sit Ottomanici imperii iniuria in christianos, non tamen foedera, cum eo inita violare christianis est integrum”; N. Vernulaeus, o.c., l.c., p. 315.

²²⁸⁾ J. de Marnix, l.c., pp. 681-683.

²²⁹⁾ N. Vernulaeus, o.c., Lib. XII, Tit. X, cap. 8, pp. 319-320. Vgl. Boxhornius, l.c., pp. 168-170.

²³⁰⁾ Zie J. D. M. Cornelissen, *De trouw der katholieken tegenover „kettters”*, Nijmegen-Utrecht, 1930.

9. GEZANTEN.

Met het opkomen van de territoriale staten heeft zich geleidelijk tusschen de staten iets ontwikkeld, wat er vroeger niet was, doch wat er met verloop van tijd als vanzelf tusschen is ontstaan: de vaste gezantschappen.²³¹⁾ De staatkundige verhoudingen in de 16e eeuw waren anders dan in de Middeleeuwen en hiermee houdt de diplomatie gelijken tred. De diplomatie van de nieuwe tijden is totaal anders dan die van de Middeleeuwen, omdat de wederzijdsche verhoudingen tusschen de landen waren veranderd. Toch moet dit niet zoo worden opgevat, alsof die omvorming plotseling was gekomen. Dat is heel langzaam in zijn werk gegaan. Aan het einde van deze ontwikkeling stond als resultaat de permanente vertegenwoordiging van de verschillende staten bij elkaar, met als gevolg een omvorming en verandering in rechtsverhoudingen en gewoonteopvattingen.

Dergelijke feiten konden natuurlijk niet buiten de belangstelling der schrijvers uit den tijd zelf blijven. Al heel vroeg is er over gezantschappen geschreven. Oorspronkelijk van heel weinig beteekenis, is de diplomatie steeds meer uitgegroeid. Langen tijd kende men slechts tijdelijke zendingen en werden gezanten gebruikt als tijdelijke tusschenpersonen, als gelegenheidsboodschappers, die ermee belast waren over een bepaalde kwestie te onderhandelen, om na de uitvoering van hun opdracht weer naar hun vaderland terug te keeren. Een dergelijk verkeer was het drukst tusschen de Italiaansche staten. Venetië stuurde in 1479 den eersten vasten gezant, Bertucci Gabriel di Giacomo. Dit ging geleidelijk meer gebeuren, ook door de andere Europeesche hoven, en zoo ontwikkelde zich in den loop der jaren het systeem van een vast

²³¹⁾ E. Nijs, *Les commencements de la diplomatie et de droit d'ambassade jusqu'à Grotius*, in: *Revue de Droit Internationale*, T. XVI, 1884. E. Krauske, *Die Entwicklung der ständigen Diplomatie*, Leipzig, 1885. J. Jusserand, *The school for Ambassadors*, in: *The American historical revue*, Vol. XXVII, 1922, N. 3. D. J. Hill, *A history of diplomacy*, 3 Vols., London-New-York, 1921-1925. B. v. d. Vlucht, *Wetenswaardigheden uit de aanvangsgeschiedenis der vaste gezanten*, in: *De Gids*, 1925, blzz. 155 en 212. C. G. Picavet, *La diplomatie française du temps de Louis XIV*, Paris, 1930.

gezantschap. Het doel ervan was, dat de gezanten het heil van hun land dat zij vertegenwoordigden, in den vreemde zouden behartigen. De culminatie van hun bedrijvigheid zijn natuurlijk de overeenkomsten, die zij ten voordeele van hun land weten tot stand te brengen. Altijd zijn zij een eerste-klas informatiebron.

Tegelijk met den groei van dit gezanten-systeem is er ook een ontwikkeling in de literatuur over dit onderwerp te constateeren. De twee voornaamste punten, die hierin behandeld worden, zijn: de rechtspositie van den gezant en de kunst van het „negocieeren”. Ieder gezant identificeert zich met den staat of den souverain, dien hij vertegenwoordigt, — want alleen souverainen hebben het recht om gezanten te zenden, — en hierin ligt de grond voor de kwestie van voorrang. In de Nederlandsche theoretische geschriften van de 16e eeuw is er over gezanten niets te vinden. In de 17e eeuw wordt het anders. De beide Leuvensche hoogleeraren Vernulaeus en Tuldenus handelen er uitvoerig over in hun politieke geschriften. De legaten zijn niet alleen nuttig maar zelfs noodzakelijk voor de betrekkingen tusschen de staten. In hen wordt groote deugd en wetenschap vereischt. Het beste is, dat zij uit het land zelf zijn en van een aanzienlijk geslacht. Daar zij de vertegenwoordigers van den vorst zijn, moeten zij met praal worden ontvangen en genieten zij bijzondere door het internationaal recht gewaarborgde faciliteiten. Speciale aanwijzingen worden gegeven, hoe de gezant zich in den vreemde heeft te gedragen, vooral bij het onderhandelen over bepaalde kwesties.²³²⁾ Ook een monographie over den legaat verschijnt er in 1626 te Antwerpen van de hand van Fred. de Marselaar.²³³⁾ In 1646 wordt het boek van den Franschman Hotman over hetzelfde onderwerp in het Nederlandsch vertaald.²³⁴⁾ In de andere Europeesche landen verschijnen in den loop van de 17e eeuw verscheidene van dergelijke boeken, die vooral de rechtspositie van den ambassadeur en zijn persoonlijke vereischten bespreken.

²³²⁾ N. Vernulaeus, *Institutionum politicorum libri IV*, Lib. II, Tit. V, VI, VII. D. Tuldenus, *De civili regimine*, Lib. VII, cap. 6, 7, 8.

²³³⁾ Fred. de Marselaar, *Legatus libri duo*, Antwerpen, 1626.

²³⁴⁾ Van de last en weerdigheyt eenes Ambassadeurs, Amsterdam, 1646.

Het is de groote verdienste van den Nederlander Abraham de Wicquefort geweest, dat hij in zijn omvangrijk werk,²³⁵⁾ in de tweede helft der 17e eeuw, naast deze punten de werkelijkheid aan zijn lezers laat zien, doordat hij verschillende gezanten, over geheel Europa verspreid, in hun doen en laten schildert en becritiseert.

III. DE REGEERINGSVORM.

Hoe zal de staat, zooals wij dien naar de inzichten der Nederlandsche theoretici beschreven hebben, verwerkelijkt worden, door wien zal het staatsdoel met de aangegeven middelen worden bereikt? Dit is een vraag, die men zich van oudsher heeft gesteld. Aristoteles gaf over deze kwestie een uitvoerige verhandeling die na hem klassiek geworden is. Vrijwel alle schrijvers, ook de Nederlandsche, die een theoretische uiteenzetting over de vraag naar den besten regeeringsvorm geven, maken met Aristoteles een onderscheid tusschen drie goede en drie slechte vormen, nl.: Monarchie, Aristocratie, Democratie, met als ontfaardingen: Tyrannie, Ochlocratie en Anarchie. De laatste drie worden per se verworpen; tusschen de eerste drie bestaat er een keuze. Welke van deze verdient de voorkeur, dit is de groote vraag. Aristoteles staat sympathiek tegenover den monarchalen vorm, terwijl zelfs geboren republikeinen zooals Xenophon en Isocrates de verfoeide monarchie durven te verheerlijken.²³⁶⁾ Het politieke ideaal van Tacitus was de Romeinsche republiek, door den Senaat tot hoogen bloei gebracht. De omstandigheden, partijtwisten en burgeroorlogen brachten hem ertoe een monarchie als den meest gewenschten vorm voor het oogenblikkelijke staatsbestuur te aanvaarden.²³⁷⁾

²³⁵⁾ *L'Ambassadeur et ses fonctions*, 2 Tomes, 3e ed., Cologne, 1690.

²³⁶⁾ Fr. von Bezold, *Republik und Monarchie in der italienischen Literatur des XVten Jahrhunderts*. *Hist. Zeitschr.*, 81, (1898), S. 452. In de *Ethica Nic.* VIII, 12, 1160 (ed. *Opera Omnia*, Firmin-Didot, T. II, p. 99) noemt Aristoteles de monarchie de beste. In de *Politica* III, 7, 1279 (ed. cit., T. I, pp. 527 sqq.) geeft hij aan de monarchie geen voorkeur boven de aristocratie: het hangt van de omstandigheden af, welke de beste is.

²³⁷⁾ J. D. M. Cornelissen, *Hooft en Tacitus*, Nijmegen-Utrecht, 1938, blz. 69.

Het merkwaardige is verder, dat juist de monarchie en niet de republiek van de oudheid op den lateren tijd als voorbeeld nawerkte.²³⁸⁾ Groote mannen der Italiaansche Renaissance als Petrarca en Boccaccio willen van een volksinvloed niets weten, integendeel. Zeker, Petrarca dweept met den antieken vrijheidsstaat, hoewel hij overigens eng verbonden was aan het hof der Visconti, iets wat Boccaccio zeer in hem, zijn meester, veroordeelde, daar hij zelf het Florentijnsch partijbestuur haatte. Een in ontbinding verkeerende klassenmaatschappij en een openlijke corruptie van de partijen hadden er het vertrouwen in de handhaving van het recht diep geschokt.²³⁹⁾

Zoo treedt er bij den overgang van de Middeleeuwen naar den nieuwen tijd een periode van stijging van het aanzien der vorstelijke macht in. Men ziet er een noodzakelijkheid of een nut in voor de eenheid en dus voor de kracht van den staat, vooral in den tijd der Hervorming. Van den anderen kant ziet b.v. Luther in den vorst een middel om zijn doel, een kerk los van Rome, te bewerken. Daarom verhoogt en vergroot hij de macht van den vorst, hoewel hij overigens in zijn uitlatingen niet altijd even vleierend voor de vorsten is.²⁴⁰⁾ Frankrijk, Engeland en Arragon hebben een Lodewijk XI, Hendrik VII en Ferdinand, die door vergrooting van eigen macht tevens de eenheid en de grootheid van hun land trachten te bewerken. De Engelschman Bacon van Verulam ziet in hen, om hun succesvolle politiek, de drie Magiërs van hun tijd,²⁴¹⁾ en niet voor niets had Machiavelli Ferdinand van Arragon reeds als voorbeeld gesteld voor de vorsten.²⁴²⁾

Overigens is Machiavelli al een heel typeerend voorbeeld van het genre schrijvers, die de republiek verdedigen, — hij wijdt hier zelfs een boek aan, zijn *Discorsi*, — doch die in de gegeven

²³⁸⁾ G. Steinhausen, *Zur Geschichte des Republikanismus, insbesondere in Deutschland*. Archiv für Kulturgeschichte, 23, (1932), S. 56.

²³⁹⁾ Fr. von Bezold, l.c., SS. 439-444.

²⁴⁰⁾ G. Steinhausen, l.c., SS. 59-60.

²⁴¹⁾ Fr. Baconi de Verulamio *Historia regni Henrici VII Angliae regis. Opus vere politicum*. Lugd. Bat., 1647, p. 401.

²⁴²⁾ N. Machiavelli, *Il Principe*, ed. L. A. Burd, cap. 12, p. 269; cap. 13, p. 272; cap. 16, p. 288; cap. 18, p. 307; cap. 21, p. 338.

omstandigheden, ter bereiking van een bepaald doel, namelijk de eenheid van Italië, de meest radicale maximen voorhoudt, om een monarchie te vestigen. Zijn algemeene politieke principes zijn immers dezelfde; om opportunistische redenen moeten deze echter worden toegepast door een monarch. Zoo kent Machiavelli alleen rechtskundigen of goddelijken aard weet hij niets.²⁴³) Het gevolg de feitelijke voordeelen van een monarchie, van een wijding van is, dat ondanks het feit dat Machiavelli zeer veel tot de vergrooting van de vorstenmacht heeft bijgedragen, toch in het ontbreken van een dergelijken juridischen en theologischen ondergrond een groot gevaar ligt voor het koningschap zelve. Het opportune nut kan verdwijnen, maar wat dan?

De geschiedenis van Frankrijk in de 16e eeuw is hiervoor typee-rend. Tot 1572 is heel Frankrijk als vanzelf monarchaal gezind. Doch na den Bartholomeus-nacht wordt de toestand anders. Voor de vervolgde Hugenoten is het nu opportuun tegen den koning te zijn, evenals het na 1584, na den dood van Anjou, aan de katholieke Liguisten convenieert tegen den koning te ageeren, daar anders eenmaal een Hugenoot op den Franschen troon zal zitten.²⁴⁴) Hiermee is echter niet gezegd, dat beide partijen tegen het koningschap als zoodanig zijn. Het gaat hier alleen om de kwestie, of een koning in bepaalde omstandigheden van den troon kan worden vervallen verklaard en dus worden afgezet. Aanvankelijk zijn de Hugenoten zelfs niet eens tegen den koning, al vervolgt hij hen.

Iets dergelijks zien wij hier in de Nederlanden. Hier is de strijd tegen de absolute monarchie anders begonnen dan elders, in dezen zin, dat hier de steden een grooter gevaar voor den vorst vormden dan de adel. Terwijl elders de vorst op de steden steunde tegen den adel, had in de Nederlanden de vorst eigenlijk den adel noodig tegen de steden. Daarmee is niet gezegd, dat de steden tegen het koningschap als zoodanig waren, volstrekt niet.

²⁴³) Vgl. L. Koser, *Die Epochen der absoluten Monarchie in der neueren Geschichte. Histor. Zeitschr.*, 61, (1889), SS. 251-252.

²⁴⁴) Zie J. Barrère, *L'Humanisme et la politique dans le Discours de la servitude volontaire*, Paris, 1923, pp. 115-121.

N. Biesius, van wien men misschien een neiging tot den republikeinschen regeeringsvorm mocht verwachten, als afkomstig van de naar groote zelfstandigheid strevende stad Gent, acht de monarchie verkieslijker en beter dan de andere regeeringsvormen. Immers, wanneer er meerderen aan het hoofd van den staat staan, geeft dit gemakkelijk aanleiding tot verdeeldheid, — zooveel hoofden, zooveel zinnen —, terwijl de monarchie de eensgezindheid bevordert. ²⁴⁵⁾ Wel is het typisch, dat Biesius juist dit, een louter politiek, argument geeft. Want de Middeleeuwers bepleiten hun voorkeur voor de monarchie vooral, omdat deze regeeringsvorm de meeste overeenkomst vertoont met het goddelijk bestuur. De leer van Thomas van Aquino, die deze weer van Aristoteles heeft overgenomen, ziet in deze uiterlijke gelijkheid een grond om de monarchie te verkiezen boven de andere regeeringsvormen. Hij verstrekt echter tevens een philosophische fundeering van zijn standpunt: alles komt voort uit één principe en keert naar dat eene terug; ieder organisme leeft door een principe van eenheid en orde. De eenheid is beter verzekerd door iets, dat één is in zich dan door iets, dat in zich is samengesteld uit eenheden. ²⁴⁶⁾

Zoo komt men ten slotte, zoowel om theologisch-philosophische als om politieke redenen, tot hetzelfde resultaat. Deze twee gezichtspunten worden door de katholieke Nederlandsche theoretici te zamen of afzonderlijk naar voren gebracht. Erasmus van Rotterdam beroept zich enkel op de algemeene overeenstemming der filosofen ten gunste der monarchie, naar Gods voorbeeld. ²⁴⁷⁾ Een ander humanist, Clichtoveus van Nieuwpoort, weidt heel lang uit over de argumenten van Aristoteles, waarmee hij volkomen instemt, ²⁴⁸⁾ doch geeft ook de politieke redenen. ²⁴⁹⁾ Vele jaren later, nadat de oorlog met Spanje al is uitgebroken, blijken de

²⁴⁵⁾ N. Biesius, *De Republica*, (1556), p. 6a.

²⁴⁶⁾ B. Roland-Gosselin, *La doctrine politique de St. Thomas d'Aquin*, Paris, 1928, p. 101.

²⁴⁷⁾ D. Erasmus, *Institutio principis christiani*, (1516), Op. Omnia, Tom. IV, Kol. 576, 578.

²⁴⁸⁾ J. Clichtoveus, *De regis officio*, (1519), cap. 1: „Regiae potestatis vestigia, in rebus inanimis et brutis animantibus impressa legi“, pp. 6a-8b.

²⁴⁹⁾ o.c., cap. 3, pp. 12b-13b.

ideeën nog dezelfde b.v. bij J. Lipsius,²⁵⁰⁾ Jac. Typotius,²⁵¹⁾ E. Puteanus,²⁵²⁾ Nic. Vernulaeus,²⁵³⁾ D. Tuldenus.²⁵⁴⁾ Sommigen geven er bovendien een historisch argument bij: het is altijd de meest voorkomende vorm geweest en is dat gebleven; of men haalt er de instelling van het koningschap door God in het Oude Verbond bij. De practische J. van Marnix wijst er vooral op, welk groot nut het heeft, wanneer de uitvoerende macht in één hand is, één vorst in één staat, één gouverneur in één gouvernement, etc. Zeker, wanneer het er om gaat een oordeel te vellen of bij een onderzoek, dan moeten er meerderen meespreken. Dat overleg wordt echter gehouden vóór het besluit. Doch als het op de uitvoering aankomt, moet één persoon de leiding hebben.²⁵⁵⁾

Zoo redeneeren katholieke politieke theoretici. Zij gaan niet verder dan het bekende stramien, dat van de klassieken (Aristoteles) over de Middeleeuwen heen is overgeleverd. Deze ideeën bevatten niets eigentijds, zij brengen niets nieuws. Hoogstens worden eenige voorbeelden uit den lateren tijd genomen, met name wanneer men de voor- en nadeelen van de drie regeeringsvormen beschrijft. Voor de aristocratie geldt Venetië als het type. In dit verband wordt dan ook wel de kwestie besproken, onder welken regeeringsvorm de meeste vrijheid bestaat. Geen der theoretici verdedigt de monarchie in zijn absolutistischen vorm. Integendeel, de zoo even geciteerde schrijvers zeggen juist, dat zij voor een getemperde monarchie zijn, gematigd door de aanzienlijken. Welnu in deze gematigde monarchie is de vrijheid het best gewaarborgd, beter dan in den aristocratischen of democratischen staat. Zie maar naar de vrije republieken in Italië, overal onderdrukking, moord en brand; kijk eens naar Venetië: de inwoners van deze bloeiende stad mogen nauwelijks

²⁵⁰⁾ *Politiorum sive civilis doctrinae libri sex*, (1589), Lib. II, cap. 1.

²⁵¹⁾ *De salute reipublicae libri duo*, (1594), Lib. I, § 4, pp. 15-20; § 11, p. 34; § 26, p. 48.

²⁵²⁾ *Civilis doctrina lineae*, (1627), Lib. II, pp. 73, 74; Lib. III, pp. 163, 164. *Elementa basilica*, (1626), p. 13.

²⁵³⁾ *Institutionum politicorum libri quatuor*, (1628), Lib. I, Tit. 2, cap. 5.

²⁵⁴⁾ *De civili regimine*, (± 1630), Lib. II, cap. 23, pp. 39-40.

²⁵⁵⁾ *Résolutions politiques ou maximes d'estat*, (1631), Sect. II, Res. VII, pp. 244-246.

met vreemden spreken. Waar is er van den anderen kant grootere vrijheid dan in Frankrijk, Spanje, Engeland, België en vooral Polen! ²⁵⁶⁾

Dit zijn opvattingen, die hier in de Nederlanden worden gevonden. Zij komen overeen met de algemeen heerschende opinie van den tijd. Men verlangt een monarchie, die het geheele land in eenheid bewaart, waarbij toch ook de aristocratie haar invloed kan doen gelden. Van het koningschap verwacht men een nationale, krachtige en onpartijdige regeering. Hoe valt echter met deze algemeene inzichten van dien tijd de Nederlandsche opstand tegen Spanje te rijmen? Uit den heelen opzet en uit het begin van den opstand blijkt vooreerst duidelijk, dat deze niet is gericht tegen Philips II als den koning, evenmin als zulks bij de Hugenenoten in Frankrijk ten opzichte van hun vorst het geval was, maar dat dit verzet gericht is tegen de aanvallers op de eigen vrijheid. Men wil onder den koning van Spanje op Nederlandsche wijze worden geregeerd. Van deze algemeene actie, die dus gericht is tegen het gecentraliseerde absolutisme van Madrid, maken de Calvinisten gebruik. In het request van het Compromis der edelen, welk request in 1566 aan de landvoogdes Margaretha van Parma werd aangeboden en waarschijnlijk door Marnix van St. Aldegonde is opgesteld, wordt zelfs van een gehechtheid aan den koning gesproken. ²⁵⁷⁾ Bij het uitbreken van den 80-jarigen oorlog, als Oranje een leger bijeenbrengt om de Nederlanden binnen te vallen, schrijft hij in een van zijn propaganda-rondzendbrieven, dat alles geschiedt uit liefde tot den koning en Zijne Erfnederlanden. . . om die te behouden in den dienst van Zijne Majesteit. ²⁵⁸⁾ In de eerstvolgende jaren komt in deze houding geen verandering. ²⁵⁹⁾ Na de Pacificatie van Gent in

²⁵⁶⁾ N. Vernulaeus, *Dissertationum politicorum*, (1646), Oratio II: „Quid sit vera libertas; eam nec in aristocraticis reipublicis esse, nec in democraticis”, pp. 260-266; Oratio III: „Veram et optimam sub bono principe esse libertatem”, pp. 266-273.

²⁵⁷⁾ Zie Ch. Mercier, *Les théories politiques des Calvinistes dans les Pays-Bas à la fin du XVIe siècle et au début du XVIIe siècle*, in: *Revue d'histoire ecclésiastique*, XXIX, (1933), p. 29.

²⁵⁸⁾ P. Bor, *Oorsprong, begin ende aenvang der Nederlantscher oorlogen*, ed. 1679, Boek IV, Deel I, blzz. 253-254.

²⁵⁹⁾ A. C. J. de Vrankrijker, *De motiveering van onzen opstand*, Utrecht, 1933, blzz. 89 en vlg.

1576 werd in Holland besloten, dat iedere uitgewekene, die wilde terugkeeren, den eed moest afleggen: den koning als graaf, den prins als stadhouder en de Staten getrouw te zijn.²⁶⁰⁾ In 1577 laten de Staten-Generaal een verhandeling verschijnen, om hun optreden, speciaal ten opzichte van Don Juan van Oostenrijk, te verklaren. De Nederlanders hebben de wapenen moeten opnemen, om hun recht en vrijheden, die hun door den koning en zijn vertegenwoordigers waren bezworen, te verdedigen. Zoo moeten zij strijden tegen hem, dien zij graag van harte hadden ontvangen om hem te dienen en trouw te gehoorzamen. Maar deze oorlog is niet bedoeld om de gehoorzaamheid, die zij aan Zijne Majesteit verschuldigd zijn, van zich af te werpen.²⁶¹⁾

Dezelfde gedachte treedt weer naar voren bij de vredesonderhandelingen te Keulen: als de koning maar de rechten en vrijheden garandeert, is alles in orde.²⁶²⁾ De onderhandelingen mislukten, de troebelen gaan voort en dan gaan er stemmen op om Philips als heer te verlaten, hetgeen in 1581 gebeurt. Dezelfde ideeën, die in Frankrijk heerschten na 1572, zien wij ook hier te lande. Immers, dat de afzwering van Philips niet voortkomt uit een afkeer van de monarchie als zoodanig, blijkt duidelijk uit den tekst van het „Placcaet van verlatinghe” zelf: „alle 't welck ons meer dan genoeg wettige oorsake gegeven heeft om den Coning van Spangien te verlaten en een ander machtig goedertieren Prince, om de voorsz. Landen te helpen beschermen en voor te staen te versoeken.”²⁶³⁾

Deze stemming vinden wij terug in den bekenden dialoog: „Emanuel-Erneste”.²⁶⁴⁾ De schrijver ervan behandelt de vraag:

²⁶⁰⁾ P. Bor, o.c., Boek IX, Deel I, blz. 741. P. C. Hooft, *Nederlandsche Historiën*, Amsterdam, 1703, Dl. I, B. XI, blz. 480: „den Prinse als wettighen Stadthouder des Koninx”.

²⁶¹⁾ *Sommier Discours des justes causes et raisons, qu'on constraint les Estats Generaux des Pais bas de pourveoir à leur deffence: contre le seigneur Don Jehan d'Austriche*, Anvers, 1577, fol. K. I^{ro}.

²⁶²⁾ *Acta Pacificationis quae... Coloniae habita sunt*, Lugd., 1580, p. 19.

²⁶³⁾ P. Bor, o.c., Boek XVI, Deel II, blz. 279. Vgl. H. Grotius, *Annales et Historiae de rebus Belgicis*, Amstelodami, 1657, Lib. III, p. 70.

²⁶⁴⁾ *Emanuel-Erneste, Dialogue de deux personnages sur l'estat des Pais-Bas*, Anvers, 1580.

kan een volk, en met name het Nederlandsche volk, zonder vorst leven, hetzij in een republiek, zooals die der Zwitsers, hetzij onder een adellijke regeering? De Nederlanders kunnen het voorbeeld van de Zwitsers niet volgen, meent de auteur. De Zwitsers immers zijn een volk, dat gehard en krachtig is en niet bedorven, terwijl daarentegen de Nederlanders zwelgen in rijkdom en genietingen, verwijfd en corrupt zijn en erg op hun gemak gesteld.²⁶⁵) Neen, de moeilijkheden, waarin de Nederlanders door de veranderde omstandigheden zijn geraakt, kunnen niet worden overwonnen, tenzij „par la vertue d'un nouveau prince”.²⁶⁶) Maar wie? Anjou. Dat is ook de man, van wien Oranje plechtig verklaarde, dat hij geen persoon kende, meer geschikt om de Nederlanden te regeeren.²⁶⁷) Doch wat moet er gebeuren, als deze dan eens sterft? Naar mijn meening, aldus de anonymus, moeten de Staten van het land een keurstaat maken, want terwille van de eenheid en het behoud hebben wij personen noodig, die niet minder machtig zijn dan de voorgangers. Een keuzestaat biedt overigens de voordeelen, dat men zich telkens weer de vrijheden goed kan laten waarborgen en dat, mocht het tegenvallen, er nog tot een zuivere aristocratie kan worden overgegaan.²⁶⁸) Nog in 1581 willen de Staten van Holland en Zeeland de souvereiniteit aan Willem van Oranje zelf geven. Deze wil echter Frans van Anjou tot landsheer. Met de souvereiniteitsoverdracht aan Oranje wil het overigens niet erg vlotten. Vooral Amsterdam is er in 1581 heftig op tegen.²⁶⁹) Deze houding verandert wel in 1582 en 1583, ook al door het feit, dat de pogingen om een buitenslandsch vorst, Hendrik III of koningin Elisabeth als soeverein te krijgen op moeilijkheden stuiten, doch tot een overdracht komt het niet.

²⁶⁵) o.c., p. 11.

²⁶⁶) o.c., p. 28. Dat de Emanuel-Ernest geantidateerd is en geschreven werd door Jhr. Geeraard van Prouninck „geseyt van Deventer” bewees L. Raus (Gulden Passer, X, (1932), blzz. 25-39).

²⁶⁷) o.c., pp. 64 en vlg., p. 51.

²⁶⁸) o.c., p. 51.

²⁶⁹) J. H. Kernkamp, Tijdschrift voor Geschiedenis, 48, (1933), blzz. 113-119.

In het land gaan intusschen reeds stemmen op die vreemdelingen willen uitsluiten. En in dit verband richt een ander anonymus zich tegen de Emanuel-Erneste.²⁷⁰⁾ Wij moeten op eigen kracht leven, verklaart hij, en ons niet als koeien door het buitenland laten uitmelken, zooals die Fransche auteur van de Emanuel-Erneste wil; alsof er in Nederland zelf geen bekwame mannen waren!²⁷¹⁾ Hij spiegelt zich aan de Zwitsers: is er wel een gelukkiger volk in Europa? Voor de Nederlanders wil hij een mengvorm van Aristocratie en Democratie, van adel en burgers.²⁷²⁾ De voorstanders van een beperkte monarchie mogen bedenken, dat een vreemd vorst de jalouzie van het Spaansche en Oostenrijksche huis zou opwekken, en vervolgens, dat, al zou een nieuwe vorst de privileges en de landswetten ook al bezweren, volgens den paus een woord aan ketters gegeven toch niet behoeft te worden nagekomen, terwijl „Marcovelli” bovendien den vorst toelaat zijn woord te breken. Wat het argument van de voorstanders eener monarchie betreft, dat wij een machtig vorst en potentaat noodig hebben, daar antwoord ik op: het resultaat en gevolg daarvan hebben wij onderhouden.²⁷³⁾

Intusschen is Oranje zelf nog aan het denken, of er niet een verzoening met Anjou kan plaats vinden, na de Fransche furie te Antwerpen.²⁷⁴⁾ In 1584 echter sterft Anjou en Oranje zelf wordt vermoord. In Holland is er geen overeenstemming over wat er moet gebeuren. Oranje had nog aangeraden Hendrik III van Frankrijk als landsheer te aanvaarden. Hiertegen was Gouda, onder leiding van zijn pensionaris Fr. Vranck, sterk gekant; deze stad was trouwens tegen iedere overdracht aan een vreemden soeverein.²⁷⁵⁾ Er bestond echter een groote groep, met aan het

²⁷⁰⁾ Discours verclaerende wat forme ende maniere van regeringhe, dat die Nederlanden, voor die allerbeste ende zekerste, tot desen tyden aenstellen mochten. z.pl., 1583.

²⁷¹⁾ o.c., fol. B. II^{vo}.

²⁷²⁾ o.c., fol. A. IV^{ro}.

²⁷³⁾ o.c., fol. C. I^{ro-vo}.

²⁷⁴⁾ W. van Everdingen, Het leven van Mr. Paulus Buys, Leiden, 1895, blz. 102.

²⁷⁵⁾ J. Hugos, Het leven en bedrijf van Mr. Franchois Vranck, Den Haag, 1909, blz. 7.

hoofd de landsadvocaat Paulus Buys, die ook tegen Frankrijk was, doch die er sterk voor ijverde om de souvereiniteit aan Elisabeth van Engeland over te dragen. Deze groep was er van doordrongen, dat voor het landsbelang een éénhoofdig bestuur van een sterk oppermachtig hoofd noodzakelijk was. ²⁷⁶⁾

Oldenbarnevelt is er onmiddellijk na den dood van Oranje voor, om Maurits tot graaf te maken. ²⁷⁷⁾ Bartholomeus Buys, de pensionaris van Gorkum, klaagt er in 1585 over, dat er geen hoofd en geen regeering is. Een éénhoofdig bestuur is noodig, omdat een regeering van velen zich laat leiden door allerlei invloeden en belangen. Een vorst of gouverneur moet er komen, die het bestuur van het land volgens de bedoeling der Staten definitief en voorgoed op zich neemt. Leicester zou die rol moeten vervullen. ²⁷⁸⁾ Elisabeth wil echter den titel van „Landvoogdes” niet aannemen. Was Leicester dan een dienaar van de Staten? . . . Doordat er geen oplossing komt en door al het onderhandelen geraken de Staten zoo geleidelijk in de sfeer van de eigen souvereiniteit. Leicester daarentegen wilde wel den titel van landvoogd voor zichzelf hebben, hetgeen geheel in overeenstemming was met de verlangens der predikanten en van het Calvinistische volk. ²⁷⁹⁾ Terwijl nu de Staten van Holland zich in 1587 aan de macht van Leicester onttrekken, gaat er in 1588 buiten de Staten om, maar met medeweten van prins Maurits, een gezantschap, bestaande uit afgevaardigden der Calvinistische kerk van Utrecht, Gelderland, Overijsel, Friesland en Zeeland, naar koningin Elisabeth. In de instructie van de afgevaardigden van Gelderland stond o.a.: Elisabeth moet de souvereiniteit aannemen, want daardoor alleen zullen de geschillen tusschen de provincies ophouden; oorlogvoering en bestuur moeten aan een monarch worden toevertrouwd. ²⁸⁰⁾ Republieken en zeker federale republieken gaan ten onder. Zeker, Zwitserland is

²⁷⁶⁾ W. van Everdingen, o.c., blz. 111.

²⁷⁷⁾ R. Fruin, Tien jaren uit den 80-jarigen oorlog, 7e druk, 's-Gravenhage, z.j., blz. 375.

²⁷⁸⁾ W. van Everdingen, o.c., blzz. 125, 126 en 129.

²⁷⁹⁾ J. Hughes, o.c., blzz. 49-50 en 61.

²⁸⁰⁾ P. Bor, o.c., Boek XXIV, Deel III, blzz. 256-259.

een uitzondering, doch navolging hiervan bij ons, die de monarchie gewoon zijn, zou men tevergeefs probeeren, „gelijk het ongeluckige begin en noch ongeluckiger voortgank van dese Aristocratisen of Democratisen staet so klare getuygenisse daer van geven, dat het te vresen staet, dat het eynde met den ondergank van alle de geunieerde provintien noch alderongeluckigst wesen sal.”²⁸¹⁾ Het was nu nog tijd om dit gevaar te voorkomen. Hiervoor werd, ook volgens de H. Schrift, de glans van een koninklijk gezag vereischt.

Elisabeth blijft weigeren. Intusschen neemt onder Leicester de verdeeldheid steeds meer toe. Bij zijn vertrek in 1588 dreigt „het waggelende staatsgebouw” ineen te storten. Tien jaren later is echter alles geheel veranderd. Zeven provincies zijn voorgoed aan de macht van Spanje ontrukkt, terwijl een eensgezinde regeering deze landen bestuurt.²⁸²⁾ Zou het nu dan eindelijk niet het beste zijn, om tot den monarchalen bestuursvorm over te gaan en prins Maurits tot souverain landsheer te verheffen? Het volk was monarchaal gezind,²⁸³⁾ doch de regenten?

Het is bekend, dat de Fransche koning Hendrik IV den toenmaligen Nederlandschen gezant te Parijs, Johan van Oldenbarnevelt, aanraade Maurits tot souverain te maken, terwijl hij waarschuwend wees op de gebreken van een veelhoofdige regeering.²⁸⁴⁾ De Staten-Generaal moesten zelf bekennen in een gezanten-instructie aan koningin Elisabeth van 13 Januari 1598, dat de vrijheid ook best onder een monarchie kan bestaan, terwijl gezant Wsselincx hierbij opmerkte, dat de monarchie met onzen volksaard overeenkomt, mits er maar volgens de privileges wordt geregeerd.²⁸⁵⁾

Waarom de verheffing van Maurits niet is doorgegaan, is niet bekend. Hier was geen sprake van genegenheid, maar van staat-

²⁸¹⁾ I.c., blz. 258.

²⁸²⁾ R. Fruin, Tien jaren uit den 80-jarigen oorlog, blz. 2.

²⁸³⁾ R. Fruin-H. T. Colenbrander, Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der republiek, blz. 210.

²⁸⁴⁾ M. L. van Deventer, Gedenkstukken van Johan van Oldenbarnevelt en zijn tijd, Deel II, 's-Gravenhage, 1863, blzz. 218, 246.

²⁸⁵⁾ R. Fruin, Tien jaren uit den 80-jarigen oorlog, blz. 385.

kundige berekening,²⁸⁶⁾ want het is nergens gebleken, dat er in de jaren 1590-1600 een verwijdering tusschen Maurits en Oldenbarnevelt is ontstaan, terwijl er nog in 1600 van een conflict tusschen beiden geen sprake is.²⁸⁷⁾ Uit eigen uitlatingen van Oldenbarnevelt van 1602 en 1607 blijkt echter, dat hij in dezen tijd tegen de verheffing van Maurits is,²⁸⁸⁾ terwijl hij toch van den anderen kant de staatsgebreken van de Republiek scherp laakt in een memorie van 1607. Er is niet één republiek, zegt hij hierin, maar zeven en „indien wij niet eene regeeringe maecken, met behoorlijke autoriteyt om de landen te regeeren. . . de onwilligen en de contra-venteurs te constringeren. . . soo moeten wij verloren gaan; want geene Republyque kan bestaen sonder goede ordre in de generale regeeringe.”²⁸⁹⁾ Oldenbarnevelt wil dus een centrale, krachtige regeering, doch hij spreekt er niet van, of deze eenhoofdig moet zijn of niet.

Het is in dezen tijd, dat er wantrouwende stemmen opgaan over Oldenbarnevelt's verhouding tot Spanje en dat de raadspensionaris, ook bij de regenten, onder deze motieven veel tegenstanders krijgt. Hiermee zijn echter nogal persoonlijke redenen gemoeid, zooals b.v. bij burgemeester Reinier Pauw van Amsterdam en bij den reeds genoemden Franchois Vranck, den pensionaris van Gouda. Deze laatste opperde zelfs het vermoeden, dat Oldenbarnevelt, terwijl hij vroeger Maurits als hoofd van den staat begeerde, nu in plaats van Maurits aan prins Philips Willem, die in het begin van 1608 in den Haag verbleef, de souvereiniteit wilde overdragen.²⁹⁰⁾

De monarchale regeeringsvorm hangt dus nog steeds in de lucht, zoowel bij regenten — men ziet immers ook nog in Oldenbarnevelt een monarchist — als bij het Calvinistische volk onder leiding

²⁸⁶⁾ H. C. Rogge, Joh. Wtenbogaert en zijn tijd, Deel I, Amsterdam, 1874, blz. 146.

²⁸⁷⁾ S. P. Haak, De wording van het conflict tusschen Maurits en Oldenbarnevelt. B.V.G.O., 5e reeks, 6e Deel, blz. 202. Vgl. J. C. H. de Pater, Maurits en Oldenbarnevelt, Amsterdam, 1941, blz. 104.

²⁸⁸⁾ M. L. van Deventer, Gedenkstukken van J. v. Oldenbarnevelt, Deel III, blzz. 142-143.

²⁸⁹⁾ o.c., Deel III, blz. 143.

²⁹⁰⁾ H. C. Rogge, Joh. Wtenbogaert, Deel I, blzz. 346, 347 en 350-351.

van zijn predikanten. Een heel typische uitzondering op deze algemeene stemming is C. P. Hooft.²⁸¹⁾ Reeds in Juni 1584 had deze in de Amsterdamsche vroedschap tegen de verheffing van Oranje tot graaf gesproken.²⁸²⁾ In September van hetzelfde jaar houdt hij een rede tegen de overdracht der souvereiniteit aan Frankrijk, waarin hij duidelijk zegt, dat hij tegen alle monarchen is, omdat het hun om macht en eigenbelang te doen is.²⁸³⁾ Zijn opinie is in den loop der jaren niet veranderd, integendeel. In zijn „Somier discours op den tegenwoordigen staet vanden Lande” van 1611 laakt hij de predikanten, die veelal ook nog buitenlanders zijn, om hun smadelijke en ophitsende woorden tegen de tegenwoordige souvereine regeering, terwijl zij hiervoor in de plaats een prinselijk of monarchaal bestuur willen oprichten.²⁸⁴⁾ In zijn „Bedenkinge op de Kerckelijcke geschillen” van 1616 komt hij hierop terug: „Ist nyet te droevich ende te verachtelick voor d'Overheydt deser landen, dat men ons zodanige monarchen toewenscht [Gedeon, Jehu], ende de tegenwoordige Regieringe vanden lande zoo smadelick handelt, dye door Godes zegen de zaecken veel verder hebben gebracht, dan wij int begin zouden hebben durven dencken?”²⁸⁵⁾ Zou een eenhoofdig bestuur wel die resultaten hebben, waarop wij kunnen bogen, vraagt hij zich verder af. Hij meent dit ten zeerste te moeten betwijfelen, omdat een monarch er door de predikanten gemakkelijk toe zou zijn te brengen „om alle de zaecken tot haerluyder genoegten te beleyden; twelck bij zoo groten getal van verstandige en wel geoeffende mannen vande regieringe, nae mijn beduncken, zoo wel nyet te wege gebracht heeft konnen werden”.²⁸⁶⁾ In zijn „Bedenkinge op het veranderen vande Regieringe, ofte aennemen van een Prince” van Augustus 1617,²⁸⁷⁾

²⁸¹⁾ C. P. Hooft, *Memoriën en adviezen*, Deel I, in: *Werken uitgegeven door het Historisch genootschap*, Nieuwe Reeks, n. 16, 1871. Deel II, uitgegeven en toegelicht door Dr. H. A. E. van Gelder, in: W.H.G., *Derde Reeks*, n. 48, 1925.

²⁸²⁾ *Memoriën en adviezen*, Dl. II, blzz. 3-10.

²⁸³⁾ *I.c.*, blz. 12.

²⁸⁴⁾ *o.c.*, Dl. I, blz. 19.

²⁸⁵⁾ *o.c.*, Dl. I, blz. 53.

²⁸⁶⁾ *o.c.*, Dl. I, blz. 83.

²⁸⁷⁾ *o.c.*, Dl. I, blzz. 154-167.

argumenteert hij, dat alle dingen onzeker zijn en dat het daarom beter is, zich niet op vorsten te verlaten, die toch ook maar menschen zijn. Daarbij geeft een monarchie toch altijd ook iets onzekers en leidt tot moordaanslagen op de Souvereinen; zie maar naar Frankrijk, Engeland en denk aan Oranje, die, juist toen de kwestie der grafelijkheid volop aan de orde was, werd vermoord. Bovendien moet men bij een opvolging ook een ongeschikten candidaat voor lief nemen. En ten slotte, een veelheid van personen is in haar geheel niet zoo gauw corrupt.²⁹⁸⁾ Daarom is Hooft een voorstander van de Aristocratie. „Voor mijn advys meene ick, dat nae de constitutie van den staet deser landen, de Aristocratycke regieringe ons nodichste ende zeeckertste is.”²⁹⁹⁾ „De tegenwoordige Regieringe vandt landt verstaet ick zodanich te wesen, dat wij geen beter nochte zeeckerder zouden mogen verkiesen.”³⁰⁰⁾ „Ick hebbe alle tijdt onse forme van regieringe voor de seeckerste gehouden, als dewelcke nyet en bestaet bij het leven ofte doodt van een persoon. . . maer bij velen, dye nyet soo licht sijn om te brengen, te corrumperen, te misleyden.”³⁰¹⁾ Hij heeft ook wel oog voor de gebreken en het omslachtige in het Nederlandsche staatswezen.³⁰²⁾

Dergelijke principieele uitlatingen tegen de monarchie zijn van Oldenbarnevelt niet bekend. Zijn verhouding tot Maurits in dezen tijd en die van Maurits tot hem is niet zoo duidelijk. In 1616 antwoordt Oldenbarnevelt op een vraag, waarom hij den prins heeft nagegeven naar de souvereiniteit te streven, dat hij dit nooit heeft gedaan. Wel wil hij even zeggen, dat hij uit het geschrijf in vele pamfletten steeds den indruk kreeg, dat achter de woelingen van den tijd, vooral op godsdienstig terrein, iets anders stak, „nyet bij zijn Exc., maer bij 't gemeene volck of andere”. Naar aanleiding

²⁹⁸⁾ o.c., blzz. 156-157. Dezelfde argumenten bezigt C. P. Hooft in zijn *Bedenkinge* van 8 Jan. 1618, *Mem. en adv.*, Dl. I, blzz. 235-236. Vgl. *Mem. en adv.*, Dl. II, blzz. 21-22.

²⁹⁹⁾ o.c., Dl. I, blz. 23.

³⁰⁰⁾ o.c., Dl. I, blz. 62.

³⁰¹⁾ o.c., Dl. I, blzz. 235-236. Vgl. o.c., Dl. I, blz. 260.

³⁰²⁾ o.c., Dl. I, blz. 261.

van deze vraag had hij dan de kwestie aan de orde gesteld, of iemand verandering in de regeering wilde. Dit bleek niet te zijn en daarom is men er toen niet verder op doorgegaan.³⁰³⁾ Wat prins Maurits zelf aangaat, deze was vóór 1616 geen beslist tegenstander van Oldenbarnevelt, want hij noemt dan den advocaat nog een oprecht man, die het goed meent met het land, terwijl hij alleen bekwamer is dan alle anderen. Maurits drukt dan tevens de vrees uit, dat alles in de war zou loopen, wanneer de pensionaris kwam te sterven.³⁰⁴⁾ De toestand is onklaar en, zooals blijkt, zelfs voor de tijdgenooten. Wil prins Maurits zelf de souvereiniteit? Is Oldenbarnevelt tegen een eenhoofdig bestuur als zoodanig of alleen maar in zooverre het den persoon van Maurits betreft, omdat deze aan de zijde zou staan van de Calvinistische drijvers? De Landsadvocaat wil als goed patriot en als goed dienaar van Maurits den last handhaven, die dezen wettig is opgedragen door de Staten en hem verder wettig zal worden opgedragen, maar hij laakt den mistoestand, dat men door gekonkel, onder voorwendsel van religie, zich tegen de magistraten verzet.³⁰⁵⁾ Maurits van zijn kant is zich bewust, dat hem eerezuchtige oogmerken worden toegeschreven, en is zelfs beducht, dat hij ervan verdacht wordt hiervoor steun te zoeken bij vreemde potentaten.

In dezen tijd was Jacobus I van Engeland, naar aanleiding van

³⁰³⁾ Verhooren van Joh. van Oldenbarnevelt, Ber. Hist. Gen., Deel II, 2, 1849, blz. 166. C. P. Hooft spreekt hierover in zijn: „Bedenckinge op de apprehensie vande Heeren Oldenbarnevelt, Hogerbeets ende Grotius”: „Het is oock verscheyden heeren van desen Raedt, zoo ick mene, al van over veel jaren ende oock daernae wel indachtich, datten voors. heere Advocaet uyt het beleydt, ofte uytte propoosten van d'een of d'ander bedencken hebbende, dat se tot veranderinge vande forme van tselands regieringe waren geneycht, gevraecht ende, zoo mijn dunckt, oock wel in bescrivinge gebracht heeft, dat ingevalle yemandt van zodanigen advys was, tselde zoude willen bekent maecken, opdat bij gemeen advys ende rijpe deliberatie daerop zoude mogen werden gelet, ten eynde dat tot verminderinge van alle desordre ende confusie in dye saecke, als zijnde van zoo grooter importantie, met behoorlijcke ordre ende volkomen kennisse zoude mogen werden geprocedeert, ofte andere dyergelijcke woorden in substantie. Dan dat men alle tydt heeft verclaert dat men dye forme van regieringe dye nu zoo lange hadde geduyrt ende bij dewelcke de landen haer zoo wel hadden bevonden, de beste was, ende dat men daerom geen veranderinge soude maecken.” Memoriën en adviezen, Dl. I, blzz. 306-307.

³⁰⁴⁾ H. C. Rogge, Joh. Wtenbogaert, Deel II, blz. 278.

³⁰⁵⁾ o.c., blzz. 460-461.

de godsdiensttwisten, bezig zich door tusschenkomst van zijn gezant Carleton in de aangelegenheden van de Republiek te mengen. Oldenbarnevelt is over deze tusschenkomst niet erg gesticht. Men wil aan de overheid alle gezag ontnemen, klaagt hij, en de demagogie boven de Staten stellen. Dit kan de koning toch niet willen. Als Zijne Majesteit maar goed was onderricht, dan zou hij onze pogingen tot handhaving van de publieke autoriteit steunen. Carleton zeide hierop, dat de koning dat inderdaad wilde, maar dat de Staten juist in zich oneenig waren.³⁰⁶⁾

Streefde Maurits dan toch naar de souvereiniteit, om de eenheid van het land, ook in godsdienstzaken, te herstellen? En mengde zich daarom Jacobus in de Hollandsche aangelegenheden, omdat hij, de groote verdediger van het goddelijk recht der koningen, ook aan de andere zijde van de Noordzee graag een protestantsch vorst aan het hoofd van den staat zag staan, die dan ook evenals hij zelf tevens het hoofd van de kerk zou zijn?

C. P. Hooft meent, „dattet qualick is te geloven, dat hij [Maurits] alsnu uyt hem selven, een anderen cours soude nemen, dye hij zoude weten, dat tegent recht vant landt zoude strijden”. . .³⁰⁷⁾ Dus buiten de Staten om en tegen hun wil in, dat zou hij Maurits niet willen toeschrijven. Maar zou Hooft dan niet meer tegen een verandering van den regeeringsvorm in een monarchie zijn, als deze maar gebeurde onder goedkeuring van de Staten? Zijn standpunt is niet met zekerheid uit zijn woorden op te maken. Zeker is, dat ná den dood van Oldenbarnevelt de eenheid in het land er niet grooter op is geworden. De tijd zal leeren, wat er verder gebeurt, meent Hooft. Doch „soo het dan daerenboven gevalt, dat zijne Ex^e door eenige personen zoude mogen werden geport, om bij dese occasie na de souverainiteyt vandt landt te staen, — Soo is evenwel te duchten, dat middelertijdt het landt nyet vrij zal blijven van verscheyden andere swaricheyden, dye gewoon zijn van tijdt tot tijdt op te comen”.³⁰⁸⁾ De practische politicus Hooft drukt

³⁰⁶⁾ l.c., blzz. 428, 432.

³⁰⁷⁾ o.c., Dl. I, blz. 310.

³⁰⁸⁾ o.c., Dl. I, blz. 326.

zich hier blijkbaar in voorzichtig gestelde diplomatieke termen uit. Het is echter van den vroegeren tegenstander der monarchie moeilijk aan te nemen, dat hij nu alleen nog maar staatsrechtelijke bezwaren heeft. Zijn standpunt in deze kwestie is ook anders dan dat van Grotius.

Had Grotius tot 1622 in zijn geschriften de Aristocratie voorgestaan als den besten regeeringsvorm, met name voor de Nederlanden,³⁰⁹⁾ hij toonde zich nooit een principieel tegenstander van de monarchie. Wel was hij er tegen uit een historische overweging³¹⁰⁾ of indien de monarchie zou tot stand komen als resultaat van een oproerige volksbeweging.³¹¹⁾ Deze gedachten komen goed overeen met die van Oldenbarnevelt en wij zouden ze ook uit de laatst aangehaalde woorden van Hooft kunnen halen, nl. dat de wettige overheid moet worden gehandhaafd. Doch, al mochten de drie over dit laatste ook gelijke ideeën hebben, nl. gekant te zijn alléén tegen een onwettig doorgevoerde omvorming tot de monarchie, dan blijft toch nog hun verschil in principes staan. Zeker heeft er in Grotius een ideeënverandering plaats gehad in de richting van de monarchie, toen hij zijn „De jure belli ac pacis” schreef (1623-24). Hij weifelt tusschen het vrije standen-regiem van de republiek en de absolute heerschappij van een monarchie. Het vrijheidsgevoel van den republikein durft echter de laatste niet aan.³¹²⁾ Hij behoudt zijn oude liefde voor den vrijen standen-staat, maar als voorstander van een regeering met macht en gezag, welke zich niet door het volk en de volkswoelingen laat leiden, komt hij er toe, — temeer daar hij ziet, wat er van den standen-staat in de republiek der zeven provinciën is geworden, — een monarch te verlangen met een sterk doch beperkt

³⁰⁹⁾ In zijn „Syntagma Arateorum” (1600), in „Paralellon” (1600-2), in „De Antiquitate reipublicae Batavicae” (1610), in „Verantwoordingh van de Wettelijke Regieringh van Holland ende West-Vrieslant, mitsgaders eenigher nabuyrige Provincien sulcx die was voor de veranderingh, gevallen in den jare 1618” (1622).

³¹⁰⁾ Zie L. Barschak, *Die Staatsanschauung des H. Grotius*, B.V.G.O., 6e Reeks, III, blzz. 222, 231.

³¹¹⁾ I.c., 6e Reeks, IV, blz. 23.

³¹²⁾ Ibidem, blzz. 25-26.

gezag, die de eenheid in het land zal herstellen en zoo een goed en weldadig bestuur mogelijk maakt.³¹³⁾ Eén keer wijkt echter Grotius ook nog van dit vaste regenten-principe af, als hij verklaart, „dat een onwettelijke heersching minder quaet was als een inlantsche oorlog”.³¹⁴⁾ Bij dit laatste moeten wij echter bedenken, dat Oldenbarnevelt, juist door het handhaven en versterken van het gezag der Staten, meende het best een burgeroorlog te kunnen voorkomen, terwijl na den dood van den grooten landsadvocaat de Staten der verschillende gewesten van hun souvereiniteit waren beroofd, zoodat er dus eigenlijk in het land geen souverein gezag meer bestond, waarmee de weg naar anarchie en burgeroorlog was geopend. Grotius zelf geeft deze gedachte weer in een brief van 26 Jan. 1624 aan Nic. van Reigersberch.³¹⁵⁾

Het is juist deze idee, die een van de hoofdthema's vormt voor den Drost van Muiden, den zoon van den Amsterdamschen burgemeester, bij het schrijven van zijn tooneelwerken. In „Baeto” (1617) meer nog dan in „Gerard van Velzen” (1613). Als Hooft zijn „Baeto”³¹⁶⁾ schrijft, wordt de Republiek door een burgeroorlog bedreigd, zooals eens in oude tijden het land van Baeto:

„Een ieder zagh nu komen aan
Inlandschen krijgh, bron aller quaên.”³¹⁷⁾

Ter voorkoming van een dergelijk onheil is het het beste, dat één de macht heeft, om eendracht en vrede te bewaren:

„Zulks best den Vorste past het hoogh gezagh in allen;
Dat hy hen t' zamen bind, en ieder hoed' voor vallen.”³¹⁸⁾

Maurits trok in deze jaren een groote macht aan zich en een nog

³¹³⁾ Zie de aangehaalde artikelen van L. Barachak.

³¹⁴⁾ Verhooren en andere bescheiden betreffende het rechtsgeding van Hugo de Groot, ed. R. Fruin, Utrecht, 1871, blz. 26.

³¹⁵⁾ Briefwisseling van Hugo Grotius, uitg. P. C. Molhuysen, Deel II, blz. 333. Zie J. D. M. Cornelissen, Hooft en Tacitus. Bijdrage tot de kennis van de Vaderl. Geschiedenis in de eerste helft der 17e eeuw, blzz. 77 en vlg.

³¹⁶⁾ P. C. Hooft, Baeto, oft oorsprong der Hollanderen, in: Mengelwerken, Amsterdam-Leiden, 1704, vers 1477-1478, blz. 553.

³¹⁷⁾ l.c., vers 283-284, blz. 530.

³¹⁸⁾ l.c., vers 1203-1204, blz. 548.

grootere macht verkreeg Frederik Hendrik. Hun beider optreden wordt vergeleken met dat der Grieksche tyrannen, „die ook door den volkswil verheven werden tegen de Aristocratie (de Staten)”. Zij regeerden feitelijk, maar niet krachtens beschreven artikelen. Hun daden van 1618-1650 waren op zich onwettig.³¹⁹⁾ Frederik Hendrik verkreeg zelfs het vorstelijk privilege van *survivaance* van al zijn ambten voor zijn zoon. Nog slechts een kleine stoot zou noodig zijn geweest om den Noord-Nederlandschen staat den naam van monarchie te kunnen geven. Bij mannen als P. C. Hooft leefde de monarchale gedachte, zooals duidelijk blijkt uit zijn spelen en uit zijn „Henrik de Groote”.³²⁰⁾ Ook Vondel had een voorkeur voor het monarchale éénhoofdige gezag.³²¹⁾ Al wil hij dan ook de oorspronkelijke macht aan het volk laten, de landaard, de eenheid, de rust en het voortbestaan van het land eischen een éénhoofdig bestuur. In het slotbedrijf van zijn treurspel „Salmoneus” (1657) laat hij den troonpretendent Basilides zich van het koningschap verschoonen, doch Theofrastus tracht hem te overreden:

„Gij spreekt godtvruchtig: maer wat vordert uw verschoning?
Dees lantsaert eischt een hooft, een opperhooft, een koning.”
(vs. 1891-1892)

En of Basilides dan al tegenwerpt, dat

„Een eenigh hooft vervalt te licht tot dwingelandy.”
(vs. 1893)

en dat

„Het recht des volcks wort best bewaert bij veele mannen.”
(vs. 1895)

Theofrastus houdt vol,

„En als de menighte gesplitst zit door krackeelen? (vs. 1899)
.....
„ Terwijl vervalt de Staet
„van quaet tot erger, en tot een onheelbaer quaet.”
(vs. 1902-1903)

³¹⁹⁾ Fruin-Colenbrander, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland*, blz. 213.

³²⁰⁾ Zie hierover J. D. M. Cornelissen, *Hooft en Tacitus*, vooral blzz. 83-98.

³²¹⁾ J. van der Velden, *Staat en recht bij Vondel*, Haarlem, 1939, blz. 110.

„Dat monarchyen verr' den vrijen Staet verduuren." (vs. 1911)

Ten slotte geeft Bazilides zich gewonnen en zweert trouw aan God en aan kerk en staat.

„Wij zweeren Gode en u en 't Rijck getrou te zijn." (vs. 1926)

Uit Vondel's „Maria Stuart" (1645) leeren wij Vondel's begrip van het opperste gezag in den staat als het koningschap bij de gratie Gods kennen. ³²²⁾

* * *

Schenken wij ten slotte onze aandacht aan de opvattingen van Calvinistische theologen en juristen. De predikant-hoogleraar Hadr. Saravia behandelt ook de kwestie van den staatsvorm in zijn politiek geschrift van 1593. Hij begint de uiteenzetting van zijn standpunt met de vaststelling, dat het hoogste gezag, dat van God komt, zijn vorm krijgt van den mensch in een monarchie, aristocratie of democratie. Velen beschouwen, zoo gaat hij verder, den monarch als een tyran, die alles naar eigen willekeur doet. Men moet echter een dergelijk oordeel niet vormen, dat komt alleen aan God toe! Het is absurd te zeggen, dat één mensch meer misbruik zou kunnen maken van de macht dan meerderen of het heele volk. ³²³⁾ Hij noemt dan Oranje ook een monarch. Zijn zeggingschap is wel klein, maar de prins bezit het „*summum imperium*" over zijn volk en is aan niemand behalve aan God onderworpen. ³²⁴⁾ Ik denk niet, dat de Staten het met deze uitlating heelemaal eens zijn geweest. Volgens den bekenden Hugenoten-predikant Lamb. Danaeus is die staatsvorm het beste, die het meeste met den aard, de zeden, de plaats of andere omstandigheden van het

³²²⁾ J. Prinsen, Hooft en Vondel tegenover de idee der volkssoevereiniteit. Zie: *Verslagen en Mededeelingen v. d. Koninkl. Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde*, 1929, blz. 477.

³²³⁾ Hadr. Saravia, *De imperandi autoritate et christiana obedientia libri quatuor*, Londini, 1593, Lib. II, cap. 6, pp. 56-57. Vgl. Lib. IV, cap. 22, pp. 225-226: „Non est magis metuenda unius regis tyrannis, quam populi, aut optimatum."

³²⁴⁾ o.c., Lib. II, cap. 6, p. 57.

land overeenkomt. Want die vorm, welke niet met den aard van het volk, met de natuur van de plaats en met de gewoonte en het gebruik overeenkomt, had niet moeten worden ingesteld of, eenmaal ingesteld, moeten worden veranderd.³²⁵⁾ Bij deze korte en eenigszins vage woorden laat Danaeus het. P. Busius zegt iets meer over dit vraagstuk. Hij vergelijkt de verschillende staten van den klassieken en van den nieuwen tijd met elkaar. Er zijn bloeiende koninkrijken geweest en zij bestaan ook nu nog. Er waren en zijn echter ook floreerende republieken. Geen koninkrijk, noch in het heden, noch in het verleden, kan immers met de republiek Venetië vergeleken worden. De zaak zoo bezien, — de democratie blijft buiten beschouwing — komt Busius tot de conclusie, dat een staat gelukkig kan zijn onder een goeden koning en evenzeer onder een goed aristocratisch bestuur. Wel is deze laatste vorm des te beter, naarmate het heil van den staat en het algemeen welzijn in een republiek meer waarschijnlijk zijn, terwijl koningen meer denken aan zichzelf en hun nageslacht. Derhalve oordeelt hij dien staatsvorm den besten, die met de beste wetten en instellingen aan de rust van het volk en het langdurig bestaan van den staat werkt. En daarom heeft het argument ten gunste van de monarchie, aan de natuur der dingen ontleend, geen waarde, besluit hij.³²⁶⁾

Terwijl wij dus bij Busius wel een prijzen van de aristocratie zien, staat hij toch in het geheel niet afwijzend tegenover de monarchie. De beide predikanten-hoogleraren hebben zelfs geen voorkeur en willen de keuze alleen van de verschillende omstandigheden laten afhangen. Deze opvatting was ook oorspronkelijk die van Calvijn. In de eerste uitgave van zijn „Institutio” (1539) acht hij het nutteloos om over de kwestie, welke de beste staatsvorm is, te redetwisten. Dit heeft eenvoudigweg geen zin, meent hij, daar de oplossing van het vraagstuk van de omstandigheden afhankelijk is.³²⁷⁾ Na de uitgave van 1543 verandert hij zijn standpunt en raakt hij ge-

³²⁵⁾ L. Danaeus, *Politices christianae*, Lib. I, cap. 6, pp. 52-53.

³²⁶⁾ P. Busius, *De Republica*, Lib. III, cap. 10, pp. 119-121.

³²⁷⁾ Zie voor de uiteenzetting van Calvijn's idee over den staatsvorm: A. J. M. Cornelissen, *Calvijn en Rousseau*, blzz. 104 en vlg.

leidelijk sterker tegen de monarchie gekant, vooral omdat de goddelijke souvereiniteit bij een monarch gevaar loopt in het gedrang te komen. In de uitgave van 1559 verwerpt hij dan ook de monarchie en geeft hij aan de aristocratie de voorkeur en wel om twee redenen. Vooreerst behooren voortreffelijke koningen tot de zeldzaamheden en vervolgens maken de gebreken en ondeugden der menschen het wenschelijker, dat meer personen het roer van den staat in handen hebben. Zoo kunnen zij elkaar helpen, elkaar leeren en vermanen en, mocht een zich willen verheffen, dan zijn er de anderen om dien lust te bedwingen.³²⁸⁾

In dit verband zij ook nog op Joh. Althusius gewezen. Hij schreef, zooals bekend, zijn boek „Politica methodice digesta” vooral onder invloed en naar het voorbeeld van de Nederlandsche toestanden.³²⁹⁾ Welnu, volgens Althusius is de eenig mogelijke staat dié, waarin het volk de souvereiniteit bezit; alleen in den bestuursvorm kan er verschil bestaan, nl. of er één of meerderen aan het hoofd staan om den staat te besturen.³³⁰⁾ Overigens meent hij tegen Bodinus in, dat de drie bestuursvormen niet onvermengd kunnen bestaan en dat de namen monarchie, aristocratie en democratie alleen werkelijke beteekenis hebben, in zooverre zij het meest gewichtige element in ieder specifiek geval aanduiden.³³¹⁾ Speciaal legt hij den nadruk op de voordeelen van de monarchie, gelijk die door de voorstanders ervan worden aangegeven,³³²⁾ en dat is toch wel typisch voor den volgeling van Calvijn en voor den politieken theoreticus, die de aristocratisch-federalistische republiek der zeven provinciën als voorbeeld ter navolging stelde.³³³⁾

Omstreeks 1650 wordt nog aan de universiteit van Leiden door

³²⁸⁾ J. Calvinus, *Institutio religionis christianae*, 1559, Lib. IV, cap. 20, § 8, (*Corpus Reformatorum*, (ed. Braun, Cunitz, Reuss), 30, p. 480.)

³²⁹⁾ Joh. Althusius, *Politica methodice digesta*, ed. C. J. Friedrich, pp. 8 en 9.

³³⁰⁾ o.c., cap. 39, nr. 3, p. 403.

³³¹⁾ Vgl. W. A. Dunning, *A history of political theories*, New-York, 1931, p. 69.

³³²⁾ o.c., cap. 39, nr. 30, p. 407.

³³³⁾ o.c., Praefatio, p. 9: „Quamobrem aequum esse judicavi, ut... virtutes vestras, quibus Rempublicam vestram per Dei gratiam a tyrannide et interitu non solum vindicastis, et conservastis sed etiam illustriorem reddidistis, ego aliis imitandas publice commendarem.”

M. Z. Boxhornius geleerd, dat de drie regeeringsvormen ieder hun voor- en nadeelen hebben. Geen enkele vorm is volmaakt, elk heeft zijn fouten. De drie vormen komen voort uit de verscheidenheid van aanleg die voor de verschillende volken in de verschillende gebieden anders is. Wat de aristocratie betreft, deze heeft het nadeel van verwarring, oneenigheid en traagheid in het nemen van besluiten. Van den anderen kant zijn de eischen, die de monarchie aan den vorst stelt, te hoog dan dat één persoon er aan zou kunnen voldoen.³³⁴⁾ Wij zullen in het volgend hoofdstuk zien, dat de eischen die de theoretici aan een goed vorst stellen, inderdaad hoog zijn.

³³⁴⁾ M. Z. Boxhornius, *Institutiones politicae, cum commentariis ejusdem et Georgii Hornii*, Ultrajecti, 1702, Lib. I, cap. I, pp. 257 en 263.

BESLUIT.

In de Nederlandsche geschriften uit de 16e en den aanvang der 17e eeuw, die een volledige uiteenzetting willen geven over den staat en den vorst, wordt de principieele vraag naar het wezen, het doel en de middelen van den staat slechts in zooverre besproken, als zij past in de algemeene instructies, welke voor den vorst zijn opgesteld. De beantwoording van deze vraag, die bovendien gewoonlijk niet uitdrukkelijk wordt geformuleerd, gaat geheel op in de deugdenleer en in de instructies over de algemeene taak en den plicht van den vorst. De regeeringsvorm vindt in deze geschriften alleen in die mate een behandeling, als er interesse bestaat voor een bepaalde vorm van de monarchie. „Der konkrete Staat is für sie nur das Austragsfeld einer allgemeinen moralischen Gesetzlichkeit.”³³⁵⁾ Van den feitelijken Europeeschen of territorialen toestand uit den eigen tijd is in deze geschriften nauwelijks eenige weerslag te bespeuren. Alleen het godsdienst- en kerkprobleem maakt hierop, in sommige geschriften althans, een uitzondering.

Breeder en soms dieper wordt op genoemde en bedoelde kwesties ingegaan in de polemische geschriften en in de pamfletten. Hier vinden wij den bijzonderen toestand tenminste in een of meerdere detailpunten besproken. Dit laatste geldt natuurlijk evenzeer van de officieele staatsstukken en van de vertogen der Staten of der leidende persoonlijkheden.

³³⁵⁾ W. Kleineke, o.c., SS. 9-10.

DERDE HOOFDSTUK.

DE VORST IN DE NEDERLANDSCHE VORSTENSPIEGELS DER 16^e EN VAN DEN AANVANG DER 17^e EEUW.

	Blz.
I. MACHIABELLI'S „IL PRINCIPE" EN DE CHRISTELIJK-HUMANIS- TISCHE VORSTENSPIEGELS	125—132
II. DE „PIETAS". DE DEUGDZAAMHEID VAN DEN VORST IN HET ALGEMEEN	133—147
III. DE „JUSTITIA" EN DE „CHARITAS"	148—155
IV. DE „AUCTORITAS" EN DE „BENEVOLENTIA"	155—172
V. DE ONTWIKKELING VAN DEN VORST	172—180
BESLUIT	181

I. MACHIAVELLI'S „IL PRINCIPE” EN DE CHRISTELIJK-HUMANISTISCHE VORSTENSPIEGELS.

Ofschoon wij reeds in het voorafgaande verscheidene malen over de ideeën van Machiavelli spraken, moeten wij, nu wij over de „vorstenspiegels” gaan spreken, toch weer met hem beginnen, omdat als er één boek uit de 16e eeuw opzien heeft gebaard, het wel Machiavelli's „Il Principe” is geweest. Machiavelli schreef als een politicus, die vóór alles practisch wilde zijn, die voor het politieke doel dat hij voor oogen had, de beste, doeltreffendste middelen gaf. Zoo beschreef hij zijn vorst als een reëel ideaal, niet abstract maar concreet. Hij ried hem aan daden te verrichten, die binnen het bereik van normale krachten lagen, die te verwerkelijken waren, . . . mits men maar geen rekening hield met de voorschriften van de moraal, en die den vorst een enorme macht verzekerden. Op de theoretische politiek is hij weinig ingegaan. Hij geeft een reeks op zich zelf staande principes en maximen, waarnaar een vorst moet handelen, welke inderdaad scherpzinnig zijn. Zij gaan uit van een pessimistischen kijk op de menschelijke natuur.¹⁾ Dit komt vooral tot uiting in hoofdstuk 15. Hierin zegt Machiavelli o.a.: een ieder, die in elk opzicht het goede wil, moet temidden van zooveel slechte menschen te gronde gaan. Daarom moet een vorst, die zich wil handhaven, slecht weten te zijn, als de omstandigheden dat vragen. Het is overigens onmogelijk voor de menschelijke natuur alle deugden te bezitten; hij neme er dus maar eenige, als hij slechts zorgt die zonden te vermijden, die zijn heerschappij in gevaar brengen, en als hij er maar aan wil denken, dat ook een deugd hem kan te gronde richten en een ondeugd hem kan redden.²⁾ In hoofdstuk 17

¹⁾ R. v. Muhl, *Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften*, Erlangen, 1858, T. III, S. 540.

²⁾ *Il Principe*, cap. 15: „....perchè un uomo che voglia fare in tutte le parti professione di buono, conviene che rovini infra tanti che non sono buoni. Onde è necessario ad un principe, volendosi mantenere, imparare a potere essere non buono, ed usarlo e non usarlo secondo la necessità...” „....perchè, se si considererà bene tutto, si troverà qualche cosa che parrà virtù, e seguendola sarebbe la rovina sua; e qualcun' altra che parrà vizio, e seguendola, ne riesce la sicurtà ed il ben essere suo.” (ed. L. A. Burd, pp. 284, 285.)

raadt hij den vorst aan, te zorgen dat hij gevreesd is, want de menschen zijn zoozeer op eigen belang ingesteld, dat het uit is met de liefde voor den vorst, als hij naar hun zin hun belangen niet meer in alles tegemoet komt; de vrees blijft echter.³⁾ En in hoofdstuk 18 nog eens: omdat de menschen nu eenmaal slecht zijn en hun woord niet houden, behoeft de vorst het ook niet te houden; wel dient hij den schijn van eerlijkheid en vroomheid te redden: het volk (het plebs) is met den schijn tevreden en in de wereld is slechts plebs.⁴⁾

Deze sombere kijk op menschen en dingen heeft hem tot zijn politieke maximen gebracht, die voor de practijk geen rekening houden met zedelijk goed en kwaad, geen onderscheid meer maken tusschen rechtvaardig en onrechtvaardig. Machiavelli wil den vorst alleen voor de politiek doen leven; hieraan moet alles ondergeschikt en dienstbaar worden gemaakt, ook godsdienst en moraal. De eenige maatstaf, waarnaar hij zijn daden moet afmeten, is de „Ragione di Stato”, de „Raison d'Etat”.⁵⁾ De „Reden van den staat” bestaat hierin, dat de vorst zichzelf en de wereld om zich heen juist moet leeren kennen en uit deze kennis de maximen voor zijn handelingen halen; er zijn maximen die voor iederen staat gelden; andere gelden alleen voor dezen bepaalden staat, in deze bijzondere omstandigheden en in dezen omschreven tijd. De

³⁾ „.... è molto più sicuro l'esser temuto, che amato, quando s'abbia a mancare dell' uno de' due. Perchè degli uomini si può dire questo generalmente, che sieno ingrati, volubili, simulatori, fuggitori de' pericoli, cupidi di guadagno...” (Burd, p. 292.) „.... perchè l'amore è tenuto da un vincolo di obbligo, il quale, per essere gli uomini tristi, da ogni occasione di propria utilità è rotto; ma il timore è tenuto da una paura di pena che non ti abbandona mai.” (Burd, p. 293.)

⁴⁾ „.... perchè sono tristi, e non l'osserverebbero a te, tu ancora non l'hai da osservare a loro.” (Burd, p. 303.) „Ad un principe adunque non è necessario avere tutte le soprascritte qualità, ma è ben necessario parere d'averle.” (Burd, p. 304.) „.... perchè il volgo ne va sempre preso con quello che pare, e con l'evento della cosa.” (Burd, p. 307.)

⁵⁾ Machiavelli zelf gebruikt deze uitdrukking niet; zij schijnt eerst in de twintiger jaren van de 16e eeuw voor goed ingang te hebben gevonden. Guicciardini spreekt eenmaal van „ragione e uso degli stati”; of hij er hetzelfde mee bedoelt is twijfelachtig. (Zie F. Meinecke, *Die Idee der Staatsräson*, 3e Aufl., München-Berlin, 1929, S. 58.)

Raison d'Etat geeft de beste middelen voor behoud en ontwikkeling van den staat. ⁶⁾

In feite komt Machiavelli's leer ⁷⁾ hier op neer: de menschen zijn slecht, de meeste doen anders dan zij denken; indien gij, vorst, u hier niet bij aanpast, zult gij er zelf de dupe van worden; alle middelen zijn goed, als ze maar doeltreffend zijn. ⁸⁾ Deze leer is waarachtig geen uitvinding van Machiavelli, zij werd al vóór hem gepraktizeerd en wel vooral in het 15e-eeuwsche Italië. Machiavelli is echter de eerste, die haar met een niets ontziend radicalisme op schrift heeft gesteld. De Italiaansche toestanden en de heerschende tijdsomstandigheden zijn echter geen voldoende, geen algeheele verklaring van Machiavelli's boek. Er moet veel persoonlijks van den schrijver inzitten, anders is het toch moeilijk te verklaren, dat hij vrijwel de eenige is, die den vorst op een dergelijke manier instrueert, terwijl er omstreeks den zelfden tijd, en met name ook in Italië, verscheidene schrijvers gevonden worden van een totaal afwijkende houding, wanneer zij een geschrift ter onderrichting van een vorst opstellen. ⁹⁾ Machiavelli wil zich uitdrukkelijk van dergelijke auteurs onderscheiden en zelfs afscheiden, daar hij iets nuttigs wil geven aan dengene voor wien hij schrijft, nl. de werkelijke waarheid der feiten en niet de waanbeelden van die schrijvers. Want velen van hen hebben staten en heerschappijen beschreven, die zij in werkelijkheid nooit gezien of gekend hebben. Zij schreven zooals zij meenden dat het m o e s t zijn en niet zooals het inderdaad was. ¹⁰⁾ Machiavelli wil alleen de werkelijkheid geven. En

⁶⁾ Zie Meinecke, o.c., S. 1.

⁷⁾ Het is inderdaad een L e e r : „Einen ernsthaften Zweifel kann es sodann nicht unterliegen, dass Machiavelli seine Rathschläge zur Erlangung gewaltsamer Fürstenmacht in vollem Ernste machte, und dass er dabei wirklich Rath zum Handeln im Leben ertheilen wollte." v. Mohl, Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften, T. III, S. 533, waar de schrijver dit tevens nader aantoot. Vgl. P. Janet, Histoire de la science politique, 5e ed., Paris, s.a., T. I, pp. 503 en 504.

⁸⁾ Vgl. P. Janet, o.c., p. 501.

⁹⁾ Zie W. Münch, Gedanken über Fürstenerziehung aus alter und neuer Zeit, München, 1909, S. 81.

¹⁰⁾ „Ma, sendo l'intento mio scrivere cosa utile a chi l'intende, mi è parso più conveniente andare dietro alla verità effettuale della cosa, che all'immaginazione di essa; e molti si sono immaginati repubbliche e principati che si non sono mai visti

inderdaad hij heeft het innerlijke wezen van de politiek van zijn tijd weergegeven.¹¹⁾ En hierdoor staat hij werkelijk in lijnrechte tegenstelling met de schrijvers over dit onderwerp in den tijd vóór hem, in de middeleeuwen; hierdoor gaat hij in tegen de literatuur over den christelijken vorst. Deze wil, dat de vorst zijn macht gebruikt voor het Rijk van God, voor godsdienst en moraal, en daarbij: voor het welzijn en het interesse van het volk; en niet, dat hij in de eerste plaats handelt met het doel eigen macht te vestigen en uit te breiden. Dit is de theorie die Augustinus had ontworpen in zijn „De civitate Dei”¹²⁾ en die na hem door ontelbaren is overgenomen en uitgebouwd, als Smaragdus,¹³⁾ Jonas van Orleans¹⁴⁾ en Hincmar van Reims¹⁵⁾ in de Karolingische periode; Godfried van Viterbo¹⁶⁾ en Girald van Kameerijk¹⁷⁾ in den tijd er na; Thomas van Aquino,¹⁸⁾ Peraldus van Lyon,¹⁹⁾ Aegidius Colonna van Rome²⁰⁾ en Jacob van Viterbo²¹⁾ in den scholas-tieken hoogbloei.

Zij geven bij voorkeur een zedenleer, een instructie tot christelijke vroomheid en deugd. Dit hangt nauw samen met den over-

nè conosciuti essere in vero, perchè egli è tanto discosto da come si vive a come si dovrebbe vivere,...” (Burd, p. 283.) „Lasciando adunque indietro le cose circa un principe immaginate, e scorrendo quelle che son vere,...” (Burd, p. 284.)

¹¹⁾ Fr. von Bezold, *Der moderne Staat und die Reformation*, S. 39.

¹²⁾ Sancti Aurelii Augustini Opera Omnia, Parisiis, Parent-Desbarres, 1835, T. II; *De civitate Dei*, Lib. 5, cap. 24: „Neque enim nos christianos quosdam imperatores ideo felices dicimus, quia vel diutius imperarunt, vel imperantes filios morte placida reliquerunt, vel hostes reipublicae domuerunt, vel inimicos cives adversus se insurgentes et cavere et opprimere potuerunt... Sed felices eos dicimus, si juste imperant, ... si suam potestatem ad Dei cultum maxime dilatandum, majestati ejus famulam faciunt.” (p. 266).

¹³⁾ *Via Regia* (pl.m. 810).

¹⁴⁾ *De Institutione Regia* (pl.m. 830).

¹⁵⁾ *De Regis Persona et Regio Ministerio* (873). Zie voor deze en de volgende periode: E. Booz, *Fürstenspiegel des Mittelalters bis zur Scholastik*. Diss. Freiburg, 1913.

¹⁶⁾ *Speculum Regum* (1183).

¹⁷⁾ *De Instructione Principum*. (Id.).

¹⁸⁾ *De Regimine Principum ad regem Cypri*. (Voltooid door Ptolemaeus van Lucca, 1285.)

¹⁹⁾ *De Educatione Principum* (1265).

²⁰⁾ *De Regimine Principum* (pl.m. 1300).

²¹⁾ *De Regimine Christiano* (1301-1302).

wegenden invloed van de kerk in dezen tijd en met het feit, dat juist geestelijken opvoeders zijn van de toekomstige vorsten en dat deze, met hooge functies bekleed, zich soms verplicht voelden vermaningen en terechtwijzingen tot den vorst te richten. Zoo richtte paus Gregorius de Groote een ernstigen brief aan koning Childebert, ²²⁾ Hincmar, bisschop van Reims, schreef vermanende woorden aan Lodewijk den Stamelaar en Karel den Kalen, ²³⁾ Bernardus stuurde van uit Clairvaux wijze opmerkingen aan den Franschen koning, ²⁴⁾ de beroemde professor van Parijs, Gerson, stelde eenige heldere uiteenzettingen voor Karel VI op schrift. ²⁵⁾

Als Machiavelli de instructie voor zijn ideaal-vorst schrijft, minacht hij juist ieder vorstenideaal en weet hij niets meer van een innig verband tusschen den geestelijken en den wereldlijken bestuurder van het volk. Hij bestrijdt juist de politieke doeltreffendheid van de „*institutio principis*”, zooals deze zoo ideëel en religieus door zijn voorgangers was opgevat. ²⁶⁾ Hij trekt zich van het zielenheil van zijn vorst, laat staan van diens onderdanen, niets aan. Hiervoor waren juist de middeleeuwsche schrijvers zoo bezorgd, echter niet, volgens Machiavelli, de vorsten zooals zij in werkelijkheid waren. Hij zegt immers uitdrukkelijk, dat men tot nog toe slechts imaginaire vorsten en staten beschreef, waartegenover hij de werkelijkheid wil zetten. ²⁷⁾

Voor het genre „*Institutio Principis*”, als zoodanig in zijn geheel, heeft „*Il Principe*” van Machiavelli geen navolging gevonden. Integendeel, wel felle tegenstanders, zij het rechtstreeks door een onmiddellijken aanval op hem, zij het zijdelings, door het verdedigen

²²⁾ Migne, P. L., T. 77, Kol. 787. Zie voor den grooten invloed van de politieke ideeën van Augustinus op Gregorius het werk van H.-X. Arquillière, *L'Augustinisme politique; Essai sur la formation des théories politiques du moyen-âge*, Paris, 1934, chap. III, 2, pp. 72-93.

²³⁾ Migne, P. L., T. 125, Kol. 983-989, (*Instructio ad Ludovicum Balbum*), en Kol. 1035-1069, (*Expositiones ad Carolum regem*).

²⁴⁾ Migne, P. L., T. 182, Kol. 345.

²⁵⁾ „*Instructions*”, zie: A. Thomas, *Jean de Gerson et l'éducation des Dauphins de France*, Paris, 1930. Zie: Münch, *Gedanken über Fürstenerziehung*, SS. 31-32.

²⁶⁾ *Il Principe*, cap. 15; boven blz. 127 geciteerd.

²⁷⁾ *Ibidem*.

van juist tegenovergestelde theorieën en ideeën. Wel vinden wij menschen die Machiavelli in zijn methode navolgen, dit is, die de politiek halen uit de geschiedenis. Ook zijn er die hem volgen in sommige van zijn leerpunten, b.v. wat aangaat de geoorloofdheid van leugen en bedrog, de verhouding van den vorst tot den godsdienst, enz. ²⁸⁾

Machiavelli wil de politieke realiteit tot ideaal verheffen, de bestrijders van zijn ideeën willen hun ideaal werkelijkheid zien worden. Typeerend is in dit opzicht een vergelijking van Machiavelli met zijn tijdgenooten, de humanisten Erasmus van Rotterdam en Thomas Morus, den Engelschen kanselier. Erasmus schreef in 1516 zijn „*Institutio Principis Christiani*”, ²⁹⁾ Morus op het einde van het zelfde jaar zijn „*Utopia*”. ³⁰⁾ Ofschoon beiden „*Il Principe*” niet kenden, lijkt het of verschillende hunner gezegden rechtstreeks tegen Machiavelli's boek bedoeld zijn. ³¹⁾ Morus wil het staatsbestuur laten steunen op de deugden: de vorst moet de vereischte deugden bij uitstek bezitten. En zoo wil „*Utopia*” leeren, dat de inwoners van het „nergensland” deugdzaam leven, terwijl alleen de rede hen leidt. Wat doen hiertegenover de christelijke Engelschen en de christelijke Europeanen? ³²⁾

Wij willen ons echter speciaal met den Nederlander Erasmus bezig houden. Erasmus wil Europa terugleiden tot het Evangelie en daarheen moet hij in de eerste plaats de vorsten zien te bewegen; zij moeten er toe gebracht worden hun taak christelijk op te vatten en te volvoeren. Zoo wordt zijn vorst een politiek ideaal, dat vóór alles ethisch en religieus is. ³³⁾ Hij redeneert als volgt. In den oorsprong zijn de koningen door den consensus van het volk aange-

²⁸⁾ Vgl. voor deze distinctie Janet, *Histoire de la science politique*, T. I, pp. 541-542.

²⁹⁾ De eerste druk is van 1518, te Venetië. Ik gebruikte de uitgave van 1703, *Opera Omnia*, T. IV, Lugd. Bat.

³⁰⁾ Nog in 1516 te Leuven gedrukt. Ik gebruikte de uitgave (Engelsch en Latijn) bezorgd door J. H. Lupton. Oxford, Clarendon Press, 1895.

³¹⁾ Zie R. W. Chambers, *Thomas More*, London, 1935, pp. 121 en 132.

³²⁾ Chambers, o.c. p. 128.

³³⁾ P. Mesnard, *L'Essor de la philosophie politique au XVIe siècle*, Paris, 1936, p. 91. Mesnard spreekt in dit verband over „*Evangélisme politique*”, pp. 86-140.

steld om hun buitengewone, heroïsche, bijna goddelijke deugd, in ieder geval, een volmaaktheid, boven het gewoon-menschelijke uitstekend. Dat de vorsten dus bedenken, dat zij geen vorst zijn, als zij missen wat hen oorspronkelijk tot vorst maakte.³⁴⁾ De vorst moet alle deugden bezitten, bijzonder de echt vorstelijke: sapientia, justitia, animi moderatio, providentia, studium commodi publici.³⁵⁾ Dan is ook de monarchie de beste regeeringsvorm, omdat hierbij alles in één hand ligt.³⁶⁾ Doch omdat de vorst nog al vaak niet de genoemde deugden bezit, moet bij het monarchaal het aristocratisch en democratisch element gevoegd worden.³⁷⁾ De vorst moet zorgen geliefd te zijn bij het volk. De „optimi” zullen dan vanzelf „optime” over hem oordeelen. Dit zal gebeuren, als hij de benevolentia bezit; immers dan zal hij goed, mild en minzaam zijn en is hij verzekerd van de genegenheid en de liefde van het volk, want de haat ontstaat uit wreedheid en rechtsverkrachting. Het volk zal met achting zijn gezag hoog houden, als de vorst zich maar eerlijk, omzichtig en beleidvol toont en alles in het werk stelt om, zooveel hij kan, het welzijn van zijn onderdanen naar ziel en lichaam te bevorderen.³⁸⁾ Aldus Erasmus.

Duidelijker kan haast niet het tegendeel van Machiavelli's leer worden geponeerd. Het is een leer, die meer op moreel en godsdienstig dan op politiek gebied ligt. Zoo kan men naast, ja tegenover Machiavelli, Erasmus en de humanisten stellen. Want het gevolg van deze geestesinstelling was, dat de humanisten onvermijdelijk anti-Machiavellistisch moesten zijn. De Florentijn had immers

³⁴⁾ „Primitus Reges non ob aliud constituti sunt, populi consensu, quam ob eximiam virtutem, quam heroicam vocant, velut divinae proximam, et humana maiorem. Originis igitur suae Principes meminerint oportet, illud intelligentes, se ne Principes quidem esse, si eo caruerint, quod primum Principes fecit.” *Institutio principis*, cap. 1. (*Opera Omnia*, T. IV, Kol. 576.)

³⁵⁾ o.c., cap. 1, Kol. 561.

³⁶⁾ „Philosophorum omnium ferme consensus est, saluberrimam esse Monarchiam, nimirum ad exemplar Dei, ut rerum summa penes unum sit.” (o.c., cap. 1, Kol. 576.)

³⁷⁾ „Si princeps contingat omnibus absolutus virtutibus, optanda sit pura ac simplex Monarchia, verum quando id haud scio an umquam contingat, ... praestiterit Monarchiam Aristocratiae et Democratiae admixtam temperari diluique...” (o.c., cap. 1, Kol. 576.)

³⁸⁾ o.c., cap. 3, Kol. 589-592.

de radicaalste institutie en meest afdoende instructie voor een „inhumaan” vorst geschreven. Paul Janet is het vooral geweest, die den invloed van het anti-Machiavellisme op de „*Institutio Principis*” gesignaleerd heeft. Aldus geeft het „humanisme” ook een verklaring, waarom deze geschriften zoozeer en zoolang „in trek” waren. De vorsten-instituties kan men als een bijzonderen vorm van anti-Machiavellisme beschouwen.³⁹⁾ Naast de uitdrukkelijk anti-Machiavellistische geschriften, waarvan „*Anti-Machiavel*” van den Hugenoot Gentillet (1579) een van de bekendste voorbeelden is, staan de Instituties. Dezelfde afkeer van de „tyrannie”, dezelfde tot gemeenplaatsen geworden verwijten kenmerken beide soorten geschriften. Verschil bestaat alleen hierin, dat de meeste instituties den naam Machiavelli niet noemen, terwijl de andere dat wel doen.⁴⁰⁾ Er zijn ontelbaar vele van deze geschriften in alle landen.⁴¹⁾

³⁹⁾ J. Barrère, *L'Humanisme et la politique dans le discours de la Servitude volontaire*, p. 234, noot 2.

⁴⁰⁾ Vgl. Barrère, o.c., p. 235.

⁴¹⁾ De meest bekende zijn: ITALIË: J. Pontano, *De Principe*, Basileae, 1538; Fr. Patrizii *De regno et regis institutione*; F. Piccolomini, *Breve discorso della institutione di un principe*. Beide ca. 1540; Roseo Mambrino, *L'Institutione del principe christiano*, Romae, 1543; Ceas Cabej, *Specchio del principe christiano*, Venezia, 1574. SPANJE: Ant. de Guevara, *Reloj de principes*, *Libro aureo de Marco Aurelio emperador y eloquentissimo orador*, Valladolid, 1529. (Ned. vert. door Corn. Berestejn, 't Gulde-boec van den lofliken keyser ende welsprekende Orator Marcus Aurelius, 1562); J. A. Viperani, *De rege et regno*, Antw., 1569; Antonio Perez, *L'art de Gouverner*, 1598; Juan de Mariana, *De rege et regis institutione*, Toledo, 1589; B. Gracian, *El Heroe* (1630), *El Politico* (1640); Diego de Saavedra Fakardo, *Idea principis christiano politici centum symbolis expressa*. (Vert. is van Guil. de Blitterswijk. Zie: *Dict. des Ecrivains Belges*, T. I, p. 133.) PORTUGAL: J. Osorio, *De regis institutione et disciplina*, Liassabon, 1571. ENGELAND: Th. Morus, *Utopia*, 1516; Th. Elyot, *The Governour*, 1531; Basilicon Doron, 1598. DUITSCHE RIJK: R. Lorch, *De Institutione Principum*, 1538; K. Heresbach, *De educandis erudiendisq; principum liberis reipub. gubernandae destinatis deque respub. christiana administranda*, 1570; Schvalenberg, *De regio animo*, 1605 en *Discursus de pietate politica regum*, 1606; W. F. ab Efferen, *Manuale politicum de ratione status seu de idolo principum*, Francoforti, 1630. FRANKRIJK: G. Budé, *Institution du prince*, 1516(47); Cl. Seyssel, *La Grand' Monarchie*, 1519; J. Brèche, *Manuel royal*, 1541; Cl. d'Espence, *Institution du prince chrétien*, 1548; E. Pasquier, *Pourparler d'un prince*, 1560; H. Estienne, *Principum Monitrix Musa, sive de principatu bene instituenda et administranda poema*, 1590. Het is opvallend, dat zoovele Fransche instituties in de eigen taal zijn geschreven, evenals ook Italiaansche, Spaansche en Engelsche; de Duitsche en Nederlandsche echter niet.

II. DE „PIETAS“. DE DEUGDZAAMHEID VAN DEN VORST IN HET ALGEMEEN.

De Nederlandsche schrijvers der vorstenspiegels hebben Erasmus gevolgd, om den vorst vooral voor zijn christelijk-moreele vorming te instrueeren.

Het uitdrukkelijke motief bij dezen opzet is: wie anderen regeert, moet in de eerste plaats zich zelf goed kunnen regeeren. Zoo zegt het overigens al Dionysius Cartusianus vóór Erasmus.⁴²⁾ En daarom behandelt deze Roermondsche monnik ook eerst de verhouding van den vorst tot zich zelf, hetgeen neerkomt op een volledige deugdenleer (Eerste Boek), dan de verhouding van den vorst tot zijn familie (Tweede Boek) en eindelijk de verhouding tot zijn land (Derde Boek). Alleen wil hij theologisch te werk gaan, steunend op den Bijbel, en niet zooals anderen vóór hem, die — hij doelt op Aegidius Colonna Romanus⁴³⁾ — de stof meer philosophisch behandelen, steunend op Aristoteles.⁴⁴⁾ Erasmus zegt het op een andere manier, zich aldus rechtstreeks tot den vorst richtend: als gij U een uitstekend vorst wilt toonen, zorg dan dat niemand boven U staat in wijsheid, grootmoedigheid, gematigdheid en integriteit.⁴⁵⁾ Dan gaat Erasmus naar een veel hooger plan over. Moge de vorst er steeds aan denken, dat hij een „Simulacrum Dei“ is en een „Vicarius Dei“. En zooals God als Summum Bonum, diffusivum Sui is, zoo moet ook de vorst dit trachten te zijn in alles.⁴⁶⁾ Hierin ligt dus tevens de groote taak van den vorst als voorbeeld opgesloten.⁴⁷⁾

⁴²⁾ De vita et regimine Principum libri tres, Opera Omnia, T. XXXVII; Opera Minora, T. V, Tornaci, 1909, pp. 375-500.

⁴³⁾ De Regimine Principum.

⁴⁴⁾ o.c., pp. 376-377, (Articulus 1).

⁴⁵⁾ Institutio Principis, cap. 1, Kol. 566.

⁴⁶⁾ o.c., cap. 1, Kol. 570: „Deus ut pulcherrimum sui simulacrum in coelo constituit solem, ita inter homines evidentem ac vivam sui collocavit imaginem, Regem.“

⁴⁷⁾ „Nullius pestilentiae neque citius corripit, neque latius serpit contagium, quam mali Principes. Contra non alia brevior aut efficacior ad corrigendos populi mores via, quam Principis incorrupta vita.“ o.c., cap. 1, Kol. 568.

De bekende humanist en controversist Jodocus Clichtoveus van Nieuwpoort gaat juist op dezelfde wijze te werk. Hij eischt ook dat de vorst, die anderen moet regeeren, zelf in deugd voorgeeft, ⁴⁸⁾ temeer daar hij juist om de deugden oorspronkelijk door de menschen is gekozen. ⁴⁹⁾ Een verdere reden voor een deugdzaam leven is, dat de vorst Gods beeld en plaatsvervanger is, welke functie hij zoodanig moet vervullen, dat hij tegenover zijn land en zijn onderdanen is, wat God is ten opzichte van de heele wereld. ⁵⁰⁾

Naast deze komt nog een andere, zeer treffende vergelijking voor, die duidelijk nog in een middeleeuwsche sfeer leeft: de vergelijking van den staat met de ziel. Het is Biesius die haar maakt. ⁵¹⁾ Zooals de priester aan de menschen de juiste wijze van handelen voorhoudt, zoo heeft de vorst, als de „voluntas”, over alles uitspraak te doen, iets wat van het hoogste gewicht is, want zooals de vorst is, zijn gewoonlijk ook de menschen. ⁵²⁾ Voor het goed vervullen van deze taak is veel noodig. Zijn eigenlijke en voor naamste plicht bestaat immers in het bevorderen van de deugd. Dit is niet mogelijk tenzij hij ze zelf bezit. Alles moet wel ten slotte een afbeelding zijn van God, ⁵³⁾ maar de vorst op een bijzondere wijze, daar deze een „alter Deus” behoort te zijn. ⁵⁴⁾

Met dit „Imago Dei” wordt beslist méér bedoeld dan de woorden van Genesis inhouden: God schiep den mensch naar Zijn beeld

⁴⁸⁾ J. Clichtoveus, *De Regis officio opusculum; quid optimum quemque regem deceat ex factis literis et probatorum authorum sententiis historiisque depromens*, Parisiis, 1519. Cap. IV is getiteld: *Quod regnum in alios gerens, ipsos virtute debet anteire: et edomitae animae concupiscentiis, seipsum recte dirigere*.

⁴⁹⁾ o.c., cap. II, p. 9b: er werd oudtijds een koning gekozen juist om zijn uitstekende deugd; deze kan het best anderen secundum virtutem dirigere.

⁵⁰⁾ o.c., cap. I, pp. 6a en 6b.

⁵¹⁾ N. Biesius, *De Republica libri IV. Quibus universa de moribus Philosophia continetur*, Antverpiae, 1556.

⁵²⁾ o.c., p. 102a: „Similis ratio in bene instituta republica est, in qua sacerdotes semper in divina luce versantur, et reliquis hominibus praecipuas agendorum rationes demonstrant... Princeps autem, tamquam voluntas, summum rerum omnium arbitrium tenet, in quo maxima rerum momenta est collocata: qualis enim princeps est, tales fieri solent reliqui cives.”

⁵³⁾ o.c., pp. 35b en 35a.

⁵⁴⁾ o.c., p. 91a.

en gelijkenis. Zoo verklaart het uitdrukkelijk de Fries Joachim Hopperus.⁵⁵⁾ Ieder mensch is een „Imago Dei”, doch omdat de vorst boven anderen verheven staat, moet hij „expressius” een afbeelding Gods vormen, voornamelijk in voorzichtigheid, wijsheid en deugd.⁵⁶⁾ Het groote vereischte is dus, dat de vorst door God na te volgen een goed mensch is, in staat te gehoorzamen en te bevelen. Hoe kan hij zorgen dat de staat goed is, als hij het zelf niet is. Niemand kan goed regeeren, die niet het voorbeeld van gehoorzaamheid ten opzichte van God gaf.⁵⁷⁾ Zoo komt Hopperus tot het axioma: *nemo princeps bonus nisi vir bonus*,⁵⁸⁾ ook al door Erasmus gegeven.⁵⁹⁾

Typotius⁶⁰⁾ bemoeit zich heel weinig met den vorst als zoodanig, heel begrijpelijk overigens, daar hij onder princeps zoowel Rex, Populus als Optimates verstaat.⁶¹⁾ Waar hij over den vorst *stricto sensu* spreekt, houdt hij zich voornamelijk met diens ontwikkeling in de *bonae literae* bezig. Toch plaatst ook hij weer de gemelde algemeene opmerkingen. Hij verlangt, dat de princeps zooals in macht, zoo ook in deugd boven anderen uitsteekt.⁶²⁾ Hij moet dit doen, niet alleen om zijn eigen waardigheid, doch ook om het voorbeeld.⁶³⁾ Immers het leven van den vorst is als een wet voor het volk. Misdoet hij tegen de deugd, dan is dit erger dan bij gewone menschen, omdat hij voor het volk den weg tot zondigen baant.⁶⁴⁾

Meer politiek georiënteerd is Jan van Marnix. Hoewel zijn ideeën

⁵⁵⁾ J. Hopperus, *Ferdinandus, sive De institutione principis Dialogus*, Monachii, 1584.

⁵⁶⁾ o.c., pp. B 4ro en B 4ro. „Principem Dei vicarium esse”, pp. B 2ro en A 11ro.

⁵⁷⁾ o.c., p. C 1ro.

⁵⁸⁾ o.c., p. C 2ro.

⁵⁹⁾ *Institutio Principis*; kanteekening bij cap. 1, Kol. 583.

⁶⁰⁾ *De salute reipublicae libri II. Quibus vera Reipublicae gubernandae ratio traditur, ut illa optima sit, quae utilissime gubernatur*, Francofordiae, 1595.

⁶¹⁾ o.c., Lib. II, § 7, p. 127; Lib. II, § 8, p. 130; Lib. II, § 43, p. 194; Lib. II, § 12, p. 194, waar hij het zoo omschrijft: „Cum principes dico, eos intelligo, ut ante, qui rempublicam gerunt, sive is unus est, sive pauci, sive multitudo.”

⁶²⁾ o.c., Lib. II, § 59, p. 217.

⁶³⁾ o.c., Lib. II, § 33, p. 180.

⁶⁴⁾ o.c., Lib. II, § 34, p. 183.

geheel op de moraalvoorschriften zijn gebaseerd, geeft hij toch geen volledige bespreking van de deugden. Slechts de liberalitas haalt hij speciaal naar voren, als een echt vorstelijke eigenschap; ⁶⁵⁾ een „Elementum Basilicum”, zooals Puteanus het noemt. ⁶⁶⁾ Ook deze groote humanist drukt weer getrouw de voetstappen zijner voorgangers. Onder de voornaamste der Elementa Basilica staat nummer één de deugd, caput omnium en het meest geëigend bezit voor een vorst. Wat baten immers alle andere elementen die hij reeds heeft besproken, als de vorst niet bonus is. Welnu de deugd maakt hem goed, ja schoon en edel en gelukkig, want zooals de vorst is, zoo zal ook zijn rijk zijn: goed. ⁶⁷⁾ Daarenboven geeft juist de zieschoonheid de ware majesteit. ⁶⁸⁾ Op zijn beurt is de godsdienst van den vorst het fundament van de deugd, een conditio sine qua non voor het heil van den staat.

De collega van Puteanus uit Leuven, Vernulaeus, is weer meer politiek ingesteld. Hij spreekt niet veel over de persoonlijke vorming van den vorst. Waar hij dit doet, geeft ook hij dezelfde gedachten. Ook Vernulaeus knoopt de deugd onmiddellijk vast aan de majestas. Hèt eigene van de majestas is wel de deugd, zegt hij; immers de vorst, die waardiger is en méér dan anderen, moet dit vooral zijn, doordat hij door deugd béter is dan anderen. Is hij niet beter, dan komt hem het imperium niet toe. ⁶⁹⁾

Verscheidene andere hoogleeraren uiten zich op gelijke wijze. Zoo hield Caspar Barlaeus in 1633 in Amsterdam een rede tegen

⁶⁵⁾ Résolutions politiques ou maximes d'estat, Sect. III, Res. 2, pp. 360-395.

⁶⁶⁾ E. Puteanus, Elementa Basilica, quibus educatio principis continetur e praelectionibus publicis, Lovanii, 1626.

⁶⁷⁾ o.c., El. II, p. 18: „Virtus caput omnium.... propriamque principis... Quale exemplum tale imperium est.”

⁶⁸⁾ El. 7, p. 15: „Forma principis in animo magis quam in corpore sita est. Omnino ad majestatem pulchritudo facit; sed magis illa, quae in animo invenitur, quae divina magis quam humana est, et Diis similiorem quam hominibus Regem facit. Veram formam puta, quam virtus donat: pulchrum regem, qui virtute ornatus est et coronatus.”

⁶⁹⁾ Institutionum politicorum libri IV, qui omnia civilis doctrinae elementa continent, Lovanii, 1647, Lib. I, Tit. X, p. 62: „Majestati propria esse virtus videtur, ut qui dignitate caeteris praestat, iisdem virtute excellat. Adeo si subditis major est princeps et melior esse debet. Quippe convenire illi imperium non videtur, qui quibus imperat, melior non est.”

den vorst, zooals Machiavelli dien had voorgesteld. ⁷⁰⁾ Den Florentijn zelf vindt hij een scherpzinnig man, die echter een allerperversst oordeel over het zedelijk oorbare heeft. Hij, Machiavelli, verlangt voor zijn vorst een groote prudentie, zooals hij dat noemt, terwijl hij de deugd met verachting over boord gooit. Ik, zegt Barlaeus dan, noem zoo iemand niet een vorst maar een monster; ik erken geen ware prudentie in den vorst zonder deugd. ⁷¹⁾ Want eigenlijk bestaat de prudentie toch maar alleen in de deugd. ⁷²⁾ De twee bekende argumenten voor de noodzakelijkheid van de deugd in een vorst vinden wij ook hier weer terug, nl. daar de vorst het beeld van God weergeeft, moet hij uitsteken in deugd en heiligheid; vervolgens de plicht en de noodzaak van het voorbeeld: de vorst moet de wetten beschermen, moet zorgen dat zijn onderdanen de wetten onderhouden, welnu, hij kan niet bevelen, die niet zelf gehoorzaamt aan den hoogsten gebieder, God. ⁷³⁾ Zooals Xenophon tot Cyrus zeide, zoo is het: niemand komt het toe te regeeren, die niet zelf beter is dan degenen over wie hij regeert. Daarom moet de vorst in de eerste plaats zijn plichten tegenover God waarnemen, openlijk, niet alleen binnenkamers, dat is misdadig. Hierbij komt, dat zooals de vorst is, ook het volk is: goed en slecht met hem. ⁷⁴⁾ Inderdaad steeds dezelfde gedachten. Alleen, Barlaeus is meer agressief: men moet zich tegen de distinctie verzetten, alsof het twee totaal verschillende dingen waren, een vorst en een politicus te vormen en een goed en christelijk mensch te zijn. Niemand kan in alles een perfect vorst zijn, die niet een goed en eerbaar mensch is. Het argument dat men met de wolven moet meehuilen, wordt maar graag als dekmantel voor ongerechtigheden gebruikt. ⁷⁵⁾

⁷⁰⁾ *Dissertatio de bono principe, adversus Nic. Machiavelli Florentini acriptoris suasorias...*, Amsterdam, 1633.

⁷¹⁾ „Vir ingenii perspicacia, at honesti perversissimis aestimator... Monstrum principis adornari dicas non principem.” o.c., p. 4.

⁷²⁾ o.c., pp. 5, 7.

⁷³⁾ „Majestatis divinae imaginem refert princeps.” o.c., p. 7. „Principis est leges tueri, at inter has ipsas prima est, princeps ut vir bonus sit. Nec potest recte imperare, qui summo Imperatori Deo parere nescit.” o.c., p. 9.

⁷⁴⁾ o.c., pp. 5 en 6.

⁷⁵⁾ o.c., p. 16.

Vele jaren later (1664) houdt Martinus Schoockius in de Groningsche Academie een redevoering over den „*Politicus Pius*”. Ook hij richt zich rechtstreeks tegen de Machiavellisten ⁷⁶⁾ en noemt de pietas het voornaamste bezit van een persoon die regeert. De vorst moet boven de anderen uitsteken tot welzijn van al zijn onderdanen. ⁷⁷⁾ Vroom moet iedereen zijn, maar toch zeker hij, die over anderen domineert. ⁷⁸⁾ Daarbij, hoe kan iemand aan zijn overheid eerbied en gehoorzaamheid betuigen, als deze overheid zelf het niet tegenover God doet. ⁷⁹⁾ Dit moet overigens echt gemeend zijn, want simuleeren van vroomheid roept Gods wraak af. ⁸⁰⁾ Ieder bedrog moet zijn uitgesloten. ⁸¹⁾ Een oprecht politicus moet niet in de eerste plaats politicus zijn, doch vóór alles deugdzaam. Want, meent Schoockius, wil men primair politiek zijn, dan valt men in de strikken der louter-politiek-leer, in listen en bedriegerijen. ⁸²⁾

Dat de vorsten toch niet luisteren naar de absurde en gewetenlooze woorden van hen, die de ware deugd niet aanbevelen, doch de simulatie en dissimulatie ervan, roept de apostolisch vicaris Ph. Rovenius uit; ⁸³⁾ dat is de leer uit de school van den tyran Dionysius en van Machiavelli. Om niet in de valsheid en de bedriegerijen van dergelijke pseudo-politici te vallen, is het goed, zegt Rovenius, een juist idee te hebben van de „ratio status” in zijn ware gedaante. Immers de ware ratio status is de manier en de kennis om den staat beleidvol te besturen tot glorie van God en tot heil van den staat; zij geeft de eerbare en geoorloofde middelen en deugden aan, die vorst en volk naar het eeuwig geluk en naar het tijdelijk welzijn voeren. ⁸⁴⁾

⁷⁶⁾ *Politicus Pius*, Groningae, 1664, p. 7.

⁷⁷⁾ o.c., pp. 1, vlg.

⁷⁸⁾ o.c., p. 11.

⁷⁹⁾ o.c., p. 21.

⁸⁰⁾ o.c., p. 22.

⁸¹⁾ o.c., p. 20.

⁸²⁾ o.c., pp. 7, 8 en 9.

⁸³⁾ Philippus Rovenius, *Reipublicae christianae libri II*, (1648), Antv., 1668, *Liber secundus*, De variis gradibus, officiis et functionibus politicis seu civilibus. Cap. 1, De officio Regum et Principum, pp. 287-310; l.c., § 5, p. 291.

⁸⁴⁾ l.c., § 7, p. 295: „Modus vel notitia prudenter gubernandi et conservandi Remp. ad Dei gloriam et salutem et prosperitatem Regni seu Reip.”..., en de „forma

Zooals men ziet komen deze ideeën ten slotte alle op hetzelfde neer: een deugdzzaam leven is voor den vorst het voornaamste. Maar impliciet bevat deze eisch tot deugdenbeoefening de twee gedachten, door Augustinus uitdrukkelijk uiteengezet: dit leven is slechts een voorbereiding voor het leven hiernamaals en tot dit laatste is het staatkundig leven een middel en een weg. Men drukt zich in de 16e eeuw anders uit dan in de 4e en 5e eeuw. Men heeft naast het hemelsch patria ook een aardsch patria gekregen en hiervoor is de politieke leer bestemd, welke voor vele humanisten, die den vorst willen instrueeren, een deugdenleer met een politiek tintje is. Bij hen is van schipperen met de deugd in politieke acties geen sprake; hierop is géén uitzondering. Zelfs de wiskundige raadgever van prins Maurits, Simon Stevin, vond het nuttig dit in een toevoeging aan zijn boek duidelijk te zeggen.⁸⁵⁾ De vorst mag nooit, volgens het recept van Machiavelli, meenend dat de bescherming van regeering en staat niet voldoende gewaarborgd is, de deugd met „boosheid” vermengen.⁸⁶⁾ De Machiavellist tracht alleen naar „wat helpt meer tot de fame ende uysterlicke welvaart”. Daarom achten dergelijke lieden ook den schijn van deugd voor voldoende, want de ware, echt gemeende deugd laat geen slechtheid toe.⁸⁷⁾

Eén Nederlander is er echter die op dit punt afwijkt: Justus Lipsius. Hoewel katholiek van huis uit, neemt hij in 1572 aan de streng Luthersche Universiteit van Jena een professoraat aan. In

Reip., Regni, Principatus vel civitatis est quae secundum Deum per honesta licitaque media et veras virtutes Regem, Principem, Magistratum, eorumque subditos ad salutem aeternam et temporalem prosperitatem dirigit.” Id. § 7, p. 295. Rovenius verwijst hiervoor naar het „Manuale politicum de ratione status”, van den raadsheer des keizers Wilhelmus Ferdinandus ab Efferen Dominus in Maubach, uitgegeven in Frankfurt, 1630.

⁸⁵⁾ Simon Stevin, *Materiae politicae, Burgherlicke Stoffen*. Uitgegeven door zijn zoon, Hendrik Stevin, Leiden, Justus Livius, z.j. Het 2e „Onderscheyt”, handelend over „het Burgherlick leven”, werd voor het eerst „in 't jaer 1590 uytgegeven; en nu vermeerdert met een aanhang teghen het 18e kapittel van de regering der vorsten des Prince van Machiavel”, blzz. 34-42.

⁸⁶⁾ o.c., blzz. 34 en vlg. Het is een antwoord op de vraag „Oftmen om best te regieren, de deucht met boosheyt moet menghen, of datse daeraf onbesmet moet wesen?”

⁸⁷⁾ o.c., blz. 40.

1578 wordt hij professor aan de Universiteit van Leiden. Hier schreef hij in 1589 zijn groot politiek geschrift.⁸⁸⁾ In 1591 volgt er een verzoening met de katholieke kerk en wordt hij professor te Leuven. In zijn „*Politicorum libri sex*” treden duidelijk de consequenties van de onvastheid zijner principes aan den dag. Hij heeft de eenheid tusschen deugd en politiek niet kunnen vinden. Als hij de algemeene deugdzaamheid van het staatshoofd, van den vorst, bespreekt, is hij christelijker dan wie ook. Dan eischt hij, dat de vorst deugdzaam zij om zich zelf, doch ook terwille van anderen, omdat juist zijn gedrag voor velen een voorbeeld ter navolging is.⁸⁹⁾ Wil hij echter raad geven voor het echte politieke spel, dan doet hij concessies aan de ondeugd. Hij noemt de deugd in het algemeen „*proprium hominis bonum*”,⁹⁰⁾ zij staat boven alles, zij is met de prudentia de leidster van het civiele leven. Zij is zóó voornaam, dat zonder haar de prudentia eerder een „*calliditas*”, een „*malitia*” is.⁹¹⁾ Zonder de deugd kan de vorst niet voor het algemeen welzijn zorgen, hetgeen zijn specifieke taak is.⁹²⁾ Evenmin kan het volk noch welke gemeenschap ook bestaan zonder deugd. Doch hoe zal het volk deugdzaam zijn, als de vorst niet zelf hierin het voorbeeld geeft?⁹³⁾

Echter wat gebeurt er, als Lipsius ná de deugd de prudentia gaat bespreken? Dan vergeet hij wat hij eerst een „*calliditas*” en een „*malitia*” noemde.⁹⁴⁾ Hij vindt, dat hij nu voldoende uit de

⁸⁸⁾ *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex. Qui ad Principatum maxime spectant. Opera Omnia*, T. IV, Vesaliae, 1675.

⁸⁹⁾ o.c., Lib. II, cap. 7, p. 239.

⁹⁰⁾ o.c., Lib. I, cap. 1, p. 2.

⁹¹⁾ o.c., Lib. I, cap. 1, p. 7. Twee rectores zijn er voor het burgerlijke leven: prudentia et virtus. „*Illam ex plurimum mente: sed hanc ex mei. Quia civem vere bonum nullum arbitror, nisi et virum. Sine virtute, calliditas ea sit et malitia et quilibet potius quam prudentia.*”

⁹²⁾ o.c., Lib. II, cap. 7, p. 30.

⁹³⁾ o.c., Lib. II, cap. 8, 9, pp. 31 en 32.

⁹⁴⁾ Hij maakt de volgende indeeling van de prudentia:

Prudentia	{	aliena (Lib. III)	
		propria	{ militaris (Lib. V)
			{ togata { in divinis (Lib. IV, cap. 1-4).
			{ in humanis (id. cap. 5-14).

zuivere bron van de prudentia heeft geput, en wel het deugdelijke en het zuivere. Hij vraagt zich daarom nu in gemoede, of het niet geoorloofd is hier wat bedrog tusschen door te mengen? Hij antwoordt hierop met een volmondig: ja! Eenige „Zenones” zeggen, dat dit niet mag. Ik ben er ook overal elders op tegen, zegt hij dan, en ik zou het op dit terrein ook wel willen zijn, doch „hic qui possum”? Dat zij, de „rigidi”, toch bedenken, in wat voor een wereld zij leven, in wat voor een omgeving, temidden van sluwe en slechte menschen, die een en al leugen en bedrog zijn. Ook de vorsten zelf zijn zoo, al toonen zij zich ook uitwendig als leeuwen, in hun hart zijn het listige vossen. Wil men zich als vorst op de been houden, dan is het noodzakelijk met de wolven mee te huilen: dat eischt het algemeen welzijn. Dit niet in acht nemen en verwaarlozen is tegen de natuur, niet alleen tegen de rede.⁹⁵⁾

Hier is duidelijk de redeneering van Machiavelli toegepast.⁹⁶⁾ Lipsius beperkt zich alleen iets in zijn conclusies, hij is niet zoo radicaal. Dit komt waarschijnlijk wel door zijn eigenaardige manier van schrijven, welke in een aaneenschakeling van citaten bestaat, en zijn overigens deugdelijke leer. Machiavelli is over de heele linie radicaal en tot het uiterste consequent. Lipsius wil ook niet het pad der deugd heelemaal verlaten, maar alleen hier en daar een zijpaadje bewandelen. Men blijft dan toch nog een eerzaam wandelaar! Wie een beetje water in zijn wijn

⁹⁵⁾ Lib. IV, cap. 13, pp. 110-111: „Fasne est ut leviter misceam, et jungam aliquid e fraudium faece? Ego puto. Quia quid Zenones quidam mihi abnuant”... (In margine zet hij: „Astum in regno esse posse. Etsi rigidi quidam negent.”) „Quos alibi sane libens audio: hic qui possum? Aevum et homines ignorare videntur... Inter quos enim vivimus? nempe argutos et malos: et qui ex fraude, fallaciis, mendaciis, constare toti videntur. Ipsi principes, cum quibus nobis res, plerique in hac classe: et quidquid leonem praeferant, astutam vapido servant sub pectore vulpem. ... O puri, imo o pueri! Tu servari per eadem per fraudem et dolum, nefas esse vis? nec posse principem interdum. Cum vulpe junctum, pariter vulpinarer? Praesertim si publicus usus salusque suadeat...? Profecto erras.”

⁹⁶⁾ Zie boven, blz. 137. Als Barlaeus Machiavelli op dit punt aanvalt, gebruikt hij precies dezelfde woorden als Lipsius hier: *Dissertatio de bono Principe*, p. 14: „Principes inter malos, inter argutos et fraudulentos vivere, ideoque... vulpinari cum vulpibus...”

doet, houdt nog altijd wijn over. Lipsius geeft wel toe, dat het matig moet gebeuren en . . . „ad bonum finem”.⁹⁷⁾ Toch voelt hij dat er iets wringt en hij probeert er zich zoo uit te redden. Hij wil heelemaal niet den vrijen teugel aan het bedrog laten: absit. Daarom krijgen wij nu te hooren, wat hij onder bedrog verstaat. Dit is dan een sluw plan, hetgeen afwijkt van den weg van deugd en wet omwille van het welzijn van koning en rijk. Zoo raadt hij den vorst wantrouwen en dissimulatie aan (*fraus levis*)⁹⁸⁾ en wil hij omkooperij en *deceptatio* tolereeren (*fraus media*).⁹⁹⁾ Hij veroordeelt echter ontrouw en onrechtvaardigheid.¹⁰⁰⁾ Onder *deceptatio* verstaat hij, anderen in zijn voordeel laten handelen door misleiding en leugen.¹⁰¹⁾ Dat mag! Maar welke waarde hebben dan de deugden, die Lipsius in het eerste en tweede boek beschrijft, als zijnde noodzakelijk voor vorst en staat? Wordt haar fundament niet ondergraven, als hij elders verklaart, dat de ondeugd is toegestaan omwille van het heil van vorst en staat? Hoe is het mogelijk, dat iemand zoo iets kan beweren, die eerst verkondigd heeft, dat de deugd inderdaad aanwezig moet zijn en niet slechts de schijn er van, dat alleen de innerlijke deugdzaamheid de eigenlijke, de ware is?¹⁰²⁾ Daar ging hij rechtstreeks tegen Machiavelli in. Trouwens Lipsius zegt ook uitdrukkelijk in zijn *Notae*¹⁰³⁾ en in zijn *Monita et Exempla*,¹⁰⁴⁾ dat dit inderdaad de strekking van

⁹⁷⁾ *Politicorum*, Lib. IV, cap. XIII, p. 112. En p. 111: „Nam ut prorsus ab honesto recedat, nulla vis suadere me adiget.”

⁹⁸⁾ *Fraus* is: „argutum consilium a virtute aut lege devium, regis regnique bono”. *Pol.*, Lib. IV, cap. XIV, p. 113. Dit behoort tot de *Prudentia Mixta*. *Fraus levis* (kleine afwijking): *suadeo*.

⁹⁹⁾ *Fraus media* (iets meer): *tolero*, l.c.

¹⁰⁰⁾ *Fraus magna* (groote afwijking): *damno*, l.c.

¹⁰¹⁾ *Pol.*, Lib. IV, cap. XIV, p. 116: „*Deceptatio* est, cum inducis alium in tua commoda, errore aut mendacio objecto.”

¹⁰²⁾ *Pol.*, Lib. I, cap. 6, p. 16.

¹⁰³⁾ *Ad libros Politicorum Notae*, (*Opera Omnia*, T. IV), p. 212, als noot op *Pol.*, l. c. VI, p. 16: „(interna probitas sola proba) Machiavellum ergo nemo audiatur qui simulatam nescio quam virtutem principi induit...”

¹⁰⁴⁾ *Monita et exempla politica libri duo*, qui virtutes et vitia principum spectant, (*Opera Omnia*, T. IV), Lib. I, cap. 7, p. 168. Hier noemt hij de probitas: „rectum et sine fuce virtutis amantem animum”. Deze eischt hij voor den vorst. Id. p. 169: „Justus probusque esto: et ex profunda mente pullulabunt honesta et utilia consilia. Ne enim ista separemus... et errat ab Italia doctor, qui ducit alio; qui tyranniones minutos, non reges aut principes legitimos format. Abeat, tolle tu fucum et fraudem.”

deze woorden is. En toch de anti-Machiavellist wordt Machiavellist, als hij het terrein der eigenlijke politiek betreedt: dan is ondeugd toegestaan. Waar ligt in de praktijk de grens, die Lipsius theoretisch wil trekken? Waarschijnlijk is Lipsius, die eigenlijk Machiavelli's leer wil bestrijden, toch voor diens ijzeren logica bezwijken, met het gevolg, dat hij in den hoogsten graad onlogisch wordt.

Lipsius minacht het geschrijf der menschen vóór hem als onwetenschappelijk; hij noemt hierop slechts één uitzondering: Machiavelli,¹⁰⁵⁾ wiens geest hij subtiel en scherp vindt; jammer dat deze zijn vorst niet over den rechten weg der deugd voerde.¹⁰⁶⁾ Later zal Lipsius dien zelfden weg opgaan. Het is hierom wel niet heelemaal ongegrond, dat Coornhert hem een Machiavellist noemt. Dit wil Lipsius echter niet op zich laten zitten en hij verdedigt zich vurig tegen dezen aanval op zijn goeden naam.¹⁰⁷⁾

In dit verband is het interessant te vernemen hoe Carolus Scribani S.J. over Lipsius oordeelt. Te Brussel geboren uit een Italiaanschen vader en een Belgische moeder in 1561, was hij van 1598-1613 rector van het Jezuïeten-college te Antwerpen en vervolgens tot aan zijn dood in 1629 provinciaal der Belgische provincie. Scribani schreef een verdediging van Lipsius na diens dood,¹⁰⁸⁾ maar hij spreekt met geen woord over bovenstaande passages, noch over Machiavellistische ideeën van Lipsius. Zelf verdedigt hij in zijn boek: „*Politicus Christianus*” de noodzakelijkheid van een radicale deugdbeoefening voor den vorst. In zijn woord „tot den lezer” waarschuwt Scribani, dat hij den vorst niet als een louter politiek mensch wil zien, maar als een man, die over de

¹⁰⁵⁾ Zie de voorrede van *Politicorum*.

¹⁰⁶⁾ Ibidem. In de uitgave van 1590 staat: „*interdum haud rectum*”. In de uitgaven welke na zijn vertrek uit Leiden naar Leuven verschenen, is deze zin veranderd in: „*sed saepe pravus*”.

¹⁰⁷⁾ De una religione, adversus Dialogistam liber; in quo tria capita libri quarti *Politicorum* explicantur, (*Opera Omnia*, T. IV, pp. 273-319), pp. 299, 300.

¹⁰⁸⁾ *Justi Lipsii defensio postuma*, C. B. Amico bene merenti posuit. Antverpiae, Offic. Plant., 1608. Eenigen tijd later verschijnt in Straatsburg: J. H. Boeclerus, *Dissertatio de Politicis Justi Lipsii*, (Argentorati, 1642). Deze schrijver somt vele voordeelen van Lipsius' werk op, wraakt echter ook in cap. 5: „De naevis Lipsiani operis” (pp. 50-66) de hierboven vermelde uitlatingen. Hij betitelt Lipsius echter niet als Machiavellist.

geheele linie in geloof, vroomheid en zeden christen is. Daarbij komt dat het leven van een vorst (politicus, superior) een norm en een gedragslijn is, waarnaar wij ons richten, en een voorbeeld waaraan wij ons spiegelen.¹⁰⁹⁾ Het voorbeeld is van grooter nut dan het bestuur. Het hangt van den vorst af, of hij door deugd-beoefening beantwoordt aan zijn taak: als een zon voor de menschen te zijn.¹¹⁰⁾ Daarom keert hij zich ook rechtstreeks tegen die vooraanstaande bestuurslieden, die zich door Machiavelli laten onderrichten en hem in zijn leer volgen door wereldsche grootheid te stellen boven Christus en het evangelie, ja, die Machiavelli meer volgen dan God.¹¹¹⁾ Een dergelijke scherpe uiting verwondert ons overigens geenszins van den Jezuïet; vooral niet als wij weten, dat deze geschoold is in huizen, waarvan de Spaansche Jezuïet Pedro Ribadeneyra de stichter en leider was. Ribadeneyra schreef een werk over den christelijken vorst¹¹²⁾ dat voornamelijk gericht is tegen de leer van Machiavelli over de verhouding van den vorst tot den godsdienst. De ondertitel „caeterosque Politicos” (Politiques) duidt reeds in deze richting. Hij keert zich tegen hen, die een valsch begrip hebben van de „status ratio”.¹¹³⁾ Vervolgens wordt het tweede boek geheel in beslag genomen door een bespreking van de deugd. De deugden van den vorst moeten echt zijn en niet gefingeerd en gesimuleerd, zooals Machiavelli leert.¹¹⁴⁾ Het simuleeren is de kern en het fundament van de valsche „ratio status” en van de „civilis prudentia” van Machiavelli en zijn volgelingen, de politieken. Het argument is: huilt men niet met de wolven mee, dan gaat men ten onder.¹¹⁵⁾ Ik weet het, zegt Ribadeneyra, het is waar dat nagenoeg alle politieke personen, de

¹⁰⁹⁾ C. Scribani, *Politicus christianus*, Antv., 1624, Lib. I, cap. 6, p. 81.

¹¹⁰⁾ o.c., Lib. I, cap. 6, pp. 81 en 82.

¹¹¹⁾ o.c., Lib. II, cap. 2.

¹¹²⁾ *Princeps christianus, contra Nic. Machiavellum, caeterosque huius temporis Politicos*, a P. Pedro Ribadeneira nuper Hispanice, nunc Latine a P. Joanne Orano editus, Moguntiae, 1603.

¹¹³⁾ o.a. in Lib. I, cap. 14.

¹¹⁴⁾ Lib. II, cap. 2, pp. 270-271.

¹¹⁵⁾ Lib. II, cap. 4, p. 268.

vorsten inbegrepen, simuleeren en met dergelijke lieden huizen is inderdaad verbazend lastig.¹¹⁶⁾ Daarom is het toch wel noodig, dat de vorsten zich van een zekere simulatie bedienen; dit moet echter zeer omzichtig gebeuren, opdat het ten slotte toch weer niet op een zonde neerkomt en men toch nog een discipel van Machiavelli (inpius et ineptus ille vir) wordt, in plaats van een discipel van Christus.¹¹⁷⁾ Er mag van simulatie echter geen sprake zijn in zake godsdienst, geloof, belofte, eed, enz. Men mag nooit liegen¹¹⁸⁾ of door woord of teekenen iets beduiden wat niet is (significare quod non est): de eigenlijke simulatio. Zijn redeneering komt hierop neer. Men hoeft niet altijd de waarheid te zeggen of zijn gevoelens te openbaren, men kan immers ook zwijgen. Zoo is de „simulatio improprie dicta” of beter de „dissimulatio” (non significare quod est) niet per se slecht; zij sluit echter groote gevaren voor de samenleving in zich en is daarom alleen geoorloofd bij een geproportioneerde oorzaak.¹¹⁹⁾

Is er in de praktijk der vorsten en hunne medewerkers niets meer van het middeleeuwsche ridderideaal overgebleven? Wordt er geen eer meer gesteld op rondborstige, fiere eerlijkheid en vroomheid? Is het dan onmogelijk om vorst te zijn en tevens een heilige? Kardinaal Robertus Bellarminus S.J., die gedurende de jaren 1570-1576 aan de Leuvensche Universiteit doceerde en daarom ook in ons overzicht zijn plaats vindt, geeft in zijn boek „De officio principis christiani” de levens van de heiligen: Wenceslaus van Bohemen († 938), keizer Hendrik II († 1024), Stephanus van Hongarije († 1038), Eduard van Engeland († 1066), Lodewijk IX van Frankrijk († 1270).¹²⁰⁾ Het is wel typeerend, dat dit slechts voorbeelden uit de middeleeuwen zijn. Was dit boek nog gericht tegen zijn ouden literairen tegenstander koning Jacob I van Enge-

¹¹⁶⁾ l.c., p. 289.

¹¹⁷⁾ l.c., p. 290.

¹¹⁸⁾ l.c., pp. 291, 292.

¹¹⁹⁾ l.c., pp. 293-296.

¹²⁰⁾ Robertus Card. Bellarminus S.J., De officio principis christiani libri tres, Antv., Plant., 1619, Lib. III, pp. 259-532.

land? Deze ijdele en hoogmoedige vorst beschrijft in zijn „Basilicon Doron” alles wat den vorst groot en machtig kan maken, alleen de deugden behandelt hij niet, omdat dit naar zijn meening voldoende gebeurd is.¹²¹⁾ Koning Jacobus geeft blijk, dat „die Welt des Rittertums und des Humanismus ihm nur literarisch, nicht erlebmässig etwas bedeuten”.¹²²⁾ Hij heeft het „Beeld van God” en het „Vicarius Dei” te zijn wel wat à te letterlijk opgevat en te eenzijdig geïnterpreteerd in de richting van een vorstelijke almacht „onmiddellijk door God” gegeven.¹²³⁾ Zeker, er is een zeer nauw contact tusschen den vorst en God, zelfs een zekere overeenkomst; deze moet echter niet louter in politieke machtsontplooiing bestaan, doch in de eerste plaats uitschitteren in een door-en-door vroom leven. In dit verband zij nog gewezen op de anti-Machiavellistische werken van de niet-Nederlanders: de Oratoriaan Th. Bozius¹²⁴⁾ en de Jezuïeten J. E. Nieremberg,¹²⁵⁾ A. Contzen¹²⁶⁾ en Ant. Possevinus.¹²⁷⁾

Er is onder de Nederlanders ook een niet-Jezuïet die, in het raam der politieke ideeën, een tractaat van 200 bladzijden over den „schijn”, over de simulatie en dissimulatie heeft geschreven, nl. Jan van Marnix.¹²⁸⁾ Evenals Ribadeneyra¹²⁹⁾ begint ook hij met

¹²¹⁾ Zie W. Kleineke, *Englische Fürstenspiegel vom Policraticus Johannis von Salisbury bis zum Basilicon Doron König Jacobs I*, S. 211.

¹²²⁾ o.c., S. 212.

¹²³⁾ J. W. Allen, *A history of political thought in the XVI century*, p. 260. En verder: J. N. Figgis, *The Divine Right of Kings*, Cambridge, 1896, pp. 135-175; cap. 7: From James to the Jacobites.

¹²⁴⁾ *De imperio virtutis, sive imperia pendere a veris virtutibus, non a simulatis, libri duo... Adversus Machiavellum*, Col. Agr., 1601.

¹²⁵⁾ Joh. Eus. Nierembergii S.J., *Theopoliticus sive brevis elucidatio et rationalis divinorum operum... et tres cardines publicae rei pie administrandae digerentur*, Antv., Plant., 1641.

¹²⁶⁾ *Politicorum libri decem, in quibus de perfectae reipublicae forma, virtutibus et vitiis, institutione civium, legibus, magistratu ecclesiastico, civili, potentia reipublicae itemque seditione et bello, ad usum vitamque communem accommodata tractatur*, Moguntiae, Kinckius, 1620.

¹²⁷⁾ *Il soldato christiano, et la forme di un vero principe et principessa espressi nelle vite di Stefano Batori Re di Polonia...*, Venetia, 1604. Opgedragen aan Cosimo Medici, principe di Toscana.

¹²⁸⁾ *Résolutions politiques ou maximes d'estat*, Sectio VII, pp. 709-915.

¹²⁹⁾ Zie boven, blzz. 144 en 145.

de opmerking, dat van dissimuleeren door den vorst geen sprake mag zijn als het betreft den godsdienst¹³⁰⁾ of het bepalen van de houding tegenover misdadigers.¹³¹⁾ De vorst moet echter zijn onvolmaaktheden dissimuleeren, want dit is noodzakelijk voor zijn prestige.¹³²⁾ Hij moet de dissimulatie-kunst verstaan tegenover zijn omgeving, in zooverre hij met allen moet weten om te gaan, ook met diegenen, die hem eigenlijk niet vriendelijk gezind zijn.¹³³⁾ Ook doet hij verstandig zich te houden bij hen, die hij noodig heeft of die hem van voordeel zijn.¹³⁴⁾ Hij zal moeten dissimuleeren bij een beleediging, als hij ze niet kan vergelden¹³⁵⁾ of bij een samenzwering, om de geheimhouding te verzekeren.¹³⁶⁾ Zoo zijn er nog tal van andere gevallen, waarin het goed zal zijn „faire à mauvais jeu bonne mine”.¹³⁷⁾ Men hoeft niet altijd alles te zeggen en niet steeds de juiste toedracht te vertellen.¹³⁸⁾ Soms zal al eens iets gedaan moeten worden om het goede voorbeeld, wat men anders niet zou hebben gedaan.¹³⁹⁾ De vorst moet soms weten te dissimuleeren bij een beproeving of bij een experiment.¹⁴⁰⁾ Zijn houding ten opzichte van zijn raad en vooral tegenover gezanten zal vaak een dissimulatie zijn, als hij zich in zwijgzaamheid moet hullen.¹⁴¹⁾

Dat zijn zoo de eischen van het politieke spel en zelfs van het gewone leven, volgens Marnix, want zijn voorbeelden van de dissimulatie zijn nog al breed genomen.

¹³⁰⁾ l.c., Res. 1, pp. 709-724.

¹³¹⁾ l.c., Res. 7, pp. 742-759.

¹³²⁾ l.c., Res. 5, pp. 763-780.

¹³³⁾ l.c., Res. 6, pp. 780-786.

¹³⁴⁾ l.c., Res. 7, pp. 786-796.

¹³⁵⁾ l.c., Res. 8, pp. 796-825.

¹³⁶⁾ l.c., Res. 9, pp. 825-835.

¹³⁷⁾ l.c., Res. 11, p. 851.

¹³⁸⁾ l.c., Res. 11, p. 854.

¹³⁹⁾ l.c., Res. 8, p. 864.

¹⁴⁰⁾ l.c., Res. 14, p. 899.

¹⁴¹⁾ l.c., Res. 15, pp. 906-911.

III. DE „JUSTITIA” EN DE „CHARITAS”.

Waarin zal de besproken deugdzaamheid in concreto tot uiting moeten komen? Welke zijn de deugden, die met name in den vorst vereischt worden? Welke is de taak die de vorst te vervullen heeft?

De algemeene eisch is, dat de vorst goed en deugdzaam zij. Men wil den vorst in een idealen vorm zien, zooals de patriarchen, de goede rechters en koningen van het Oude Testament in den Bijbel staan beschreven. Ook worden graag gedachten van de klassieken overgenomen. Aristoteles is hierbij natuurlijk de groote man, die vooral wordt nagevolgd (*Politica*). Voor het echte ideale evenwel zoekt men bij voorkeur Plato (*Politeia*, *Nomoi*) en Xenophon (*Cyropaedie*) op. Zoo doet b.v. Tuldenus, als hij het doel van den staat, dat tevens de taak van den vorst in zich bevat, beschrijft. Met een beroep op Plato ziet hij het doel van den staat in den plicht de burgers God-gelijkend en Gods vrienden te maken.¹⁴²⁾ De vorst heeft dus als voornaamste taak, de burgers zoover te brengen, want hij is er om wille van den staat en zijn doel, dit is, de bescherming en het heil van de onderdanen, om hen in de deugd te bevestigen, niet alleen door decreten, maar ook door eigen voorbeeld. Het vorst-zijn mag dus zeker niet als dekmantel dienen om eigen lusten bot te vieren.¹⁴³⁾ Dat laatste is het typische kenmerk van een tyran. Deze immers laat zich door zijn lusten leiden en stoort zich zelfs niet aan de natuurwet. Zijn onderdanen behandelt hij als slaven en hij tracht hun al het verhevene en iedere beschaving te ontnemen. Een rechtvaardige en rechtmatige vorst daarentegen treedt als een familievader op. Hij bedwingt zijn lusten en is bezorgd voor al het verhevene, voornamelijk voor de zielen. Hij wil het volk opvoeden en ontwikkeling geven, vooral de onontwikkelden en onbeschaafden.¹⁴⁴⁾

De volksgemeenschap wordt gaarne als één groote familie be-

¹⁴²⁾ Diodorus Tuldenus, *De civili regimine*, Lib. I, cap. 6, p. 5.

¹⁴³⁾ o.c., Lib. I, cap. 10, p. 8.

¹⁴⁴⁾ o.c., Lib. II, cap. 3, pp. 20, 21.

zien, waar een vorst aan het hoofd staat, die als een vader alle goede eigenschappen bezit om de hem toevertrouwde mensen te leiden en naar ziel en lichaam gelukkig te maken, die niet voor zich zelf leeft maar voor zijn familie, voor zijn volk, met andere woorden die het tegendeel is van een tyran. Geen verhouding van angst en vrees, maar een van liefde en blijdschap moet er zijn.

Oorspronkelijk (700-500 v. Chr.) lag bij de Grieken de karakteristiek van de tyrannie in de usurpatie, in het verzet tegen het bestaande gezag, dat in handen van een decadente en oneenige aristocratie was en dat opzij werd gedrongen door een ambitieus man met den steun van het volk achter zich. Deze „tyran” werkt veel voor het heil van het volk. Het tijdperk, dat met hem aanbreekt, is er een van voorspoed en bescherming der kunsten.¹⁴⁵⁾ Geleidelijk echter gaan geweld en willekeur een belangrijke rol spelen en treedt het persoonlijk interesse van den tyran op den voorgrond. Zoo wordt dan de tyran gelijk gesteld met een egoïst. Latere sophisten en rhetoren spreken over koningschap en tyrannie, als over een tegenstelling van altruïsme en egoïsme.

Plato laat zich fel uit tegen de tyrannie: zooals het bestuur van een wijsgeer het beste is, zoo is dat van een tyran het slechtste.¹⁴⁶⁾ Plato stelt zich de politiek als een soort vaderlijk bestuur over de zielen voor. De koningen zijn voor hem evenals voor Homerus de Herders der volken.¹⁴⁷⁾

Aristoteles is in zijn afkeuring van de tyrannie niet zoo absoluut. Volgens hem zal ook een tyran het volk genegen zijn, al is het om egoïstische motieven. Van den anderen kant echter zegt ook hij, dat juist door de tyrannie de rijken ten onder gaan.¹⁴⁸⁾

¹⁴⁵⁾ Zie: P. N. Ure, *The origin of tyranny*, p. 2; H. T. Wade-Gery, in: *Cambridge Ancient history III*, pp. 548, 549; C. A. Robinson, *Greek tyranny*, in: *The American historical Review*, Vol. XLII, 1936, pp. 68-71.

¹⁴⁶⁾ *Politeia*, Lib. IX, 576; *Platonis Opera*, ex recensione C. E. Ch. Schneideri, Vol. II, Parisii, 1846, p. 165.

¹⁴⁷⁾ Janet, *Histoire de la science politique dans ses rapports avec la morale*, T. I, p. 130.

¹⁴⁸⁾ *Aristoteles*, *Politica*, Lib. V, cap. II, 1313-1315; *Aristotelis Opera Omnia*, Vol. I, Parisii, 1842, pp. 584-588.

Het christendom komt met het verheven idee, dat regeeren slechts in het belang mag geschieden van degenen die geregeerd worden: regeeren is dienen! Augustinus bouwt op deze leer van Christus en de apostelen voort. In de negende eeuw vindt men de tegenstelling koning—tyran herhaaldelijk terug in vermanende brieven der Gallische bisschoppen, met aan het hoofd Hincmar van Reims.¹⁴⁹⁾ De heele middeleeuwen door wordt dit onderscheid gemaakt, dat de koning het belang van zijn onderdanen dient, de tyran daarentegen bedacht is op eigen voordeel.¹⁵⁰⁾ „Tyran” is een woord en begrip geworden dat iedereen met afschuw vervult. Het oorspronkelijke Grieksche idee van „usurpator”, dat er eenmaal essentieel toe behoorde, is vervaagd. Nu kan een tyran heel wettig aan de regeering zijn gekomen, doch daarna geheel zijn verworden. In het idee „tyran” ligt alles opgesloten, wat een vorst slecht en gemeen kan maken: de onderdanen niet menschwaardig behandelen; niet met hen in vrede en vriendschap willen leven, doch meedoogenloos en wreed over hen heerschen, zoodat zij in voortdurenden angst leven; hen benutten tot versteviging en uitbreiding van eigen macht, daarom het volk onontwikkeld en dom willen houden. Met andere woorden de tyran is de geïncarneerde inhumaniteit. In hem hadden, zooals ik boven reeds opmerkte, de „humanisten” een onderwerp dat zij naar hartelust konden bewerken.

Er is verschil tusschen de opvatting van den eenen humanist en den anderen over de vorming van den vorst, ook al gaan beiden uit van de veronderstelling dat deze een werkelijk koning dient te zijn en geen tyran; b.v. of men het zwaartepunt legt op het christelijk-zijn dan wel op het humanist-zijn. Zoo is het typeerend voor den Franschen humanist Budé, dat hij het „christianus” in den titel van zijn verhandeling weglaat. Deze schrijver legt bijna uitsluitend den nadruk op het humanistische in den vorst. Hij moet zelf

¹⁴⁹⁾ Janet, o.c., T. I, pp. 330-332.

¹⁵⁰⁾ Janet wijst in dit verband op Nic. Oresme, opvoeder en raadgever van Karel VI, in zijn: *De origine, natura, jure et mutationibus monetarum*. Uitg. door M. L. Wolowski, Parijs, 1864. Zie: *Histoire de la science politique*, T. I, p. 462. Oresme maakte ook een Fransche vertaling van de *Politica* van Aristoteles.

„geletterd” zijn, thuis in de „bonnes lettres”, „bonae litterae” en moet ook het volk in deze richting vormen, het volk, dat hij als een groote familie moet beschouwen.¹⁵¹⁾ De tegenstelling koning—tyran vindt men bij vele Fransche auteurs terug.¹⁵²⁾ Zij vormt een hoofdthema van Erasmus. Telkens en telkens komt hij op den tyran terug en in scherpe tegenstelling met dezen schildert hij den waren vorst, die als een bonus Pater familias voor zijn huisgenooten is.¹⁵³⁾ Zoo leeren ons het Oude en het Nieuwe Testament. Onmiddellijk komt hier het typisch christelijke naar voren: Christus de koning der koningen noemt alle menschen zijn broeders. De heidenvorsten heerschen over hen, over wie zij macht hebben, zoo zegt Hij, „inter vos autem non erit sic”. Onder christenen is er geen „imperium”, doch een „administratio” èn: „regnum beneficium est, non tyrannis”.¹⁵⁴⁾ De vorst moet als een vader zijn en niet als een „heer” (dominus). Zooals God de menschen regeert, hun den vrijen wil latend, zoo moet ook de vorst hen vrij regeren.¹⁵⁵⁾ Aldus Erasmus.

Hoe moet de vorst „totam patriam suam” besturen, vraagt Dionysius de Karthuizer zich af. Er is een groot verschil tusschen een vorst die „Rex” is, en een die „Tyrannus” is. Deze laatste is een kwaadaardige en gewelddadige heerscher, hetzij hij koning, hertog of graaf heet.¹⁵⁶⁾ Goede koningen zijn er zich van bewust, dat zij geen tyrannen moeten zijn maar vaders, dit is, dat zij geheel hun macht tot het gemeenschappelijk heil van den staat hebben aan te wenden.¹⁵⁷⁾ Petrus Cunerus, bekend als bisschop van Leeuwarden, schrijft deze woorden met diep-christelijke bedoeling neer, als een gevolgtrekking uit zijn opmerking, dat de vorst twee zaken

¹⁵¹⁾ Münch, Gedanken über Fürstenerziehung, SS. 71, 72 en 74.

¹⁵²⁾ Barrère, L'Humanisme et la politique, pp. 238-239.

¹⁵³⁾ Erasmus, Institutio principis christiani, (Opera Omnia, T. IV), cap. 1, Kol. 573.

¹⁵⁴⁾ o.c., cap. 1, Kol. 573, 574.

¹⁵⁵⁾ o.c., cap. 1, Kol. 578.

¹⁵⁶⁾ De vita et regimine principum, (Opera Omnia, T. XXXVII, Opera Minora, T. V), Lib. III, Art. 1, pp. 435-436.

¹⁵⁷⁾ P. Cunerus, De christiani principis officio, et quae secundum conscientiam ex sacris litteris ei debetur obedientia, Coloniae, 1579, cap. 7, p. 70.

heeft te bedenken, namelijk dat ook hij een mensch is, ¹⁵⁸) die onder Gods macht staat, en dat hij als hoofd van den staat is gesteld, om vader en bestuurder te zijn. ¹⁵⁹) Bij Hatron, den Assessor bij den Grooten Raad te Mechelen, vinden wij dezelfde gedachten terug. ¹⁶⁰) De Leuvensche hoogleeraar Tuldenus zet eveneens naast elkaar: de tyran meet het heele bestuur naar eigen nut af, de koning waakt voor het heil van allen, hij beschermt de aanzienlijken tegen beledigingen van het volk en verdedigt de zwakkeren tegen de machtingen. ¹⁶¹)

De aularedenaars, Barlaeus en Schoockius, keeren zich rechtstreeks in scherpe aanvallen tegen Machiavelli, die, aldus Barlaeus, van den vorst een monster maakt, een bedrieger en niet een vader van het vaderland; in plaats van een herder voor het volk, een belager, een schacheraar in eigen belangen, een vos in het paars gehuld, voor wien de misdaad, als deze maar voordeel brengt, de plaats van de deugd inneemt. ¹⁶²) De politieke leer van den fameusen Florentijn en zijn volgelingen verdient dien naam niet; het is veeleer een „ars parasitica” om zich zelf te verrijken; de wet van het „salus populi” erkennen de Machiavellisten niet. ¹⁶³) Zoo sprak Schoockius.

Hèt kenmerkende teeken voor den tyran is voor hen het lage egoïsme. Tegenover den tyran staat de koning, die het welzijn van zijn onderdanen zoekt en alleen uit dät oogpunt handelt. Hij alleen is eigenlijk slechts den titel van vorst waardig. De tyran daarentegen zoekt alleen eigen voordeel in alles en met alle middelen; hij

¹⁵⁸) o.c., cap. I, p. I.

¹⁵⁹) Ibidem: „Homo est sub potestate Dei positus et princeps regni pater et minister constitutus.”

¹⁶⁰) C. Ph. Hatron, *Pietas et regnum*: „Quid rex in gentes quam pater in familia.” Numerus II, p. 203.

¹⁶¹) D. Tuldenus, *De civili regimine*, cap. 15, p. 212.

¹⁶²) Casparis Barlaei *Dissertatio de bono principe*, (1633), p. 4: „Monstrum principis adornari dicas, non principem; impostorem, non patriae patrem; pro pastore populorum, vaftrum insidiatorem, astutum commodorum suorum cauponem, et vulpem purpura indutam, cui scelus omne, modo prosperum et foelix pro virtute sit.”

¹⁶³) M. Schoockius, *Politicus pius*, (1664), p. 8.

verdient slechts afschuw. ¹⁶⁴⁾ De middelen, de manieren om dit egoïstische doel te bereiken zijn verschillend, zij worden op een of andere wijze door den tyran gebruikt en zijn typeerend voor hem. Aristoteles bracht er reeds eenige naar voren; velen namen dit in een of anderen vorm over. Erasmus noemt b.v. deze: het volk dom houden, slap en verwijfd maken, onderlinge oneenigheid en haat bij het volk stelselmatig aankweeken, er voor zorgen dat de menschen niets nieuws op touw kunnen zetten, door hun de middelen hiertoe te ontnemen. ¹⁶⁵⁾ Daarom, zegt Erasmus, zal een tyran altijd achterdochtig zijn, vooral tegen diegenen, die deugden bezitten, ontwikkeld zijn, vele vrienden bezitten. Een koning niet, integendeel: deze wil dat het volk in aanzien staat door hooge ontwikkeling, onderlinge eenheid en liefde. De ware koning zoekt een wederzijdsch liefdeverband tusschen hem en het volk. Hij zal dus niet over een volk regeeren met terreur en nooit wreed optreden. ¹⁶⁶⁾ Wel bestaat ook voor hem, die waarlijk koning wil zijn, een gevaar voor tyrannie optreden. Het is Clichtoveus van Nieuwpoort die hierop in ernstige woorden wijst. De koning heeft een groote macht; hoe gemakkelijk zal hij er toe komen of althans de bekoring krijgen, zich goederen van anderen toe te eigenen en als een wolf onder zijn eigen kudde te worden: dit is het werk van een tyran. Een koning wordt van alle kanten lof toegezwaaid, overal en altijd wordt hij met eerbewijzen overladen; hierin schuilt voor hem het gevaar, dat hij zich door overmoed laat meesleuren tot praalvertoon en het voeren van een verkwistenden hofstaat. Zoo iets doet een tyran. Het duidelijkste teeken echter dat een koning tot tyran verwordt, is aanwezig, als hij wreed en woest gaat optreden. ¹⁶⁷⁾

¹⁶⁴⁾ Dionysius Cart., *De vita et regimine principum*, p. 436; Erasmus, *Institutio princ. christ.*, cap. 1, Kol. 570; Clichtoveus, *De regis officio*, pp. 6a en 53b; Cunerus, *De christ. princip. officio*, p. 71; Hopperus, *De institutione principis*, p. B 7°; Vernulaeus, *Institutionum politicorum libri IV*, Lib. I, cap. 1, p. 139, die er de opmerking bij maakt: „Reges omnes prae se temporibus Tyranni appellabantur: postea qui pie justeque administrabant, ii tantum reges sunt dicti; qui impie injusteque, Tyranni.”

¹⁶⁵⁾ Erasmus, *Institutio principis christiani*, cap. 1, Kol. 572.

¹⁶⁶⁾ Ibidem.

¹⁶⁷⁾ *De regis officio*, pp. 53b-55a.

Men ziet het, telkens komen de twee hoofdpunten naar voren: de Justitia en de Charitas met haar verschillende aspecten. Zij zijn de groote vereischten en tevens de ware kenmerken van een echten koning. Als de justitia er is, zegt Hopperus,¹⁶⁸⁾ dan is de vrijheid en de veiligheid in het land gewaarborgd, is ieder van het bezit zijner goederen verzekerd en krijgt ieder het noodzakelijke voor zijn levensonderhoud. Een goed vorst echter zal er voor zorg dragen, dat de vrijheidszucht niet te ver gaat noch ook de drang naar bezit, want dit loopt uit op excessen en strekt tot onheil en ondergang van het volk zelf. Hierin kan een verkapte machtswellust van den vorst zitten!¹⁶⁹⁾ Weer dat waarschuwen tegen eigenbelang: de vorst is er voor het algemeen belang.

Zonder de justitia kan een staat niet bestaan, zegt Vernulaeus, en als een vorst haar mist, is hij een tyran, want hij gaat dan daden verrichten, die eigen zijn aan een tyran.¹⁷⁰⁾

De „Arcana” van een tyran, noemt Tuldenus dergelijke daden.¹⁷¹⁾ Zij komen hierop neer: de wilskracht van de menschen breken, hen op geestelijk en lichamelijk gebied zwak maken. Typisch is, dat ook hij weer den nadruk legt op het bannen van wetenschap.¹⁷²⁾ De tyran woedt tegen al wat goed en verheven is. Hoe geheel anders handelt een echte, ware koning die werkelijk voor zijn volk wil zijn, wat een vader voor zijn familie is. En wie heeft al deze verderfelijke eigenschappen van een tyran zoo sluw bij elkaar gezet als Machiavelli, vindt Typotius.¹⁷³⁾ Voor dezen Nederlandschen schrijver is de tyrannie als de incarnatie van de injustitia, die soms zelfs zóó ver gaat, dat men door moord al zijn familieleden en vrienden uit den weg laat ruimen.¹⁷⁴⁾ De angst

¹⁶⁸⁾ Ferdinandus, sive De institutione principis, p. 9vo.

¹⁶⁹⁾ o.c., pp. B 10vo en 10ro.

¹⁷⁰⁾ Nic. Vernulaeus, Institutionum politicorum libri IV, Lib. I, Tit. XII, cap. 1, p. 74.

¹⁷¹⁾ o.c., Lib. I, Tit. XXI, cap. 2, pp. 139-150. „Arcana”: Lib. VII, cap. 15, p. 213.

¹⁷²⁾ „Tyranni omnem civium excellentiam exosi etiam in scientiam earumque Antistites saeviant.” Ibidem.

¹⁷³⁾ De salute reipublicae libri II, Lib. I, § 22, p. 42.

¹⁷⁴⁾ I.c., p. 43.

en schrik voor den tyran moet dan ook de eigenlijke concordia vervangen. En toch, niets is verderfelijker voor den vorst dan angst en schrik der onderdanen, dan met geweld te willen regeeren; dat kweekt verzet, op den duur zeker, al gaat het een tijdje uiterlijk rustig toe. ¹⁵⁷⁾ Geen slaafsche vrees, wel een eerbiedige, liefdevolle vreeze, die voortkomt uit respect en ontzag voor den vorst, in wien men een waardig plaatsvervanger van God ziet, die alleen is een waarborg voor een goed en rustig bestuur. ¹⁷⁶⁾ Hier vinden wij weer de idee terug: Gods rechtvaardigheid moet in den vorst belichaamd zijn, temeer daar hij juist omwille van de justitia het bestuur over de volksgemeenschap voert. ¹⁷⁷⁾

Telkens ook komen de ideeën op hetzelfde neer. Het hoofdpunt blijft de justitia. Bedoeld is de christelijke rechtvaardigheid: niet de letter maar de geest is het voornaamste. Daarom moet de justitia gemengd zijn met de benevolentia en met de clementia. ¹⁷⁸⁾ Trouwens, indien een vorst werkelijk liefde voor zijn volk heeft, als een vader voor zijn kind, dan zal hij van zelf niet als een schrikbeeld willen regeeren ¹⁷⁹⁾ en zeker niet tot wreedaard worden. Het zou hem ook heelemaal niet de veiligheid waarborgen. Integendeel, de vorst die veilig wil leven, gedrage zich als een vader ten opzichte van de zijnen. ¹⁸⁰⁾

IV. DE „AUCTORITAS” EN DE „BENEVOLENTIA”.

Reeds eenige malen is er een nieuw element in onzen gedachten-gang gekomen bij de bespreking van de tegenstelling koning—tyran. De vorst moet voor de gerechtigheid en de rust, de justitia

¹⁷⁵⁾ o.c., Lib. I, §§ 25 en 26, p. 47.

¹⁷⁶⁾ J. Typotius, *De justo, qui est fons omnis divini et humani juris sive de legibus libri tres*, Francofordiae, 1595, Lib. II, p. 135.

¹⁷⁷⁾ „Justitiae causa in societate dominatur.” Typotius, *De salute reipublicae*, Lib. II, § 65, p. 224.

¹⁷⁸⁾ „Justitia clementiae socianda.” Scribani, *Politico-Christianus*, (1624), zoo luidt de titel van Lib. II, cap. 6, p. 430.

¹⁷⁹⁾ Scribani, o.c., Lib. II, cap. 3, pp. 416 en 418: „Bonus superior patris personam induat”, „Bonus princeps nihil differt a bono patre”. o.c., Lib. I, cap. 6, p. 91.

¹⁸⁰⁾ Scribani, o.c., Lib. II, cap. 8, p. 442.

en de pax in den staat zorg dragen, en tevens voor de zekerheid en de veiligheid van het volk dat onder zijn hoede staat.

Hoe zal hij het beste voor *e i g e n* veiligheid in den breedsten zin van het woord zorgen? Onze theoretici zien rust en veiligheid van den staat en van den vorst zelf als twee aspecten, als twee resultanten van het eene groote principe: dat de vorst een werkelijk vorst moet zijn, die de justitia en charitas in zijn banier draagt, die een „vader” is; dan heeft hij van zijn kant gedaan, wat hij als man Gods doen kan voor het welzijn van het volk en het volk zal hem van zelf vereeren en liefhebben en dus niet tegen hem opstaan of iets tegen hem ondernemen. Met andere woorden, de vraag: hoe zal een vorst zich het best van zijn eigen veiligheid verzekeren, wordt door onze theoretici evengoed anders gesteld, nl.: hoe maakt een vorst zich bemind? En dat „zich bemind maken” wordt niet als een middel aangegeven, waar nog vele andere, ook goede, naast staan, neen, het is een plicht van een vorst zich bemind te maken en het is ook de eenige juiste methode om goed te kunnen regeren. De vorst die bemind is behoeft geen voorzorgsmaatregelen te nemen tegen vergift, heeft geen maliënkolder noodig tegen dolken. Hij is beter door de liefde bewaakt dan anderen door schildwachters en hellebaardiers. Het is Jan van Marnix die hier aan het woord is.¹⁸¹⁾ Bovendien, de grootste zekerheid van den staat is gelegen in de welwillendheid en tevredenheid van zijn onderdanen en die wordt niet verkregen door geweld.¹⁸²⁾ Geweld kan misschien eens even noodzakelijk zijn,¹⁸³⁾ doch het is zeer gevaarlijk.¹⁸⁴⁾ Er een soort systeem van maken is heel verkeerd, want op den langen duur komt er verzet, zoodra als de kans er is.¹⁸⁵⁾ De zaak is dat de

¹⁸¹⁾ *Résolutions politiques ou maximes d'estat*, Sect. IV, Res. 4, p. 478: „Le prince qui est aimé n'a que faire de préservatif contre les venins, ny de chemise de maille contre les poignars, il est mieux gardé qu'avec beaucoup de sentinelles, et hallebardiers à son costé.”

¹⁸²⁾ l.c., p. 477. Het opschrift luidt: „Que c'est un abus de tenir un pays par force.”

¹⁸³⁾ l.c., p. 480.

¹⁸⁴⁾ l.c., p. 482.

¹⁸⁵⁾ l.c., ad. 1, p. 489. Met een beroep op Cicero en Herodotus zegt Marnix op p. 479: „*Millies perire est melius quam in sua civitate sine armorum praesidio non posse vivere*”; „*li demum diu tutoque imperant qui non metum ex crudelitate, sed amorem ex bonitate civium suorum animis instillant.*”

vorst zich een zoo groot mogelijke aanhankelijkheid en liefde van het volk weet te verwerven.¹⁸⁶⁾ Jan van Marnix stelt de kwestie eenvoudig voor. Hij beredeneert weinig of niets, doch hij is zeer practisch, al blijft hij betrekkelijk bij algemeenheden, ook daar, waar hij meer in bijzonderheden afdaalt, zooals bij het aangeven van middelen: zorg dat het volk niet gekweld wordt, dat het geen leed wordt gedaan, en lijd met het volk mee, lenig en heil zoo krachtdadig mogelijk zijn nooden en wonden. Het echt christelijk ideaal heeft ook hier zijn bijzondere plaats: zorg vooral voor de armen, weduwen en wezen, treed krachtdadig op tegen woekeraars en monopolisten.¹⁸⁷⁾

Het is een eerste toepassing van de zuiver christelijke leer, zooals deze vooral door Augustinus in groote, wezenlijke punten is uiteengezet en door zijn latere volgelingen werd uitgewerkt. Deze idee der justitia van Augustinus wordt geheel op den staat en zijn vorst toegepast. De vorst moet zijn de „Dux salutis et pacis”.¹⁸⁸⁾ Het zijn dezelfde ideeën, die nu nog domineeren bij onze theoretici. Het doel, waarvoor de vorsten zijn aangesteld, wordt als uitgangspunt genomen. De vorsten zijn er voor het volk, om het als plaatsvervangers van God te leiden. Waarin en waarheen? Dat kan niets anders zijn dan in de deugd en naar het einddoel. Vanuit dit standpunt is de politieke gemeenschap onder den vorst bij hen dus een middel naar een doel, dat in werkelijkheid bovennatuurlijk is. En zoo zijn wij weer bij het „Augustinisme politique” beland: het heele politieke leven te plaatsen in de bovennatuurlijke sfeer, die heel het natuurlijke leven moet overheerschen.¹⁸⁹⁾

¹⁸⁶⁾ l.c., ad. 12, pp. 507-509.

¹⁸⁷⁾ o.c., Sect. IV, Res. 1, ad. 15, pp. 515-517. Vgl. hiermee Jonas van Orleans, *De institutione regia*, ed. Reviron, p. 145: „Viduarum, orphanorum, ceterorumque, necnon omnium indigentium inopia defendi.”

¹⁸⁸⁾ Zie: H.-X. Arquillière, *L'Augustinisme politique*, (1934), die in zijn boek de ontwikkeling van Augustinus' ideeën tot L'Augustinisme politique nagaat tot de 9e eeuw. De term bedoelt de beweging die de Romeinsche staatsidee geheel in de christelijke deed opgaan, tot de theorie der twee zwaarden toe. o.c., pp. XVII-XVIII. Lodewijk de Vrome wordt door de Gallische bisschoppen gekapitteld, omdat hij geen ware „Dux salutis et pacis” is. Zie Arquillière, o.c., p. 153.

¹⁸⁹⁾ Zie: Arquillière, o.c., p. 4: „En somme, tendance à absorber l'ordre naturel dans l'ordre surnaturel, telle paraît la caractéristique de l'augustinisme... nous

Deze ideeën staan ook uit den aard der zaak lijnrecht tegenover de ideeën, die Machiavelli beschrijft. Niet alleen mist de Florentijn iedere transcendentale instelling en negeert hij de waarde ervan volkomen, doch hij gaat er positief tegen in, in zooverre hij den vorst als volwaardig in zich beschouwt; zijn handelen moet alleen op eigen macht zijn gericht om de macht, als louter doel dus en niet tevens ook als middel om het volk te leiden naar geluk, welzijn en vrede, laat staan naar het eeuwig heil. Machiavelli is volkomen in strijd met de opvatting dat regeeren een dienen is, dat de vorst de handhaver van de justitia en de charitas moet zijn en dat hij toch zeker niet bewust, met opzet, haat moet zaaien onder zijn volk tot ondergang van de „Pax”; dat deemoedigheid en zachtmoedigheid de echte christelijke deugden zijn, die de ware vorst in bijzonder hooge mate moet bezitten.

Het zijn deze gedachten, die wij bij de Nederlandsche auteurs vinden, ook bij Justus Lipsius. Doch, verkondigde deze laatste omtrent de eerlijkheid weliswaar theorieën, waarvan Machiavelli radicaal de toepassing eischte, maar die Lipsius slechts bedeesd aanraade of toestond, in de algemeene leer over de opvatting en de taak van den vorst is Lipsius beslist anti-Machiavellist. En als het op toepassingen en bijzonderheden aankomt? Hij wil dat het volk in zijn heer zijn vader begroet. Dit zal gebeuren, wanneer de vorst zijn ambt opvat zooals het moet, als de taak nl. om het volk naar het algemeen welzijn te voeren. Want gij zijt, zoo spreekt hij den vorst rechtstreeks aan, voor het volk aangesteld en niet om hoovaardig, naar eigen willekeur de burgers voor u zelf te benutten.¹⁸⁰⁾ En Lipsius, die anders nooit van „Rex” spreekt, gebruikt

ajoutons cette conséquence,... qui constitue ce que nous avons appelé l'augustinisme politique: tendance à absorber le droit naturel dans la justice surnaturelle, le droit de l'Etat dans celui de l'Eglise.”

¹⁸⁰⁾ J. Lipsius, *Politiorum seu civilis doctrinae libri sex*. In de opdracht: „Nam hic, ne erretis o Principes, vester finis. Praeestis hominibus, sed hominum causa: nec domini modo et arbitri rerum, sed tutores et administri estis. Mali improbiique illi, qui in imperio non nisi imperium cogitant; superbi, desides; et qui se non civibus datos arbitrantur, sed sibi cives.” *Verder Lib. II, cap. 6, p. 28*: de taak van den vorst is: „bonum publicum, seponenda privata”.

nu wel dit woord, als hij de tegenstelling tusschen den waren vorst en den tyran wil geven, en ook hij gaat weer terug naar de oorspronkelijke instelling van het koningschap: de koning wordt niet gekozen om zich zelf puik te verzorgen, maar opdat door zijn toedoen zij, die hem eenmaal kozen, goed en heilzaam handelen. Juist hierdoor verschilt hij het meest van den tyran, die alleen zijn eigen voordeel in het oog heeft, terwijl de koning als een ware pastor *populorum* — hij gebruikt het Homerische „*poimèn làôn*” — in alles het welzijn van de zijnen zoekt.¹⁸¹⁾ Terwille van dit algemeen welzijn zal hij later in zijn boek, wij zagen het reeds boven,¹⁸²⁾ zelfs de oneerlijkheid goedpraten. Doch ook hierin verschilt hij dan toch weer van Machiavelli, doordat deze oneerlijkheid verlangt voor het (wel)zijn van den vorst zelf, terwijl Lipsius tenminste het volk in zijn geheel als *ratio excusans* aanvoert.

Als een goed herder zal hij niet met geweld willen regeeren; vanzelf niet, want deze twee begrippen sluiten elkaar uit. Het gaat immers niet door terreur een band tusschen vorst en volk te leggen; op angst kan geen liefde gebaseerd zijn. En verdwijnt de schrik, dan komt er in ieder geval haat.¹⁸³⁾

Ook Machiavelli voelt deze psychologische waarheid wel en hij wil dan ook dat de vorst eerst probeert zonder geweld zijn egoïstische doeleinden te bereiken. Als dat kan, is dit het beste, maar lukt het niet goed, dan maar met geweld de schrik erin jagen. Eigenlijk, zegt hij, is het 't beste èn bemind èn gevreesd te zijn, want de mensch is zoozeer op eigen belang ingesteld, dat het uit is met de liefde, als hij meent dat aan zijn belangen niet wordt voldaan; de vrees daarentegen blijft.¹⁸⁴⁾ Ook raadt Machiavelli

¹⁸¹⁾ o.c., Lib. II, cap. 6, p. 28: ... „nam rex eligitur, non ut sese molliter curet, sed ut per ipsum, ii qui eligerunt bene beateque agant. Hac una in re maxime abit ille a Tyranno.” En p. 29: „Nec rempublicam tuam esse sed te reipublicae.”

¹⁸²⁾ Zie blzz. 141-143.

¹⁸³⁾ Lipsius, o.c., Lib. III, cap. 11, p. 45.

¹⁸⁴⁾ Il Principe, cap. 17, ed. Burd, p. 292: „Nasce da questo una disputa: se egli è meglio essere amato, che temuto, o temuto, che amato. Rispondesi che si vorrebbe essere l'uno e l'altro: ma perchè egli è difficile accozzarli insieme, è molto più sicuro l'esser temuto, che amato, quando s'abbia a mancare dell' uno de' duo.” En p. 297: „... che amando gli uomini a posta loro, e temendo a posta del principe, deve un principe savio fondarsi in su quello che è suo, non in su quello che è d'altri...”

den vorst aan met zijn volk in vriendschap te leven, daar hij het anders niet uithoudt.¹⁹⁵⁾ Hij moet echter ook wreed weten te zijn, zij het in de juiste mate: in één keer alle tegenstanders neerslaan en niet telkens opnieuw misdaden begaan.¹⁹⁶⁾ Daarom, al moet zoo mogelijk de wreedheid worden vermeden, men hoeft toch niet bang te zijn om voor wreed door te gaan.¹⁹⁷⁾ De slechtheid van de misdaad zit dus niet in het moreele kwaad maar in het slechte politieke effect.

Lipsius is in het begin nog consequent in zijn deugdenleer. Hij verlangt van den vorst de *Clementia*,¹⁹⁸⁾ doch bovenal de *Justitia*, de koninklijke deugd bij uitstek. Al zijn er ook „*mali Doctores*” die beweren, dat de vorst zich hiervan niets behoeft aan te trekken en in deze materie naar eigen goedgevoelen kan handelen,¹⁹⁹⁾ zonder de *justitia* is er geen gemeenschapsleven mogelijk.²⁰⁰⁾ In zijn „*Monita et Exempla*” duidt hij een van die *Doctores* nader aan, als hij den vorst vermaant: wees oprecht, rechtvaardig en rechtsheden, dan zijn uw plannen van zelf eerbaar en nuttig; want wij moeten deze twee dingen, het eerbare en het nuttige, niet van elkaar scheiden, zooals Machiavelli in zijn dwaalleer wil: hij vormt tyrannen en geen wettige vorsten.²⁰¹⁾

En toch, ook wat de *Justitia* betreft, houdt Justus niet vol. Weer gaat hij water in den wijn doen, als hij op het gebied van de werkelijke politiek komt. Voor een vorst is het ongetwijfeld noodzakelijk, dat hij gezag en ontzag bezit. Deze verkrijgt hij in de eerste plaats

¹⁹⁵⁾ Dus weer louter om egoïstische redenen: om zich zelf in het zadel te houden. Zie cap. 9, p. 240: „Conchiuderò solo che ad un principe è necessario avere il popolo amico, altrimenti non ha nelle avversità rimedio.”

¹⁹⁶⁾ Zie cap. 8, pp. 235 en 236: „Credo che questo avvenga dalle crudeltà male o bene usate. Bene usate si possono chiamare quelle, se del male è lecito dire bene, che si fanno ad un tratto per necessità dell' assicurarsi, e dipoi non vi s'insiste dentro, ma si convertiscono in più utilità de' sudditi che si può. Le male usate sono quelle le quali, ancora che nel principio siano poche, crescono piuttosto col tempo, che le si spengano.”

¹⁹⁷⁾ Cap. 17, p. 291.

¹⁹⁸⁾ Lipsius, *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex*, Lib. II, cap. 12, pp. 263 sqq.

¹⁹⁹⁾ o.c., Lib. II, cap. 9, p. 240.

²⁰⁰⁾ I.c., p. 245.

²⁰¹⁾ *Monita et exempla politica*, Lib. I, cap. 7, pp. 168-169. Zie boven, blz. 142, noot 104.

door een uitstekend regeeringsbeleid, waardoor hij streng weet op te treden, want het volk vermijdt het slechte niet om zijn slechtheid, maar om de straf die eventueel op een slechte daad volgt.²⁰²⁾ Deze verkrijgt hij verder door een bestuur, dat conservatief is in het handhaven van wetten en gebruiken²⁰³⁾ en dat aan den vorst zelf alle eer laat van al het goede dat er gepresteerd wordt.²⁰⁴⁾ Een goed beleid alléén is echter niet voldoende. De rechtstreeksche en koninklijke weg tot ontzag is de „Potentia”, d.i. de beschikking over de geschikte middelen, om te behouden wat men heeft en van anderen te verwerven, wat men niet heeft.²⁰⁵⁾ Hier-voor is noodig: geld, een leger, goede raadgevers, bondgenooten en geluk.²⁰⁶⁾ Wat het leger, de wapenmacht betreft, zegt Lipsius: het moge misschien boosaardig klinken en toch is het op zijn tijd nuttig: zijn eigen zaakje bij elkaar houden is iets voor een particulier man, goederen op anderen bevechten, dat is koninklijke roem. Justus moet toegeven dat het wenschelijker zou zijn, zijn aanzien in rechtvaardigheid te handhaven. Ja, optabilis, doch men kan niet altijd zooals men zou willen; vaak zal tot den aanval moeten worden overgegaan, om zelf niet aangevallen te worden. Het is verkeerd, zich temidden van machtigen rustig te houden. Waar geweld wordt gebruikt, krijgt de sterkste den naam van gematigd en recht-schapen te zijn. Dit geldt vooral ten opzichte van vijanden in eigen land.²⁰⁷⁾ Wij wezen er reeds op, dat Lipsius over het gevaar van onlusten in eigen land spreekt, als van een pest, die het beste kan worden bestreden door de strijdlustige krachten van het volk te

²⁰²⁾ *Politicorum*, Lib. IV, cap. 9, p. 78.

²⁰³⁾ *l.c.*, p. 79.

²⁰⁴⁾ *l.c.*, p. 80.

²⁰⁵⁾ „Potentia Imperii: sua conservanda et aliena obtinenda, idonearum rerum facultas”, *l.c.*, p. 81.

²⁰⁶⁾ *l.c.*, pp. 81-85.

²⁰⁷⁾ *Politicorum*, Lib. IV, cap. 9, p. 81: „Improbe dictum videatur, sed in tempore utiliter”: „sua retinere, privatae domus; de alienis certare, regiam laudem esse”. *Id.* p. 82: „Fateor optabilis magnitudinem suam justitia tueri: sed optabilis, qui enim semper possis? Inter impotentes et validos falso quiescas; ubi manu agitur, modestia et probitas nomina superioris sunt.” Kantteekening: „Et saepe debent aut ipsi invaduntur... ab exteris... a suis.” Zie ook noot 209.

verslappen ²⁰⁸⁾ en dat Lipsius, ter voorkoming van een burgeroorlog, aanraade een buitenlandschen oorlog te beginnen, om zoo de binnenlandsche oneenigheid te breken. ²⁰⁹⁾

Lipsius wordt zich zelf ontrouw, spreekt zich zelf tegen. Eerst verklaart Lipsius immers uitdrukkelijk, dat de majesteit van den vorst eigenlijk voortkomt uit de deugd. ²¹⁰⁾ Met Augustinus heeft hij beweerd, dat de staat zonder de justitia een groote rooverij is ²¹¹⁾ en dat het barbaarsch is met de barbaren te zeggen: op het critieke moment is dat billijker, wat zekerder is. ²¹²⁾ Met verachting verwierp hij als verderfelijk de stelling: voor een vorst is niets onrechtvaardig wat vruchtbaar is. ²¹³⁾ Niets kan loffelijk zijn zonder de justitia, zij immers is het, die met de pietas de vorsten tot goden maakt. ²¹⁴⁾

Justus Lipsius heeft hier duidelijk den Machiavellistischen geest. Handelend over de vraag of en in hoeverre de vorst wreed kan zijn in zijn straffen — hij moet zich immers niet den haat van het volk op den hals halen, want haat ondermijnt den staat ²¹⁵⁾ — zegt hij, dat genezen beter is dan uitsnijden en dat alleen het algemeen welzijn en de verbetering van den schuldige in het oog moeten gehouden worden. Dan echter slaat hij in zijn gedachtensfeer ineens totaal om. Moet er tegen een groot aantal worden opgetreden, ruim dan allen met één slag op. Dit heeft misschien den schijn van wreed te zijn, in werkelijkheid is het zachter. ²¹⁶⁾

²⁰⁸⁾ Zie boven blz. 83. Lipsius, o.c., Lib. IV, cap. 8, p. 77.

²⁰⁹⁾ „Arce, arce internam illam pestem: et alios potius turba, quam ut perdas”... Kantteekening: „Comprimant ergo bella, bello.” Ibidem.

²¹⁰⁾ *Politicorum*, Lib. II, cap. 16, p. 42: „Majestas... propria virtute orta.”

²¹¹⁾ *De civitate Dei*, Lib. IV: „Remota justitia, quid sunt regna, nisi magna latrocinia.” Lipsius, *Politicorum*, Lib. II, cap. 10, p. 33.

²¹²⁾ „A barbaro istud barbarum: in summa fortuna id aequius, quod validius”, *Polit.*, l.c.

²¹³⁾ Ibidem.

²¹⁴⁾ „Pietate et justitia, principes dii sunt”, ibidem.

²¹⁵⁾ Vergelijk hiermee Machiavelli, *Il Principe*, cap. 17 en cap. 19. Het opschrift van dit laatste luidt: „Che si debbe fuggire l'essere disprezzato e odiato.”

²¹⁶⁾ „Fuge... saevitiam... Melius sanare vitiosas partes, quam exsecare... Omnis enim animadversio debet, non ad ejus qui punit aliquem, sed ad reipublicae utilitatem referri...” „Hic primum illud suadeam: non carptim aut per intervalla, sed omnes

Als een goed middel om politieke macht te verkrijgen en te vergrooten raadt Machiavelli de tactiek aan zijn tegenstanders in groepen te verdeelen en daardoor zelf te heerschen.

Jan van Marnix handelt ook over deze zaak. Hij vraagt zich af of men twist en tweedracht mag zaaien. Is dit niet in strijd met den christelijken geest, die eenheid, vrede en liefde wil? Dat ligt er aan, meent hij. God zelf zeide tegen Isaïas: ²¹⁷⁾ „Ik zal Egyptenaren tegen Egyptenaren doen strijden”. Er zijn dus uitzonderingen, concludeert Jan van Marnix, omdat niet iedere eenheid, niet ieder verbond en iedere vrede goed is, maar omdat zij vaak bestaan om een slecht doel te bereiken. Een dergelijke eensgezindheid, eenheid en onderlinge vrede, die eigenlijk niets meer dan een samenzwering is, te niet doen, is ongetwijfeld goed en noodzakelijk. ²¹⁸⁾

Zooals blijkt, is het bij deze en dergelijke kwesties allernoodzakelijkst de principes zuiver te stellen en zuiver consequent toe te passen. Het uitgangspunt van Machiavelli, waar ik in het begin al aanstonds den nadruk op legde, is zijn pessimisme. De menschen zijn slecht en daarom moet men slecht zijn met de slechten en bedrieger met de bedriegers. Lipsius heeft veel van deze meening overgenomen, misschien is hij wel misleid door een ander principe, dat men zich mag verdedigen, ook met geweld, tegen eenieder die met geweld aanvalt. ²¹⁹⁾ Dit principe geldt echter in de eerste plaats alleen bij een actieven en effectieven aanval; doch verder mag niet „geweld” door „bedrog” of eventueel „onrechtvaardigheid” worden vervangen, zoodat men den stelregel zou krijgen: men mag zich met bedrog (onrechtvaardigheid) verdedigen tegen eenieder die met bedrog (onrechtvaardigheid) aanvalt. Ook al gaat men

tolli uno velut ictu. Specie hoc acerbius, re mitius. Nam repetita illa et frequens vindicta, paucorum odium reprimat, omnium irritat.” *Polit.*, Lib. IV, cap. II. Vgl. hiermee: *Il Principe*, cap. 8, p. 237: „Perchè le ingiurie si debbono fare tutte insieme, acciocchè, assaporandosi meno, offendano meno.”

²¹⁷⁾ Isaïas, 19, 12.

²¹⁸⁾ J. de Marnix, *Résolutions politiques ou maximes d'etat*, Sect. IV, Res. 7, ad. 6, pp. 604-605.

²¹⁹⁾ Vgl. P. Janet, *Histoire de la science politique*, T. I, pp. 586-590.

anders zeker te gronde, bedrog en onrechtvaardigheid zijn nooit geoorloofd, omdat deze in zich slecht zijn, geweld echter niet. Immers een in zich slecht middel wordt nooit goed, ook al wordt het voor een goed doel gebruikt. Het principe, het doel heiligt de middelen, is vals. Wáár is, dat de verdienste in de intentie ligt, doch de bedoeling gaat niet alleen naar het uiteindelijke doel uit, doch ook naar de tusschenliggende, i.c. naar de politieke middelen, die dus ook goed moeten zijn, wil de intentie in haar geheel goed zijn. Het een is trouwens niet van het ander te scheiden.²²⁰⁾ Jan van Marnix blijft consequent in zijn opvattingen, Lipsius daarentegen niet. Hij staat echter in dit opzicht onder de Nederlandsche theoretici alleen. De ideeën, waarmee hij behept is, hebben blijkbaar op de anderen geen vat gehad. Integendeel, zij houden zich aan de ideeën der christelijke middeleeuwen.

De vorst als zoodanig zal geëerd worden, als hij eer-waardig (*honorabilis*) is, dit is, als hij de deugden bezit. Zoo spreekt ook de Nederlandsche jurist Th. Graswinckel, die zich speciaal met het soevereiniteitsvraagstuk bezig houdt.²²¹⁾ De humanist doet niet anders. Immers, zegt Erasmus, er is geen andere weg die den vorst meer rechtstreeks aanzien geeft, dan wanneer het volk inzielt, dat hij zóó goed waakt, dat niets hem om den tuin kan leiden, dat hij zóó wijs is, dat hij begrijpt waarin de ware majesteit van den vorst ligt, dat hij zóó zachtmoedig is, dat hij geen onrecht wreekt tenzij om reden van algemeen welzijn.²²²⁾ De vorst moet den aard van land en volk leeren kennen door overal bezoeken af te leggen; hierdoor wint hij tevens de genegenheid van zijn onderdanen, vooral als hij zich goedgunstig, zachtmoedig en minzaam toont en als hij wreedheid en geweld vermijdt, want anders wordt hij in plaats van bemind, gehaat. Van zijn verder deugdzaam leven hangt ook af, of hij achting bij het volk geniet. Een zedeloos en onmatig

²²⁰⁾ Vgl. Janet, l.c., pp. 591-592.

²²¹⁾ Th. Graswinckel, *De jure majestatis dissertatio*, Hagae Comitum, 1642, p. 98, Thes. 4 en 5 en Thes. 6, pp. 99-105, waar hij de vereischte deugden opnoemt.

²²²⁾ Erasmus, *Institutio principis christ.*, cap. 6, Kol. 600.

vorst wordt veracht, terwijl de vorst aanzien en ontzag verkrijgt door voorzichtigheid, gaafheid, gematigdheid, soberheid en waakzaamheid.²²³⁾ Voor de justitia ruimt Erasmus een heel afzonderlijke plaats in. Als een vorst de justitia niet wenscht te handhaven of niet wil naleven, dat hij dan maar liever bedankt, want het is beter een rechtvaardig man te zijn dan een onrechtvaardig vorst.²²⁴⁾

De koning volgens het humanisten-ideaal gaat voor, zijn geestverwanten blijven hem trouw en volgen hem op den voet.

De benevolentie tegenover allen is de beste deugd van den vorst. Zij verzekert hem aller liefde en de liefde van het volk is de veiligste bescherming en de sterkste burcht voor den vorst. Hier kunnen duizend soorten van wapenen niet tegen op. . . er is geen verraad, ontrouw, vergiftiging te vreezen.²²⁵⁾ Hij dwaalt, die meent dat geweld een hechtere basis geeft dan vriendschap.²²⁶⁾ Deze voorstelling van Clichtoveus is misschien wat te zeer naief voor de praktijk. Er kunnen nu eenmaal bepaalde personen in iederen staat zijn, die niet goed willen; het is toch mogelijk dat er bepaalde tijden, plaatsen en omstandigheden zijn, waarin al eens hard moet worden opgetreden. Hiermee wil Biesius rekening houden. Als er een grooter kwaad te duchten is uit de zachtmoedigheid, dan moet in dat geval even worden afgeweken van de algemeene voorliefde tot clementie. Doch het blijft het beste, dat de vorst niet tot volgzzaamheid behoeft te dwingen, maar dat zijn deugd voldoende is.²²⁷⁾ Biesius ziet hier wel een weinig over het hoofd, dat de „sterkte” ook tot de christelijke deugden behoort.

²²³⁾ o.c., cap. 3, Kol. 589-591.

²²⁴⁾ o.c., cap. 1, Kol. 568: „Non potes tueri regnum, nisi violata justitia, nisi magna sanguinis humani jactura, nisi religionis ingentis dispendio: depone potius ac cede temporibus... Obfirma animum, ut malis esse vir justus quam princeps injustus.”

²²⁵⁾ Clichtoveus, *De regis officio*, cap. 16, p. 56a. Het is haast letterlijk Jan van Marnix. Zie blz. 156, noot 181.

²²⁶⁾ Clichtoveus, o.c., cap. 16, p. 56b: „Errat... qui imperium credit gravius esse aut stabilius quod vi fit quam amicitia adjungitur.”

²²⁷⁾ Biesius, *De Republica*, p. 92a.

Zoo ontstaat er een ideale verhouding en een uitwisseling van diensten tusschen allen en alles, waarin de vorst de hoofdrol moet spelen.²²⁸⁾ Dit is het „ministerium regale” der middeleeuwen. De vorst is er om allen naar hun doel te helpen. Typotius plaatst deze wisselwerking in een organisch verband. De vorst is voor den staat wat het hoofd is voor het lichaam. Dit bezit een zekere majesteit, doch mag als deel van een levend organisme, voor zich zelf niet meer zijn dan voor de andere lidmaten. Dit is noodzakelijk, niet alleen slechts voor het „melius esse”, maar ook voor het „esse” zelf.²²⁹⁾ Brengt men deze ideeën onder andere termen, dan komt de gedachtengang hier op neer: de vorst moet ieder het zijne geven en zooals een levend organisme in verzet komt, wanneer een der organen zijn functie weigert, zoo ook de politieke organisatie. En in zooverre heeft de vorst de rust van zijn staat zelf in handen; deze zal bij rechtsschennis of door de vrees-aanjaging nooit tot rust komen.²³⁰⁾ Kras optreden kan wel eens in bepaalde gevallen goed zijn, b.v. om een opstand te bedwingen, doch het vrijwaart den staat niet van beroeringen. Neen, de „benevolentia” is beslist nuttiger dan de „metus”. Bemint de vorst allen, dan wordt hij door allen bemind en dan regeert hij het veiligst.²³¹⁾ Een heilige vreeze om iets kwaads te doen, een vreeze die uit de benevolentie voortkomt, dus geen servilis metus, is natuurlijk uitstekend voor den vorst. De redeneering welke Typotius hierbij toepast is deze: Gods majesteit wordt aanbeden; als nu de integriteit in het leven van den vorst en de autoriteit in den staat zóó zijn, dat beide respect

²²⁸⁾ o.c., p. 92b.

²²⁹⁾ Typotius, *De salute reipublicae*, Lib. II, cap. 12, p. 138: „Capitis quidem in corpore humano, quaedam, ut ita loquar, majestas est, at quoniam pars corporis, non sibi magis quam reliquis membris... providet. Nam partium haec est natura, ut non tantum non melius esse possint, absque toto sed nec esse quidem.”

²³⁰⁾ o.c., Lib. II, § 2, p. 122: „In principum manu esse tam motum, quam quietem civitatum et regnorum, quae violato jure numquam quiescunt.”

²³¹⁾ o.c., Lib. I, § 27, p. 49: „Utilior metu est benevolentia... Amari posset ab omnibus, qui omnes amaret. Hujus cui fidem fecero, is multo securius regnabit, quam is, quem omnes metuunt.” Verder, Lib. I, § 28, p. 50: „Metus est causa belli civilis et externi.”

afdwingen en de burgers in hun liefde tot God ook den vorst als zijn vicarius insluiten, dan is er niets verheveners dan een dergelijke liefde, niets stevigiers dan zoo'n benevolentie.²³²⁾ Hoe is het daarom mogelijk, dat er vorsten zijn, die zich zoo maar op de regeering werpen, zonder zelfs te denken aan de vreeze des Heeren. Want zonder deze is het gedaan met het heil van den vorst, om niet te zeggen van heel den staat. Want de kudde volgt zijn herder, ook in het niet gehoorzamen aan het gezag.²³³⁾

De vreeze des Heeren zal de menschen er toe brengen hun plicht te doen tegenover God en den evenmensch. Wie haar bezit is „pius”, is plichtsgetrouw. Onder dit dubbel opzicht beziet ook Hatron de pietas voor den vorst, als omvattend de zorg voor het volk en den dienst van God.²³⁴⁾ In verband met de zorg voor het volk spreekt hij over het vaderschap en het goede voorbeeld van den vorst.²³⁵⁾ Wat den dienst van God aangaat, hieronder vat hij samen de zorg voor den godsdienst, voor het heilige, voor de kerken, de priesters, de armen en de zieken. Dit is de wil van God en het verzekert den vorst den eerbied en de onwrikbare trouw van zijn volk; het sluit het gevaar van haat en opstand uit.²³⁶⁾ Vooral de zorg voor de minderen, de zwakken in de maatschappij beveelt Hatron den vorst sterk aan, met name ook in de rechtspraak: dat armen, weduwen, wezen, arbeiders, goed en spoedig

²³²⁾ Typotius, *De justo*, Lib. II, pp. 135-136: „Non potest licentia melius quam metu compeisci. Qui ergo generosior metus, quam qui a benevolentia profisciscitur? Fractus est et degener, servilis metus, nec potest diu unus, omnium insidiis obsistere. Ne quid mali faciat, hic civium metus principi salutaris est. Dei enim majestas colitur. Quod si ea sit principis in vita integritas, in regno auctoritas, ut hujus quoque respectus habeatur, et cives, dum amant Deum, hujus vicarium principem observant, hoc amore nihil augustius, hac benevolentia nihil firmitus.”

²³³⁾ *De salute reip.*, Lib. II, § 7, p. 127 en § 8, p. 129.

²³⁴⁾ Hatron, *Pietas et regnum*, Numerus II, p. 188: „Pietas curam populi spectat et cultum Numinum.”

²³⁵⁾ *Ibidem*: „Rex ergo eam patriae et suorum curam totus induat quam pater liberorum: nec dominationem et servos, sed familiam et cives meditetur.” Door goed voorbeeld opwekken tot goede zeden. „Pater, etsi filii peccaverint, monet, haud increpat, corrigat, haud saevit; ita et rex errata suorum haud illico poenis censeat, sed sanioribus edictis.”

²³⁶⁾ o.c., Numerus II, p. 189.

van hun recht verzekerd zijn. Rechtbanken moeten er worden opgericht om recht te geven en onrecht te weren.²³⁷⁾

Om dit alles te kunnen bereiken is onontbeerlijk de „Prudentia”, de kunst van het vooruitzien en aanvoelen van wat moet gebeuren.²³⁸⁾ Wat eigenlijk allemaal tot de prudentie behoort, wat het begrip precies omvat, is moeilijk te zeggen. Er is veel natuurlijke aanleg voor nodig. Het zijn vooral de beide Leuvensche hoogleeraren Vernulaeus en Tuldenus, die de politieke prudentie breder behandelen, ook al onder den titel van de „Arcana” regni of reipublicae. Zij volgen hierbij den theoreticus op dit gebied Arnoldus Clapmarius.²³⁹⁾ Deze gaat weer terug op Aristoteles en op de historici Livius, Sallustius en Tacitus. Hij onderscheidt de z.g. „Arcana Dominationis” van de „Arcana Imperii”. De eerste dienen tot bescherming en behoud van den staat, de tweede verdedigen en beveiligen den vorst.²⁴⁰⁾ Beide worden weer onderverdeeld in drie soorten „Arcana”, corresponderend met de drie staatsvormen: aristocratie, democratie en monarchie.²⁴¹⁾ Over deze laatste, de „Arcana Regia” geeft Aristoteles weinig. De beste bron hiervoor is Tacitus en Ammianus Marcellinus.²⁴²⁾ Aldus Clapmarius.

Vernulaeus en Tuldenus bedoelen dezelfde onderscheiding te maken. Zij stellen echter de „Arcana Reipublicae” (rationes status) tegenover de „Arcana Regni seu Imperii” (Vernulaeus)²⁴³⁾ of „Arcana Dominationis” (Tuldenus).²⁴⁴⁾

Beide schrijvers beginnen met er den nadruk op te leggen, dat

²³⁷⁾ o.c., p. 196: „Actiones pupillorum viduarum et operarum... nihil differri lites pauperum, potentiorum causa...” Op p. 193 noemt hij als deelen van de Justitia: Clementia, Severitas, Forum. Ook Barlaeus wijst den vorst op de tribunalia: „ut fulciant justitia et aequitas”. Dissertatio de bono principe, p. 18.

²³⁸⁾ o.c., Numerus II, p. 186: „Prudentia: providentia et aestimatio agendorum.”

²³⁹⁾ De Arcanis rerumpublicarum libri sex. Ik gebruikte de uitgave bezorgd door Joan. Corvinus, A'dam, Elzevier, 1641. Tuldenus noemt Clapmarius uitdrukkelijk, De civili regimine libri VIII, Lib. VI, cap. 1, p. 155.

²⁴⁰⁾ Clapmarius, o.c., Lib. III, cap. 1, p. 114: „Differunt tum quod illa (Arc. Imperii) sunt reip. veluti praesidia, haec (Arc. domin.) illorum qui rerum potiuntur propugnacula atque munimenta.”

²⁴¹⁾ o.c., Lib. II, cap. 1, pp. 57-58.

²⁴²⁾ o.c., Lib. II, cap. 1, p. 59.

²⁴³⁾ Institutiones politicorum libri IV, Lib. I, cap. 5, p. 112.

²⁴⁴⁾ De civile regimine, Lib. IV, cap. 1, p. 115.

het grootste en voornaamste van alle arcana is: God niet te beledigen en rechtvaardig te regeeren in plichtsgetrouwe billijkheid.²⁴⁵⁾ Tuldenus gaat hier breedvoerig op in.²⁴⁶⁾ Een noodzakelijk vereischte voor iedere regeering is autoriteit en de verwerving en de veilige zekerheid van bemind te zijn (*auctoritas et benevolentia*). Immers de onderdanen, trouwens ook de buitenlanders, moeten de overtuiging bezitten niet alleen dat de regeerders het bestuur waardig zijn, doch ook dat zij er bekwaam voor zijn. Men noemt dit ook wel „*Majestas*”, zegt hij. Werd in den aanvang van dit hoofdstuk gezegd, dat de vorst als afbeelding van God, Zijn voorbeeld moet volgen, hier valt er de conclusie uit te trekken. Juist in zijn God-gelijkheid straalt zijn eer en aanzien.²⁴⁷⁾ De beste middelen om autoriteit te verwerven zijn de deugden, hierdoor krijgt de vorst „*suo jure*” aanzien en roem.²⁴⁸⁾ In de eerste plaats natuurlijk de pietas, dan de justitia, waardoor hij juist als vader wordt geëerd. Deze deugd geeft blijk van ernst en grootheid van ziel, hetgeen vanzelf de majesteit ten goede komt. De prudentie is voor eenieder die iets wil presteeren, vooral voor den vorst, onmisbaar. Van haar komt immers het juiste inzicht, hoe het eigen leven, hoe den staat te bestieren.²⁴⁹⁾ Zoo zijn er natuurlijk nog veel deugden te noemen. Tuldenus doet het ook, b.v. de standvastigheid, de trouw, de waarachtigheid. Hij ziet zelf echter wel, dat het nog al veel gevraagd is, dat iemand deze alle bezit, zal wel niet vaak voorkomen meent hij. Het zal dan geraden zijn hulpmiddelen aan te wenden, want de faam, het groot autoriteits-instrument, moet er zijn,²⁵⁰⁾ daarom is het nuttig, dat alles wat er aan goeds en verdienstelijks gebeurt, op naam van den vorst komt.²⁵¹⁾

²⁴⁵⁾ Voor beiden: *ibidem*.

²⁴⁶⁾ Lib. VI, cap. 1-10, pp. 155-177; p. 155: „*Sunt autem probanda ita demum, si honesto fine usurpantur, nec justitiam aut honestatem palam violant... Maximum igitur arcanum existimandum est, colere justitiam, et pietate, virtute, aequitate conciliatum habere Numen.*”

²⁴⁷⁾ Zie ook Biesius, *De Republica*, Lib. II, p. 356.

²⁴⁸⁾ *De civili regimine*, Lib. VI, cap. 2, p. 158.

²⁴⁹⁾ l.c., p. 157: „*Regendae vitae et reip. scientia.*”

²⁵⁰⁾ l.c., p. 159.

²⁵¹⁾ *Ibidem*.

Het tweede groote vereischte is de sympathie van het volk. ²⁵²⁾ Bemind te zijn is veel machtiger dan gevreesd te zijn. Nagenoeg hetzelfde wat gezegd is van de autoriteit, geldt ook van de benevolentie, alleen, gestrengheid leidt meer tot autoriteit dan tot benevolentie. Met de clementie is het juist omgekeerd gesteld. Daarom zullen zij moeten worden samengevoegd. Het een moet getemperd worden door het andere en men moet zich ook al eens aan de omstandigheden weten aan te passen. Het is wel eens goed den strengen toon te laten varen en vleierend te spreken. ²⁵³⁾ Van Guicciardini leerde Tuldenus, dat een zeer goed middel om de massa te winnen is, zijn leiders te raadplegen. Men moet nl., opdat het volk zich schikke, dat wat voorgesteld wordt, als het ware aan hùn gezag toevertrouwen, met een geveinsd vertrouwen in hun doorzicht en redelijk oordeel. ²⁵⁴⁾

Dit zijn zoo van die opmerkingen, die Jan van Marnix ook weet te geven. Een vorst moet populair zijn om goed te kunnen regeren; daarom is het goed dat hij zich aan het humeur van het volk aanpast. Het volk laat zich eerder winnen door een overredende handigheid dan door een straffe autoriteit. ²⁵⁵⁾ Geef liever uit eigen beweging, wat het volk anders, desnoods met geweld, zou willen nemen. Een gewichtig punt is verder, dat de vorst het volk nooit aanleiding mag geven tot de gedachte, dat hij het veracht. ²⁵⁶⁾ De vorst mag echter niet uit ijdel roem naar de volksgunst streven, doch hij moet er zich om beijveren het vertrouwen van het volk te winnen voor het welslagen van zijn werk; met andere

²⁵²⁾ o.c., Lib. VI, cap. 3, pp. 160-167.

²⁵³⁾ l.c., p. 161: „Etenim moderatores reipublicae a sermone imperioso recedere aliquando ad blanditias debent.”

²⁵⁴⁾ o.c., Lib. VI, cap. 3, p. 161: „Ex his illud quoque notandum, ad conciliandam multitudinem plurimum posse si capita ducesque ejus in sententiam trahuntur: idque ipsum ut succedat, idipsum quod petitur illorum quasi auctoritati permittendum est, simulata prudentiae et aequitatis fiducia quod utrumque Guicciardinus in monitis politicis notat.”

²⁵⁵⁾ J. de Marnix, *Résolutions politiques ou maximes d'etat*, Sect. VII, Res. 5, p. 835.

²⁵⁶⁾ l.c., p. 839. Vernulaeus handelt over de benevolentia slechts kort in dat gedeelte van zijn werk, waar hij eenige politieke wenken geeft om de prudentia in den vorst te vormen. Vernulaeus, *Institutionum politicorum libri IV*, Lib. I, cap. 4, pp. 109, 110.

woorden om het bonum publicum. Want een vorst die den roem najaagt en niet de deugd, waaruit de roem overigens vanzelf volgt, is de slaaf van een onkundige massa en is slechts in naam vorst. ²⁵⁷⁾

Autoriteit en benevolentie, dè kardinale punten van een goede, rustige en veilige regeering, zijn in de eerste plaats afhankelijk van de ware deugd, met name van de justitia en de pietas. Dat zijn de hoofdideeën van onze Nederlandsche theoretici, in hun wezen precies tegenovergesteld aan de Machiavellistische ideeën. Geen wonder dus dat wij ze in de anti-Machiavellistische redevoeringen van Schoockius en Barlaeus terugvinden.

De titel van Schoockius' rede „*Politicus Pius*” spreekt al voor zich zelf. Hij eischt vóór alles een ware godsvrucht, niet alleen in woorden, maar ook in daden. Op de pietas als grondslag moeten de andere deugden berusten, met name de justitia en de ware prudentia, die alle list en bedrog uitsluit; zij vrijwaart tegen ieder geweld. ²⁵⁸⁾

De vorst van Barlaeus moet een innige godsvrucht bezitten, zoodat hij gelooft, dat het hèm goed gaat, die God vereert, doch dat het den Godsverachter slecht vergaat. Onmiddellijk erop volgt de eisch: handhaaf de justitia, doe uw onderdanen geen onrecht, ook al zoudt gij meenen dat het ù voordeel brengt, in werkelijkheid is dit toch niet het geval, integendeel de staat gaat er door te gronde. Het is eigen aan den tyran en niet aan den waren vorst onrechtvaardig te doen. Schuw de wreedheid, zij kweekt eerder angst dan veiligheid. ²⁵⁹⁾ Machiavelli leert den vorst slechte middelen, waardoor deze onder slechten veilig kan leven. Doch hij denkt er niet aan, dat de vorst door dezelfde ondeugden, waardoor hij zijn macht bevestigd heeft, ook zal ten onder gaan. ²⁶⁰⁾ Een prudentie zonder deugd wil Barlaeus niet aanvaarden. ²⁶¹⁾ Wat Machiavelli leert is geen prudentie, doch geslepen listigheid, zegt hij. Want de ware

²⁵⁷⁾ Tuldenus, *De civili regimine*, Lib. VI, cap. 3, p. 166.

²⁵⁸⁾ Schoockius, *Politicus pius*, p. 20.

²⁵⁹⁾ Barlaeus, *De bono principe*, p. 18.

²⁶⁰⁾ o.c., p. 11.

²⁶¹⁾ o.c., p. 5.

prudentie wil leidster en bestuurster van de deugd zijn en niet van misdaden; van rechtvaardigheid en niet van onrechtvaardigheid; van trouw en niet van ontrouw.²⁶²⁾ Hij eindigt met den rhetorischen uitroep: God zal U, vorst, in Zijn veilige bescherming nemen, als gij handelt volgens Zijn wil en op uw beurt het volk een geruste veiligheid waarborgt.²⁶³⁾

V. DE ONTWIKKELING VAN DEN VORST.

Ziedaar de christelijke Arcana van een vorst, die werkelijk een christelijk vorst wil zijn: de deugden als de middelen bij uitstek, tevens als de *conditio sine qua non* voor een echt gezag van den kant van den vorst en voor een goede gezindheid van den kant van het volk.

Er is echter nog meer wat niet mag worden verwaarloosd, daar ook dit noodzakelijk is voor een goede en rustige regeering. Een vorst moet „pius” zijn, maar hij moet toch ook „politicus” zijn. Eenige eischen voor een goed politicus, die behooren tot de prudentie, kennen wij reeds. Er komt echter nog meer bij kijken.

Hoe komt de vorst aan die prudentie? Veel kan zeer zeker natuurlijke aanleg zijn, maar ook deze heeft een ontwikkeling, een opvoeding, een onderrichting noodig. Trouwens een goede opvoeding is ook voor de deugd allernoodzakelijkst.

De ware politicus moet zijn een „*vir bonus et sapiens*”,²⁶⁴⁾ bekwaam om te regeeren en wel om als een meester in het vak

²⁶²⁾ o.c., p. 8.

²⁶³⁾ o.c., p. 19: „*Agitis cum Deo, Principes, qui vos incolumes sospitesque praestabit, si vos ceteros. Sin contra, ille quoque a custodia corporis vestri oculos dimovebit, et vos relinquet votis quae non palam suspiciuntur.*” Vergelijk met dit alles: Fr. Junius, Psalmus C I. Principis christiani institutio. Hij zegt dat de vorst een dubbele taak heeft: 1) *ad justam et sanctam constitutionem suam*, waaronder dan valt: de *Benignitas* (p. 9-14) en de *Justitia in se* (p. 14-38); deze laatste omvat: de *Pietas*, *fons communis est omnis justitiae*; een goed vorst zonder de *pietas* is onmogelijk (p. 16); de *integritas constans ad omne bonum*; de *Prudentia*, *omne malum a se longe pellens*, naar buiten en naar binnen; Junius plaatst er niets politieks in (zie p. 26 sqq.). 2) *ad justam et sanctam constitutionem regni* (p. 38). De practische toepassing van het boven opgenoemde.

²⁶⁴⁾ Vernulaeus, *Institutionum politicorum*, Prooemium van cap. 5.

den staat te vervolmaken. ²⁶⁵⁾ Dit geldt dus zeker voor den vorst. Niemand wordt echter als een volledig politicus geboren; hiervoor is studie en ondervinding noodig. ²⁶⁶⁾

Sommigen, zooals Jan van Marnix, zijn de meening toegedaan, dat een middelmatige aanleg de beste waarborgen voor een goede regeering geeft, daar groote geesten gewoonlijk groote en dan vooral nieuwe dingen tot stand willen brengen en niets is gevaarlijker voor het behoud van den staat dan het invoeren van nieuwigheden. ²⁶⁷⁾

Zoo bestaat er een politieke wetenschap. Natuurlijk bestaat die, evengoed als er, — Marnix is nog altijd aan het woord, — ook een wetenschappelijke methode bestaat om vogeltjes tam te maken. Het eigenaardige is echter dat de herder van schapen geen schaap is, dat de wachter van koeien geen koe is, dat de hoeder van geiten geen geit is, dus zal ook de *hominum pastor* geen mensch moeten zijn. Wat dan? Ja, wat dan. Marnix antwoordt: God. ²⁶⁸⁾ Hij bedoelt dit: menschen besturen is ontzettend lastig, omdat men zich moeilijk aan zijn gelijke onderwerpt. ²⁶⁹⁾ De mensch heeft echter verstand en zoo kan hij inzien, dat het redelijk is, dat hij zich aan gezag onderwerpt. Doch van den anderen kant wordt dan ook van den drager van het gezag, dat van God komt, verstandig beleid verwacht en geëischt. Deze eischen zijn nogal hoog gesteld. Vernulaeus bijvoorbeeld verlangt, dat niemand meer moet weten dan de vorst, omdat deze alles heeft te besturen. ²⁷⁰⁾ Dit is natuurlijk een zeer zware eisch, die in zooverre verlicht wordt, dat de vorst zijn goede raadgevers en helpers heeft. In ieder geval echter wordt zóóveel persoonlijke kennis van den vorst geëischt, dat hij in staat is anderen te regeeren en niet door anderen wordt geregeerd. ²⁷¹⁾

²⁶⁵⁾ o.c., cap. 4.

²⁶⁶⁾ o.c., cap. 6.

²⁶⁷⁾ J. de Marnix, *Résolutions politiques ou maximes d'estat*, Sect. III, Res. 5, p. 453.

²⁶⁸⁾ o.c., Sect. I, Res. 1, p. 14: „*Pastor ovium non ovis, pastor boum non est bos, pastor caprarum non est capra; ergo hominum pastor aliud quam homo esse debet, quid ergo?*”

²⁶⁹⁾ o.c., Sect. I, Res. 1, ad. 5, p. 14 en ad. 6, p. 15.

²⁷⁰⁾ Vernulaeus, *Institutionum politicorum libri IV*, Tit. IX, cap. 1, p. 54.

²⁷¹⁾ Marnix, o.c., Sect. I, Res. 6, p. 111.

Wat men niet uit eigen ervaring heeft, kan uit de geschiedenis worden gehaald, het meest uitgebreide theater dat denkbaar is.²⁷²⁾ De geschiedenis is buitengewoon nuttig, want de wetenschap van anderen is vaak te algemeen en dikwijls veel te subjectief.²⁷³⁾ Daartegenover staat, dat persoonlijke experimenten zeer gevaarlijk zijn; deze brengen dan ook heel wat onheil over den staat. Het meest geschikte leervak voor politiek is dus wel de geschiedenis.²⁷⁴⁾

De waarde ervan wordt dan ook door allen zeer hoog geschat.²⁷⁵⁾ Ik wil alleen de gedachten van Tuldenus speciaal naar voren brengen, omdat deze goed samenvat wat ook de anderen beweren. Zijn ideeën knopen onmiddellijk vast aan de laatste gedachten van Marnix. De politiek geeft een bepaalde methode aan, met zekere voorschriften, die aan de praktijk moeten worden getoetst. Eigen ervaring kan niet alles doen; hiervoor in de plaats komt de geschiedenis. Het groot belang van de geschiedenis ligt hierin, dat zij niet alleen den buitenkant van de dingen en personen geeft, maar ook oorsprong, oorzaken, aard, zeden en besluiten laat zien; zij geeft het goede en het slechte, het heilzame en het schadelijke. Zeer nuttig is zij met name, als zij de zuivere politiek bestudeert. Jammer dat vele geschiedschrijvers hierin te oppervlakkig zijn. Tacitus en Polybius, Plutarchus en de Commines gaan er wel dieper op in, de rest echter stelt zich tevreden met een bloote feitenweergave.²⁷⁶⁾

Politiek als wetenschap en geschiedenis zijn de bronnen bij uitstek voor een goede regeerkunst, voor de prudentia, zooals Lipsius het zoo graag noemt.²⁷⁷⁾ Zoo is de staatkunde waarachtig niet nutteloos en de vorst moet er volledig van op de hoogte zijn, niet

²⁷²⁾ I.c., p. 114.

²⁷³⁾ I.c., p. 116.

²⁷⁴⁾ I.c., p. 118: „Verissima disciplina exercitatioque ad res civiles est historia.”

²⁷⁵⁾ Scribani, Politico-Christianus, Lib. I, cap. 6, p. 44, en Lib. II, cap. 25: „Lectio princeps incumbat maxime historicorum”, pp. 518-522; Vernulaeus, Instit. Polit., Lib. I, Tit. IX, cap. 4, p. 58, en Tit. XVII, cap. 2, p. 107: „cum ex praeteritis futura conjiciamus”; Tuldenus, De civili regimine, Lib. IV, cap. 5: hij zegt met Aristoteles dat de regeerders de geschiedboeken nooit uit de hand moeten leggen, p. 84. Verder id. Lib. IV, cap. 7, pp. 89-91; Lipsius, Politicorum, sive civilis doctrinae libri sex, Lib. I, cap. 9. Vooral echter in de Notae, ad. I, cap. 10, p. 122; Puteanus, Elementa basilica, El. 16, pp. 22-23.

²⁷⁶⁾ Tuldenus, o.c., Lib. IV, cap. 7, pp. 89 en 90.

²⁷⁷⁾ Lipsius, Notae ad Lib. I, cap. 10, p. 122.

als een sophist maar als een godvreezend man. ²⁷⁸) De belangrĳheid van de staatkunde blijkt ook wel hieruit, dat zij met de moraal eigenlijk den heelen mensch beheerscht. De moraal immers handelt over het imperium van de ziel, de staatkunde over het imperium van den staat. De moraal loopt wel uit in het politieke, in zooverre dat er niets beschaafder is dan iemand van deugd, dat er niets geschikter is om de benevolentie te winnen en te behouden dan een deugzaam leven. ²⁷⁹) Aldus Typotius.

Zoowel de politieke als de geschiedkundige wetenschap behooren tot het domein der letteren. Hier geven de theoretici hun humanistische hartstochten vrij spel en overbieden elkaar in lof op de schoone letteren. De kunst moet de natuur helpen; daarom heeft God de natuur verstand gegeven, opdat de mensch de edele en vrije kunsten kan leeren. Turken en Tartaren moeten niets van de studie der letteren hebben; wat wonder! Barbaren hebben de „humanitas” altijd den rug toegekeerd. ²⁸⁰) Als het den barbaren goed ging, kwam het niet, omdat zij de letteren verwierpen, maar omdat wij niet deden, wat geletterde mannen ons door raad en voorbeeld als nuttig toonden. Zoo is de gedachtengang van Typotius, ²⁸¹) een typisch voorbeeld voor allen. Hij werpt zelf moeilijkheden op tegen zijn eigen bewering en wijst b.v. op Nero, werkelijk bij eenieder bekend als de geïncarneerde inhumaniteit en toch was ook hij zeer goed in de letteren onderricht. Verder wijst hij er op, dat van den anderen kant menig onontwikkeld man vorst is geworden, die toch humaan was. Hij moet toegeven dat de menschelijke aanleg zeer verscheiden is en hij zoekt een oplossing in de opmerking: misschien was Nero anders nog veel wreeder geweest. ²⁸²) Hij ziet voor ieder den aangewezen weg om zijn fouten te verbeteren in de

²⁷⁸) Typotius, l.c., § 64, p. 228.

²⁷⁹) Ibidem: „Differt civilis scientia a morali, haec animi imperium, illa reipublicae concernit. At moralis exit in civilem, et animo bene morato nihil civilius, nihil humanius, nihil ad hominum benevolentiam captandam, retinendamque accommodatius.”

²⁸⁰) Typotius, l.c., p. 229.

²⁸¹) o.c., Lib. IV, § 66, p. 231.

²⁸²) o.c., Lib. II, § 59, pp. 217-218.

beoefening der vrije kunsten, hierdoor wordt men immers juist „humaner”.²⁸³⁾ Daarom moet de opvoeding in de kunsten van de prilste jeugd af beginnen.²⁸⁴⁾ Echter wat het zwaarste is, moet ook het zwaarste wegen; vandaar dat het noodzakelijk is, dat met de studie der letteren, ja reeds er vóór, de zedenvoorschriften worden ingeprint.²⁸⁵⁾

Lipsius stelt in zijn „*Monita et Exempla*” de algemeene thesis op, dat ná de deugd, waarvan de pietas het voornaamste is, de prudentia het noodzakelijkst is: zij ontstaat uit eigen praktijk en uit de geschiedenis (de praktijk van een ander), zij geeft een juisten kijk op staatszaken en een juist oordeel in allerlei omstandigheden en gebeurtenissen.²⁸⁶⁾ Lipsius vereenzelvigt vrijwel de politiek en de prudentie, hij maakt er althans niet steeds een duidelijk onderscheid tusschen, zooals ik boven reeds signaleerde.

Vernulaeus doet dit wel: politiek is naast ethica, economie, geschiedenis enz. een middel om de prudentie te verwerven.²⁸⁷⁾ Practisch komt het hierop neer, dat alles wat de vorst dient te leeren, tot ontwikkeling van zijn prudentie is. Grammatica, rhetorica, dialectica, geometria, arithmetica, astrologia, cosmographia, militaria, eloquentia, musica. Vernulaeus eischt inderdaad alles. Een soortgelijk verlanglijstje komt men overigens bij zeer velen tegen.²⁸⁸⁾ Opmerkelijk is dat Vernulaeus de talenstudie niet noemt, terwijl anderen hierop sterk den nadruk leggen. De talen van zijn volken, zoo er verscheidene zijn, moet de vorst beheerschen: dat maakt hem bemind. Als het kan, zal hij ook de talen van zijn nabuurlanden kennen. Terwijl ten slotte de kennis van het Latijn

²⁸³⁾ o.c., Lib. II, § 56, p. 212.

²⁸⁴⁾ o.c., Lib. II, § 59, p. 217.

²⁸⁵⁾ o.c., Lib. II, § 62, p. 22: „Natura prior est rei notio, quam actio. Qua de causa et primae aetati cum literis et ante literarum scientiam praecepta morum instillantur.”

²⁸⁶⁾ Lipsius, *Monita et Exempla politica*, Lib. I, cap. 8, p. 179.

²⁸⁷⁾ Vernulaeus, *Institutionum politicorum libri IV*, Lib. I, cap. 2, pp. 106-107.

²⁸⁸⁾ B.v. Tuldenus, *De civili regimine*, Lib. IV, cap. 5, 6 en 7, pp. 81-96; Lipsius, *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex*, Lib. I, cap. 10, pp. 20-21; Puteanus, *Elementa basilica*, 14, 15, 16, 17, 18, pp. 20-25; Hattron, *Pietas et regnum*, Numerus I, pp. 169-176, etc.

noodig wordt geacht als goed voor den splendor en nuttig voor het internationaal verkeer.²⁸⁹⁾ Uit het oogpunt van splendor staan dan eloquentia en talenkennis naast elkaar.

Eenige schrijvers schakelen uitdrukkelijk enkele vakken uit. Zoo b.v. zegt Lipsius, dat hij de muziek en de poëzie veracht en zeker niet eischt, omdat deze den vorst weekelijk maken.²⁹⁰⁾ Tuldenus wenscht dat grammatica, rhetorica, poëtica en logica van de vakkenlijst worden geschrapt of dat hiervan hoogstens kort het allernoodzakelijkste wordt gegeven.²⁹¹⁾

Welke zijn de meeningen over de wijsheid, die den mensch tot wijsgeer maakt, over de filosofie? Zij heeft groote lofredenaars gehad. Plato ging zelfs zoover, dat hij wenschte dat de vorsten wijsgeeren waren, en al volgden andere klassieken hem hierin niet, toch verlangden ook vele onder hen, dat de vorst filosofie studeert, niet om de schoolsche subtiliteit ervan, maar om er den ernst en de voorzichtigheid mee te leeren. In dezen zin verlangden haar Aristoteles, Cicero, Marcus Aurelius. Tuldenus sluit zich bij hen aan. Ook hij vindt de filosofie zeer nuttig voor den vorst. Zij geeft hem voorzichtigheid in twijfelachtige gevallen, grootmoedigheid in tegenslag, gematigdheid in voorspoed; zij geeft hem een onmetelijken overvloed van genot.²⁹²⁾ De verlangens van Plato in dit opzicht hebben meerderen bezig gehouden. Zoo wil Typotius wel met Plato meegaan. Hij vraagt echter van de vorsten die aan wijsbegeerte doen, dat zij een vreedzame en zachtmoedige inborst hebben, aangezien anders alles verzuurt wat zij opnemen, zoodat zij dan niet meer wijs, maar, door ijdele gedachten verdwaasd, onwijs zijn.²⁹³⁾

²⁸⁹⁾ Lipsius, b.v. *Monita et Exempla*, p. 221; Puteanus, l.c., pp. 20-21; Hattron, o.c., pp. 172-173; Schoockius, *Politicus pius*, p. 10.

²⁹⁰⁾ *Notae*, ad I, p. 224.

²⁹¹⁾ *De civili regimine*, Lib. IV, cap. 5, pp. 84-85.

²⁹²⁾ o.c., Lib. IV, cap. 5, p. 84.

²⁹³⁾ Typotius, *De justo*, Lib. II, p. 132: „Optandum est profecto, ut principes sapiant, sed nisi placabili ac miti ingenio sint, quidquid infuderis, acecit, et jam non sapiunt, sed opinione vana dementati desipiunt”; p. 133: „nihil dementius est arrogantia”.

De eischen voor de geestelijke ontwikkeling van den vorst zijn dus wel hoog gesteld. Men verlangt echter de studie der *bonae litterae* niet om haar zelf, doch opdat de vorst zich beter van zijn taak kan kwijten, om een hooger doel: „de geheele studie moet tot de deugden herleid worden”.²⁹⁴⁾ Zij wordt noodzakelijk geacht voor den persoon van den vorst, opdat deze hoogstaand en geestelijk ingesteld zij en niet materieel. Immers het intellectueel effect dat met de studie beoogd wordt is, dat de geest van den vorst gericht wordt op een hogere, tevens diepere beschouwing der dingen, wier wezen een afstraling van God is. Het moreel effect wordt hierin gezien, dat de geest zich aangetrokken voelt tot iets wat eerbaar is.²⁹⁵⁾

Deze hogere doelstelling komt ook duidelijk tot uiting bij de bespreking van de lichamelijke cultuur. Zeker, men verlangt dat de vorst in de „*res militaris et equestris*” thuis is, doch er wordt gaarne aan toegevoegd, zooals Puteanus doet, dat de scepter verhevener is dan het zwaard, de diadeem schooner dan de helm, dat overleg beter is dan geweld, dat de geest boven het lichaam verheven is.²⁹⁶⁾

Een waardige en beschaafde vorst, van hooge cultuur, wordt ons door de Nederlandsche theoretici voorgesteld, een edel mensch, in wien het „rationale” het „animale” overheerscht en beheerscht, in wien geestelijke kracht meer gewaardeerd wordt dan lichamelijke gespierdheid.

In dit verband is het te verklaren, dat sommigen niet graag zien, dat de vorst vaak op jacht gaat. De gewoonte om te jagen noemt Hattron: „*ferinus et aggrestitis*”, dierlijk en woest; één keer in de maand, voor eenige uren in goed gezelschap, daar kan hij niets op tegen hebben. Puteanus is het hierin geheel met hem eens. Ook hij

²⁹⁴⁾ Tuldénus, *De civili regimine*, Lib. IV, cap. 6, p. 86: „*Studia universa ad virtutes referenda sunt.*”

²⁹⁵⁾ *Ibidem*.

²⁹⁶⁾ Puteanus, *Elementa basilica*, El. 19, pp. 25-26: „*Sceptrum gladio, diadema galea pulchrius est: consilium robore, mens corpore.*”

is bang voor verwildering, doch hij wil het wel door de vingers zien, als het met mate gebeurt. ²⁹⁷⁾

In deze gedachte kunnen wij beslist een symptoom van een „nieuwen” tijd zien. In de veranderde tijdsomstandigheden vindt het middeleeuwsche ridderideaal in dit opzicht geen plaats meer. Het oude ideaal van een „krachtpatser”, die zeer bedreven is in het hanteeren van het zwaard, is wel door velerhande pogingen van den kant der kerk in meer christelijke banen geleid: het zwaard blijft echter het onafscheidelijk instrument van den ridder. Strijden blijft zijn hoofdtak. De kerk omgordt hem met het zwaard, opdat hij kerken, weduwen en wezen, en Gods dienaren zal verdedigen. ²⁹⁸⁾ Een Fransch bisschop zegt in de elfde eeuw, dat het de taak van den priester is te bidden, die van den koning te strijden, terwijl hij er aan toevoegt, dat het den bisschop toekomt de koningen te vermanen dat zij dapper strijden voor het welzijn van het land, en te bidden dat zij mogen overwinnen. ²⁹⁹⁾ Dan komt de kerk den strijd-lust intomen door de invoering van de Treuga Dei. De „riddereer” wordt zoo hoog mogelijk opgevoerd. De ridder is strijder tegen onrecht, voorvechter van het recht. Al tracht de kerk den verruwendenden invloed van den strijd zooveel mogelijk tegen te gaan, de strijd zelf blijft en wel als een ideaal. Daarvan getuigen de middeleeuwsche heldendichten. ³⁰⁰⁾ Deze zijn echter panegyrisch bedoeld en niet instructief, tenminste niet direct. Die taak bleef den clerus voorbehouden. Hij instrueerde den vorst-ridder en wees hem vooral op zijn moreele plichten. De literatuur van dien kant zocht het ideaal van den vorst meer in geestelijke dan in lichamelijke virtuositeit, meer in spiritueele dan in materieele kracht. De kruistochten maakten het strijdideaal noodzakelijk; zij werden echter tevens de aanleiding tot het ontstaan van de ridderorden. Steeds meer trekt het

²⁹⁷⁾ o.c., El. 21, pp. 27-28.

²⁹⁸⁾ Zoo luiden de officieele gebedawoorden. Zie: Schnürer, Kirche und Kultur im Mittelalter, T. II, S. 271.

²⁹⁹⁾ Bisschop Gerard van Kamerijk (1013-1051). Zie: Schnürer, o.c., S. 266.

³⁰⁰⁾ B.v. het Rolandalied en Cantar di mio Cid. Schnürer, o.c., SS. 274-280.

geestelijk element in de praktijk door, al blijft daarnaast veel ongeestelijks voortwoekeren.

Bij het uiteenvallen van het Roomsche rijk in zelfstandige staten komt het uiteenscheuren van de christenheid in dogmatische verdeeldheid. Het feodaal en federaal systeem heeft stilaan afgedaan. Het oude ridder-ideaal is intusschen verdwenen. Wat bleef, is de oude vermanende stem tot zedelijke grootheid, nu gesteund door de humaniseerende richting en gevoed door de herleeft studie van velerlei oude schrijvers.

BESLUIT.

Met het Humanisme beleeft de moraalphilosophie een nieuwen bloei. De overtuiging, dat persoonlijk-zedelijke waarden den beslissenden factor in het gebeuren vormen, krijgt frissche kracht. Dit blijkt uit de Nederlandsche vorstenspiegels der 16e en van den aanvang der 17e eeuw. Van een verband met de politieke werkelijkheid is hierin evenwel weinig of niets te bemerken. Voor de concrete politiek als zoodanig hebben de schrijvers der vorstenspiegels geen of slechts in zooverre interesse, als daarin persoonlijk-zedelijke waarden tot uiting komen. Het bewerken van het goede en het zedelijk groote is voor hen verdienstelijk. Uit het optimistisch geloof, dat zedelijke grootheid in de ontwikkeling en de ontplooiing der in den mensch aanwezige krachten is gelegen, is het streven der schrijvers te verklaren, om een opvoedingsplan op te stellen, dat de menschelijke natuur tot de hoogste zedelijkheid moet brengen.³⁰¹⁾ Zoo is het ook duidelijk, dat de meeste eischen, die door de schrijvers der vorstenspiegels aan een goed vorst worden gesteld, eigenlijk niets specifieks voor den vorst inhouden, maar voor iederen mensch, voor iederen burger gelden, wil hij een goed mensch en een goed burger zijn. De persoonlijke plicht van den vorst onderscheidt zich slechts gradueel en niet wezenlijk van de taak van ieder ander lid van den staat en wel hierdoor, dat de vorst voor allen en alles heeft zorg te dragen en dat hij meer tot de deugdzaamheid is verplicht, omdat hij de plaats van God inneemt, omdat hij het goede voorbeeld moet geven.

In dit opzicht stemmen de Nederlandsche vorstenspiegels uit de 16e en den aanvang der 17e eeuw, op een enkele uitzondering na, met de middeleeuwsche vorstenspiegels, waarvan zij in dezen zin derhalve een voortzetting zijn, overeen.

³⁰¹⁾ W. Kleineke, o.c., SS. 182-183.

LIJST VAN GERAADPLEEGDE LITERATUUR.

- Allen, J. W., A history of political thought in the sixteenth century, London, 1928.
- , English political thought 1603-1660. T. I, 1603-1644, London, 1938.
- Allen, P. S., The age of Erasmus, Oxford, 1914.
- Amiel, E., Un publiciste du XVIe siècle, Juste Lipse, Paris, 1884.
- Arquillière, H.-X., Le plus ancien traité de l'Église. Jacques de Viterbe, De regimine christiano. Étude des sources et édition critique, Paris, 1926.
- , L'Augustinisme politique. Essai sur la formation des théories politiques du moyen-âge, Paris, 1934.
- Bakhuizen van den Brink, R. C., De adel. In: Studiën en schetsen, T. I, Amsterdam, 1863.
- Barrère, Jos., Estienne de la Boétie contre Nicolas Machiavel, Bordeaux, 1908.
- , L'Humanisme et la politique dans le Discours de la servitude volontaire. Étude sur les origines du texte et l'objet du Discours d'Estienne de la Boétie, Paris, 1923.
- Barschak, L. B., Die Staatsanschauung des H. Grotius. In: B.V.G.O., 6e Reeks, Deel III en IV (1926).
- Baudrillart, H. B., Jean Bodin et son temps. Tableau des théories politiques et des idées économiques au seizième siècle, Paris, 1853.
- Becker, B., Coornhert, de 16e-eeuwsche apostel der volmaaktheid, 's-Gravenhage, 1926.
- Bernheim, E., Mittelalterliche Zeitanschauungen in ihrem Einfluss auf Politik und Geschichtschreibung. T. I: Die Zeitanschauungen, Tübingen, 1918.
- Bezold, Fr. von, Republik und Monarchie in der italienischen Literatur des XV Jahrhunderts. In: Hist. Zeitschrift, 81 (1898).
- Blakey, R., History of political literature. T. II, London, 1855.
- Blok, P. J., Geschiedenis van het Nederlandsche volk. 4 T., Leiden, 1924.
- , Een moordplan tegen Alva (Oct. 1568). In: B.V.G.O., 6e Reeks, Deel IV (1926).

- Bluntschli, J. C., *Politik als Wissenschaft. T. III: Lehre vom modernen Staat*, Stuttgart, 1876.
- Booz, E., *Fürstenspiegel des Mittelalters bis zur Scholastik*, Freiburg in Br., 1913.
- Born, L. K., Erasmus on political ethics. In: *Political Science Quaterly*, 43 (1928).
- , The perfect Prince. A study in 13th and 14th century ideals. In: *Speculum*, 3 (1928).
- Brampton, C. K., *The De Imperatorum et Pontificum potestate of William Ockham hitherto unpublished*, Oxford, 1927.
- Brandt, G., *Historie der Reformatie, T. I*, Amsterdam, 1671.
- Brants, V., „Le Prince” de Machiavel dans les anciens Pays-Bas. In: *Mélanges d'histoire offerts à Charles Moeller... T. II: Époque moderne et contemporaine*, Louvain, 1914.
- Breen, J. C., *Pieter Cornelisz. Hooft als schrijver der Nederlandsche Historiën*, Amsterdam, 1894.
- Bross, St., *Gilles de Rome et son Traité „De Ecclesiastica Potestate”*, Paris, 1930.
- Burd, L. A., *Il Principe by Niccolò Machiavelli. Edited by L. A. Burd, with an introduction*, Oxford, 1891.
- Caltenborn, C. van, *Die Vorläufer des Hugo Grotius auf dem Gebiete des jus naturae et jus gentium sowie der Politik in Reformationszeitalter*, Leipzig, 1848.
- Carew Hunt, R. N., Some pamphlets of the Revolt of the Netherlands against Spain. In: *The English historical Review*, 44 (1929).
- Carlyle, A. J., Le développement de la théorie de l'autorité pontificale en matière temporelle chez les canonistes de la seconde moitié du XIIIe siècle. In: *Revue hist. de droit français et étranger, 4e Série*, 5 (1926).
- Carlyle, A. J. and R. W., *A history of medieval political theory in the West. 6 T.*, London, 1903-1936.
- Cauchie, A., *La querelle des investitures dans les diocèses de Liège et de Cambrai, 2 T.*, Louvain-Paris, 1891.
- Chais van Buren, Ch. L., *De staatkundige beginselen van Philips van Marnix, Heer van St. Aldegonde*, Haarlem, 1859.
- Chambers, R. W., *Thomas More*, London, 1935.
- Chauviré, R., *Colloque de Jean Bodin*, Paris, 1914.
- Cherel, A., *La pensée de Machiavel en France*, Paris, 1935.
- Clerval, J. A., *De Judoci Clichthovei Neoportuensis doctoris theologi parisiensis et carnotensis canonici, vita et operibus*, Paris, 1894.
- Cohen, G., *Ecrivains français en Hollande*, Paris, 1920.
- Colenbrander, H. T., *Over de grenzen der Vaderlandsche geschiedenis. In: Mededeelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen. Afd. Letterkunde, Deel 56, Serie B, Nr. 2*, Amsterdam, 1923.

- Comnès, G., *La doctrine politique de Saint Augustin*, Paris, 1927.
- Cornelissen, A. J. M., *Calvijn en Rousseau. Een vergelijkende studie van beider staatsleer*, Nijmegen-Utrecht, 1931.
- Cornelissen, J. D. M., *De trouw der Katholieken tegenover ketters*, Rede, Nijmegen-Utrecht, 1930.
- , *Waarom zij Geuzen werden genoemd*. Historisch Tijdschrift, Serie Studies, Nr. 4, Tilburg, 1936.
- , *Hooft en Tacitus. Bijdrage tot de kennis van de Vaderlandsche Geschiedenis in de eerste helft der 17e eeuw*, Nijmegen-Utrecht, 1938.
- Dempf, A., *Sacrum Imperium*, München-Berlin, 1929.
- , *Christliche Staatsphilosophie in Spanien*, Salzburg, 1937.
- Diès, A., *La formule d'une politique humaine. Le „Politique“ de Platon*. In: *Bulletin de l'Association Guil. Budé*, 48 (1935).
- Duker, A. C., *Gisbertus Voetius*, 3 T., Leiden, 1897-1915.
- Dunning, W. A., *A history of political theories*, New-York-London, 1931.
- Eggen, J. L. M., *De invloed door Zuid-Nederland op Noord-Nederland uitgeoefend op het einde der XVIe en in het begin der XVIIe eeuw*, Gent, 1908.
- Ehrhard, A., *Die altchristlichen Kirchen im Westen und im Osten*. T. I: *Die griechische und die lateinische Kirche*, Bonn, 1937.
- Ehrismann, G., *Die Grundlagen des ritterlichen Tugendsystems*. In: *Zeitschr. f. deutsches Altertum*, 56 (1919).
- Elias, H. J., *De politici in de Zuidelijke Nederlanden op het einde der XVIe en bij het begin der XVIIe eeuw*. In: *Bijdr. tot de Gesch.*, 4e Jrg., Nieuwe Reeks, 1922.
- , *Justus Lipsius over staatsgodsdienst en gewetensvrijheid*. In: *Vlaamse Arbeid*, 1923.
- , *L'Eglise et L'Etat. Théories et controverses dans les Pays-Bas catholiques au début du XVIIe siècle*. In: *Revue Belge de philologie et d'histoire*, 5 (1926).
- , *Kerk en staat in de Zuidelijke Nederlanden, onder de regeering van de aartshertogen Albrecht en Isabella (1581-1621)*, Antwerpen, 1931.
- Elkan, A., *Über die Entstehung des niederländischen Religionsfriedens von 1578 und Mornays Wirksamkeit in den Niederlanden*. In: *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 27 (1906).
- , *Die Publizistik der Bartholomäusnacht und Mornays „Vindiciae contra tyrannos“*. In: *Heidelberger Abhandlungen*, Heft 9, Heidelberg, 1909.
- Everdingen, W. van, *Het leven van Mr. Paulus Buys, advocaat van den lande van Holland, 1531-1594*, Leiden, 1895. ...

- Ewig, E., *Die Anschauungen des Kartäusers Dionysius von Roermond über den christlichen Ordo in Staat und Kirche*, Bonn, 1936.
- Figgis, J. N., *The theory of the Divine Right of Kings*, Cambridge, 1896.
- , *Studies of political thought from Gerson to Grotius, 1414-1625*, Cambridge, 1931.
- Finke, H., *Weltimperialismus und nationale Regungen im späteren Mittelalter*. Freiburg. Wissensch. Gesellsch., Heft 4, Freiburg in Br., 1916.
- Fliche, A., *Réforme Grégorienne. T. I: La formation des idées Grégoriennes*, Louvain-Paris, 1924.
- Franck, A., *Réformateurs et publicistes de l'Europe. Moyen-âge, Renaissance*, Paris, 1864.
- , idem. *Dix-septième siècle*, Paris 1881.
- Fredericq, P., *Het Nederlandsch proza in de zestiende-eeuwsche pamfletten uit den tijd der beroerten met eene bloemlezing (1566-1600) en een aanhangsel van liedjes en gedichten uit dien tijd*, Brussel, 1907.
- Freund, M., *Die Idee der Toleranz im England der groszen Revolution*. In: *Deutsche Vierteljahrschrift f. Literaturwissenschaft u. Geschichte*, 12, Halle, 1927.
- Fries, F., *Die Lehre vom Staat bei den protestantischen Gottesgelehrten Deutschlands und der Niederländen in der zweiten Hälfte des XVII Jahrh.*, Berlin, 1912.
- Fruin, R., *De Nederlandsche beroerten in de XVIIe eeuw, uit een katholiek oogpunt beschouwd*. Verspr. Geschr., Dl. II.
- , *Een vervolg op het Recueil de Hopperus*. Verspr. Geschr. Dl. VII.
- , *Het voorspel van den 80-jarigen oorlog*. Verspr. Geschr., Dl. I.
- , *Over Philips van Leiden en zijn werk: De Cura Reipublicae et sorte principantis*. Verspr. Geschr., Dl. I.
- , *Tien jaren uit den 80-jarigen oorlog*, 's-Gravenhage, z.j.
- Fruin, R.-Colenbrander, H., *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der republiek*, 's-Gravenhage, 1922.
- Gaillard, V., *De l'influence exercée par la Belgique sur les provinces-unies, sous le rapport politique, commercial, industriel, artistique et littéraire, depuis l'abdication de Charles-Quint jusqu'à la Paix de Münster*, Bruxelles, 1855.
- Gelder, H. A. Enno van, *De levensbeschouwing van Cornelis Pieterszoon Hooft, burgemeester van Amsterdam, 1547-1626*, Amsterdam, 1918.
- , *Humanisten en Libertijnen. Erasmus en Hooft*. In: *Nederl. Archief voor Kerkgeschiedenis*, 17 (1920).
- , *De Nederlandsche adel en de opstand tegen Spanje*. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 43 (1928).

- Gelder, H. A., Enno van, De Hollandsche adel in den tijd van den opstand. In: Tijdschrift voor Geschiedenis, 45 (1930).
- Geldner, T., Die Staatsauffassung und Fürstenlehre des Erasmus von Rotterdam. In: Hist. Studien, Heft 191, Berlin, 1930.
- Gemmel, J., Die Lehre des Kardinals Bellarmin über Kirche und Staat. In: Scholastik, 5 (1930).
- Gerber, A., Nicolò Machiavelli, die Handschriften, Ausgaben und Übersetzungen seiner Werke in XVI und XVII Jahrh., Gotha, 1912.
- Gettel, R., History of political thought, London, 1932.
- Gierke, O. von, Das deutsche Genossenschaftsrecht. 2 T., Berlin, 1872-1913.
- , Johannes Althusius und die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Rechtssystematik. Breslau, 1913.
- Gothein, E., Staat und Gesellschaft des Zeitalters der Gegenreformation. Die Kultur der Gegenwart, T. I, Abt. V, 1, Berlin-Leipzig, 1908.
- Grabmann, M., Studien über den Einfluss der aristotelischen Philosophie auf die mittelalterliche Theorie über das Verhältnis von Staat und Kirche. Sitzungsberichte der bayer. Akad. der Wiss. Phil.-hist. Kl., Heft 2, München, 1934.
- Graefe, F., Die Publizistik in der letzten Epoche Kaiser Friedrichs II. Ein Beitrag zur Geschichte der Jahre 1239-1250. Heidelberger Abhandlungen, Heft 24, Heidelberg, 1909.
- Groen van Prinsterer, G., Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau. 1e série: 1552-1584, 8 T., Leiden, 1835-1847.
- Gumpowicz, L., Geschichte der Staatstheorien, Innsbrück, 1905.
- Haak, S. P., De wording van het conflict tusschen Maurits en Oldenbarnevelt. In: B.V.G.O., 5e Reeks, Deel VI (1919).
- Hallam, H., Introduction to the literature of Europe in the fifteenth, sixteenth and seventeenth centuries. 4 T., London, 1876.
- Hauck, A., Kirchengeschichte Deutschlands, T. IV, Leipzig, 1913.
- Hauser, H., La modernité du XVIe siècle, Paris, 1930.
- Hearnshaw, F. J. C., The social and political ideas of some great medieval thinkers, New-York, 1923.
- , The social and political ideas of some great thinkers of the Renaissance and the Reformation, London, 1925.
- , The social and political ideas of some great thinkers of the sixteenth and seventeenth centuries, London, 1926.
- Heeren, A. H. L., Kleine historische Schriften. T. II, Göttingen, 1805.
- Heim, H., Fürstenerziehung im XVI Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte ihrer Theorie. Pädagogische Forschungen und Fragen, Heft 11, Paderborn, 1919.

- Hill, D. J., *A history of diplomacy*, 3 T., London-New-York, 1921-1925.
- Honders, H. J., *Andreas Rivetus als invloedrijk Gereformeerd theoloog in Holland's bloeitijd*, 's-Gravenhage, 1930.
- Hoogewerff, G. J., *Uit de geschiedenis van het Nederlandsche nationaal besef*. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 44 (1929).
- Huges, J., *Het leven en bedrijf van Mr. Franchois Vranck*, 's-Gravenhage, 1909.
- Huizinga, J., *Uit de voorgeschiedenis van ons nationaal besef*. In: *Tien Studiën*, Haarlem, 1926.
- , *Holländische Kultur des XVII Jahrh.*, Jena, 1933.
- , *Ce qu'Erasmus ne comprenait pas*. In: *Grotius. Annuaire international*, 1936, 's-Gravenhage, 1936.
- , *Erasmus*, Haarlem, 1936.
- Huysmans, R., *Wazo van Luik in den ideeënstrijd zijner dagen*, Nijmegen-Utrecht, 1932.
- Janet, P., *Histoire de la science politique dans ses rapports avec la morale*. 2 T., Paris, s.a.
- Jellinek, G., *Allgemeine Staatslehre*. Berlin, 1922.
- Jongh, A. W. de, *Erasmus' denkbeelden over staat en regeering*, Amsterdam, 1927.
- Jordaan, W. K., *The Development of religious toleration in England*. T. I: *From the beginning of the English Republic to the death of queen Elisabeth*, London, 1932.
- T. II: *From the accession of James I to the convention of the long Parliament*, London, 1936.
- Jusserand, J., *The school for Ambassadors*, in: *The American historical Review*, 27 (1922).
- Kampinga, H., *De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandsche historici der XVIe en XVIIe eeuw*, 's-Gravenhage, 1917.
- Kan, J., *Règles générales du droit de la paix*, Paris, 1939.
- Kantorowicz, E., *Kaiser Friedrich der Zweite*, Berlin, 1931.
- Kernkamp, J. H., *De houding van Amsterdam inzake de aanbieding van de grafelijkheid aan den Prins van Oranje*. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 48 (1933).
- Kleineke, W., *Englische Fürstenspiegel vom Policraticus Johannis von Salisbury bis zum Basilicon Doron König Jacobs I. Studien zur englischen Philologie*, herausgegeben von L. Morsbach und H. O. Wilde. XC. Halle, 1937.
- Kluit, A., *Historie der Hollandsche Staatsregering tot het jaar 1795*. 5 T., Amsterdam, 1802-1806.
- Koser, L., *Die Epochen der absoluten Monarchie in der neueren Geschichte*. *Hist. Zeitschr.*, 61 (1889).
- Krauske, E., *Die Entwicklung der ständigen Diplomatie*, Leipzig, 1885.

- Krebs, R., Die politische Publizistik der Jesuiten und ihrer Gegner in den letzten Jahrzehnten vor Ausbruch des Dreissigjährigen Krieges. Hallische Abhandlungen zur neueren Geschichte, Heft 25, Halle, 1890.
- Kuiper, E. T., Erasmus als politiek propagandist. In: Tijdschrift voor Geschiedenis, 37 (1922).
- Labitte, Ch., De la démocratie chez les prédicateurs de la Ligue, Paris, 1841.
- Lagarde, G. de, Recherches sur l'esprit politique de la Réforme, Paris, 1926.
- , La naissance de l'esprit laïque au déclin du moyen-âge.
T. I: Bilan du XIIIe siècle, Editions Béatrice, Saint-Paul-Trois-Châteaux (Diôme), 1934.
T. II: Marsile de Padoue ou le premier théoricien de l'état laïque, 1934.
- Laspeyres, E., Geschichte der volkswirtschaftlichen Anschauungen der Niederländer und ihrer Literatur. Zur Zeit der Republik, Leipzig, 1863.
- Liesker, G. J., Die staatswissenschaftliche Anschauungen Dirck Graswinckel's, Freiburg (Schweiz), 1901.
- Lossen, M., Aggæus Albada und der Kölner Pacificationscongress im Jahre 1579, München, 1877.
- Lupton, J. H., The Utopia of Sir Thomas More. In Latin from the edition of March 1518, and in English from the first edition of Ralph Robynson's translation in 1551. With additional translations, introduction and notes, Oxford, 1895.
- Lureau, H., Les doctrines démocratiques chez les écrivains protestants français de la seconde moitié du XVIe siècle, Bordeaux, 1900.
- Lutoslawski, W. L., Erhaltung und Untergang der Staatsverfassungen nach Plato, Aristoteles und Machiavelli, Breslau, 1888.
- Malengreau, G., L'Esprit particulariste et la révolution des Pays-Bas au XVIe siècle (1578-1584), Louvain, 1936.
- Maulde la Clavière, M., La diplomatie au temps de Machiavel, T. I, Paris, 1892.
- Meier, E. von, Französische Einflüsse auf die Staats- und Rechtsentwicklung Preussens im 19 Jahrhundert. T I., Prolegomena, Leipzig, 1907.
- Meinecke, F., Die Idee der Staatsraison in der neueren Geschichte, München-Berlin, 1929.
- Melichar, E., Das Problem der religiösen Freiheit. In: Zeitschr. f. oeffentl. Recht, 18 (1938).
- Mercier, Ch., Les théories politiques des Calvinistes dans les Pays-Bas à la fin du XVIe siècle et au début du XVIIe siècle. In: Revue d'histoire ecclésiastique, 19 (1933).

- Mesnard, P., *L'Essor de la philosophie politique au XVIe siècle*, Paris, 1936.
- Mirbt, C., *Die Publizistik im Zeitalter Gregors VII*, Leipzig, 1930.
- Mohl, R. von, *Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften in Monographien dargestellt*. 3 T., Erlangen, 1855-1858.
- Moll, W., *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Deel II, Derde stuk, Utrecht, 1869.
- Münch, W., *Gedanken über Fürstenerziehung aus alter und neuer Zeit*, München, 1909.
- Naber, J. A., *Calvinist of Libertijnsch (1572-1631)*, Utrecht, 1884.
- Nisard, C., *Le triumvirat littéraire au XVIe siècle: Juste Lipse, Jos. Scaliger, Is. Casaubon*, Paris, s.a.
- Nijs, E., *Les commencements de la diplomatie et de droit d'ambassade jusqu'à Grotius*. In: *Revue de Droit Internationale*, 16 (1884).
- Oberman, H. T., *Van Leiden naar Leuven. De overgang van Justus Lipsius naar eene Roomsche universiteit*. In: *Nederl. Archief voor Kerkgeschiedenis*, 5 (1908).
- Opstal, A. G. van, *André Rivet, een invloedrijk Hugenoet aan het hof van Frederik Hendrik*, Harderwijk, 1937.
- Pater, J. C. H. de, *De religie bij de vorming van den Nederlandschen staat*. In: *B.V.G.O.*, 7e Reeks, Deel VIII (1937).
- , *Maurits en Oldenbarnevelt in den strijd om het Twaalfjarig Bestand*, Amsterdam, 1941.
- Picavet, C. G., *La diplomatie française du temps de Louis XIV*, Paris, 1930.
- Pirenne, H., *Histoire de Belgique*, T. I, Bruxelles, 1909; T. II, Br., 1922; T. III, Br., 1923.
- , *Les villes du moyen-âge*, Bruxelles, 1921.
- Pouillet, E., *Histoire politique nationale. Origine, développements et transformations des institutions dans les anciens Pays-Bas*, T. II, Louvain, 1892.
- Prinsen, J. Lzn., *Gerardus Geldenhauer Noviomagus*, 's-Gravenhage, 1898.
- , *P. C. Hooft*, Amsterdam, 1922.
- , *Hooft en Vondel tegenover de idee der volkssouvereiniteit*. In: *Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde*, 1929.
- Rachfahl, F., *Wilhelm von Oranien und der niederländischen Aufstand*. 3 T., Halle, 1906-1908, 's-Gravenhage, 1927.
- Raus, L., *De dialoog „Emanuel Erneste" en zijn auteur (1580)*. In: *De gulden passer*, N.R., 10 (1932).
- Regout, R., *La doctrine de la guerre juste de Saint Augustin à nos jours, d'après les théologiens et les canonistes catholiques*, Paris, 1935.

- Reviron, J., *Les idées politico-religieuses d'un évêque du IXe siècle, Jonas d'Orleans et son „De Institutione Regia“*. Étude et texte critique, Paris, 1930.
- Riezler, S., *Die literarischen Widersacher der Päpste zur Zeit Ludwig des Bayern. Ein Beitrag zur Geschichte der Kämpfe zwischen Staat und Kirche*, Leipzig, 1874.
- Rivière, J., *Le problème de l'église et de l'état au temps de Philippe le Bel*, Louvain, 1926.
- Robinson, C. A., Greek tyranny. In: *The American historical Review*, 42 (1936).
- Roder, J., *Das Fürstenbild in den mittelalterlichen Fürstenspiegeln auf französischen Boden*, Emsdetten, 1933.
- Rogge, H. C., *Joh. Wtenbogaert en zijn tijd*. 3 T., Amsterdam, 1874-1876.
- Rohden, P. R., *Die Hauptprobleme des politischen Denkens von der Renaissance bis zur Romantik*. Einzelschriften zur Politik und Geschichte, 10 (1925).
- Roland-Gosselin, B., *La doctrine politique de Saint Thomas d'Aquin*, Paris, 1928.
- Sandrock, L., *Das Fürstenideal in der mittelhochdeutschen erzählenden Dichtung*, Münster, 1934.
- Sassen, F., *Geschiedenis van de Wijsbegeerte der Grieken en Romeinen*. Philosophische Bibliotheek, Nijmegen-Utrecht, 1932.
- , *Geschiedenis der Patristische en Middeleeuwsche Wijsbegeerte*. Philosophische Bibliotheek, Nijmegen-Utrecht, 1932.
- , *Geschiedenis van de nieuwere Wijsbegeerte tot Kant*. Philosophische Bibliotheek, Nijmegen-Utrecht, 1933.
- , *Het recht tot „Opstand“*, Nijmegen-Utrecht, 1936.
- Sauter, J., *Die Entwicklung der abendländischen Staatsidee*. In: *Archiv für Rechts- und Socialphilosophie*, 27 (1933-34).
- Schelven, A. A. van, *Het begin van het gewapend verzet tegen Spanje in de XVIe-eeuwsche Nederlanden*. In: *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, Leiden, 1915.
- , *Omvang en invloed der Zuid-Nederlandsche immigratie van het laatste kwart der XVIe eeuw*, 's-Gravenhage, 1919.
- , *Het heilige recht van opstand*. In: *Schild en Pijl*, 4-5 (1920).
- , *De opkomst van de idee der politieke tolerantie in de XVIe-eeuwsche Nederlanden*. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 46 (1931).
- , *La notion politique de la tolérance religieuse*. In: *Revue Histor.*, 171 (1933).
- Schilling, K., *Der Staat. Seine geistigen Grundlagen, seine Entstehung und Entwicklung*, München, 1935.

- Schimmelpenninck van der Oye, W. A., *Specimen inaugurale sistens animadversiones ad consultationem veterem*, Harderovici, 1769.
- Schlosser, J., *Die Lehre vom Widerstandsrecht der Untertanen gegen die legitime Fürstengewalt bei den Katholiken des XVten Jahrhunderts*, Bonn, 1914.
- Schneider, W.-Windmüller, *Staat und Kirche im „Defensor Pacis“ des Marsilius von Padua*, Bonn, 1934.
- Schnürer, G., *Kirche und Kultur im Mittelalter*. 3 T., Paderborn, 1927-1930.
- Scholz, R., *Die Publizistik zur Zeit Philips des Schönen und Bonifaz' VIII*, Stuttgart, 1903.
- , *Unbekannte kirchenpolitische Streitschriften aus der Zeit Ludwigs des Bayern*. 2 T., Rome, 1911-1914.
- , *Marsilius von Padua und die Genesis des modernen Staatsbewusstseins*. In: *Hist. Zeitschrift*, 156 (1937).
- Schramm, P. E., *Das Herrscherbild in der Kunst des frühen Mittelalters*. Vorträge d. Bibl. Warburg, 1922-1923, I, Leipzig, 1924.
- , *Kaiser, Rom und Renovatio*. 2 T. Studien d. Bibl. Warburg, Leipzig-Berlin, 1929.
- Schrörs, H., *Hinkmar, Erzbischof von Reims, sein Leben und seine Schriften*, Freiburg in Br., 1884.
- Sée, H., *Les idées politiques en France au XVIIe siècle*, Paris, 1923.
- Servièrre, J. de la, *De Jacobo I Angliae rege cum Card. Rob. Bellarmino S.J. super potestate cum regia tum pontificia disputante (1607-1609)*, Parisiis, 1900.
- , *Les idées politiques du Card. Bellarmin*. In: *Revue des questions histor.*, 41 année, nouvelle série, XXXVII (1907) en 42 année, nouv. série, XXXIX (1908).
- Simar, Th., *Étude sur Erycius Puteanus (1547-1646)*, Louvain, 1909.
- Sneller, Z. W., *Unie van Utrecht en Plakkaat van verlatenge*, Rotterdam, 1929.
- Steinhausen, G., *Zur Geschichte des Republikanismus, insbesondere in Deutschland*. *Archiv für Kulturgeschichte*, 23 (1932).
- Symonds, J. A., *Renaissance in Italy*. T. I: *The age of the despots*, London, 1926.
- Thieme, H. C. A., *Disputatio juridica inauguralis de opusculo: „Vindiciae contra tyrannos“, sive de principis, populi in principem legitima potestate*, Groningae, 1852.
- Thomas, A., *Jean de Gerson et l'éducation des Dauphins de France*, Paris, 1930.
- Treumann, R., *Die Monarchomachen. Eine kritische Darstellung der revolutionären Staatslehren des XVI Jahrhunderts (1573-1599)*, Leipzig, 1895.

- Tromp, S., *De evolutione doctrinae potestatis indirectae R. Pontificis circa res temporales in controversiis S. Roberti Bellarmini*. In: *Acta Congr. Jur. Internat.*, III, Romae, 1934.
- Velden, J. van der, *Staat en recht bij Vondel*, Haarlem, 1939.
- Vinogradoff, P., *Roman law in Medieval Europe*, Oxford, 1929.
- Vleeschauwer, H. J. de, *Het tractaat „De bello et pace” van Josse Clichtove*. In: *Rechtskundig Tijdschrift v. België*, 32 (1937).
- Vlugt, B. v. d., *Wetenswaardigheden uit de aanvangsgeschiedenis der vaste gezantschappen*. In: *De Gids*, 89 (1925).
- Vogelstein, M., *Kaiseridee-Romidee und das Verhältnis von Staat und Kirche seit Constantin*, Breslau, 1930.
- Vogt, F., *Das Königs- und Kaiserideal in der deutschen Dichtung des Mittelalters*. *Marb. Akad. Reden* 19, Marburg, 1908.
- Vrankrijker, A. C. J. de, *De motiveering van onzen opstand. De theorieën van het verzet der Nederlandsche opstandelingen tegen Spanje in de jaren 1564-1581*, Utrecht, 1933.
- , *De staatsleer van Hugo de Groot en zijn Nederlandsche tijdgenooten*, Nijmegen-Utrecht, 1937.
- Vries de Hekelingen, H. de, *Génève pépinière du Calvinisme hollandais*. T. I: *Les étudiants des Pays-Bas à Génève au temps de Theod. de Bèze*, Fribourg, 1918.
T. II: *Correspondance des élèves de Theod. de Bèze après leur départ de Génève*, La Haye, 1924.
- Wauters, A., *Le duc Jean I et le Brabant sous le règne de ce Prince. Mémoires couronnés de l'Académie Royale Coll. in 8°, XIII*, Bruxelles, 1862.
- Weill, G., *Les théories sur le pouvoir royal en France pendant les guerres de religion*, Paris, 1891.
- Wermingehoff, A., *Die Fürstenspiegel der Karolinger Zeit*. In: *Histor. Zeitschrift*, 89 (1902).
- Westphal, O., *Philosophie der Politik. Einheiten und Mächte der Universalgeschichte*, München, 1921.
- Wieruszowski, H., *Vom Imperium zum nationalen Königtum. Vergleichende Studien über die publizistischen Kämpfe Kaiser Friedrichs II und König Philipps des Schönen mit der Kurie*, München, 1933.
- Winkel, J. te, *Maerlant's Werken beschouwd als spiegel van de XIIIe eeuw*. Den Haag-Gent, 1892.
- Wittemans, F., *Marnix de St. Aldegonde ministre de Guillaume d'Orange*, Bruxelles, 1935.
- Zeller, E., *Die Philosophie der Griechen*, T. II, 2, Leipzig, 1921.

LIJST DER BRONNEN.

- Acta Pacificationis quae coram sac. Caesareae majest. commissariis inter seren. regis Hispan. et principis Mathiae... Ordinum Belgiae legatos, Coloniae habita sunt, Leyde, 1580.
- Adoni-Beseck of Lex Talionis, Tot Delf, 1629.
- Aegidius Colonna Romanus, De Ecclesiastica sive de S. Pontificis potestate. Ed. R. Scholz, Weimar, 1929.
- Althusius, Joh., Politica methodice digesta. Reinprinted from the third edition of 1614, with an introduction by C. J. Friedrich, Cambridge, 1932.
- Annalista Saxo, ed. G. Waitz, MGH, SS, T. VI.
- Anselmi Gesta episcoporum Leodiensium, II, ed. R. Koepke, MGH, SS, T. VII.
- Aristoteles, Politica. Opera Omnia, T. I, Parisiis, Firmin Didot, 1842.
- Assonleville, Guil. d', Atheomastix, sive adversus religionis hostes universos (politicos maxime) Dissertatio, Antverpiae, 1598.
- Augustinus, Aurelius, De civitate Dei. Opera Omnia, T. II, Parisiis, Parent-Desbarres, 1835.
- Baconi, Fr. de Verulamio Historia regni Henrici VII Angliae regis, Lugd. Bat., 1647.
- Baleus Carfenna Hylandrus, Oratio de pacanda et componenda republica ad Belgas, s.l., 1578.
- Barclay, G., Tractatus de potestate Papae; an et quatenus in reges et principes saeculares jus et imperium habeat (1610). In: M. Goldast, Monarchiae S. Romani Imperii, T. III, Francofordiae, 1613.
- Barlaeus, Casp., Dissertatio de bono principe, adversus Nic. Machiavelli Florentini scriptoris suasorias, quas libris suis de Principe, Republica aliisque inspersit; recitata in illustri Amstelodamensium Gymnasio cum philosophiam moralem auspicaretur, Amstelodami, 1633.
- Becanus, Mart., Summa Theologica, Pars II, T. II. Opera Omnia, T. I, Moguntiae, 1630.
- , Tractatus de fide, spe et caritate. Opera Omnia, T. I, Moguntiae, 1630.
- , Dissidium Anglicanum de primatu regis, seu controversia Anglicana de potestate regis et pontificis contra Lancellotum Anglum. Opera Omnia, T. II, Moguntiae, 1631.

- Beka, J. en Heda, W., *Historia Ultrajectina*. Ed. Arn. Buchelius, Ultraject., 1643.
- Bellarminus, Rob., *Disputationes de controversiis christianae fidei adversus nostri temporis haereticos*. 2 T., Parisiis, 1608.
- , *Tractatus de potestate S. Pontificis in rebus temporalibus*. Adversus Gulielmum Barclaium (1610). Recens ad exemplum Romanum impressus. Colon. Agrip., 1611.
- , *Responsio ad librum inscriptum Triplici Nodo, Triplex Cuneus, sive Apologia*. Auct. Mattheus Tortus, Colon. Agrip., 1614.
- , *De officio principis christiani libri tres*, Antverp., 1619.
- Bertius, Abraham (Pierre de la Mère de Dieu), *Les vertus royales d'un jeune prince*, Paris, 1652.
- Bertius, Petrus, *Theses politicae*.
 Stanislaus Rey, *De variis rerumpublicarum formis*.
 Joh. Rey, *De regno et tyrannide*.
 Andreas Rey, *De optima republica*. Lugd. Bat., 1602.
- Besoldus, Chr., *Discursus politici*, Argentorati, 1623.
- , *Dissertatio politico-juridica. De Majestate in genere, ejusque juri-bus specialibus...* *Tractatus singularis De Republica statu mixto*, Argentorati, 1625.
- , *Principium et finis politicae doctrinae. Hoc est, Dissertationes duae praecognita politices proponit, altera, De Republica curanda agit*, Argentorati, 1625.
- , *Discursus politici singulares*, Argentorati, 1626.
- , *Synopsis politicae doctrinae, editio quinta, prioribus multo auctior*, Amstelodami, 1643.
- Biesius, Nic., *De Republica libri IV. Quibus universa de moribus philo-sophia continetur*, Antw., 1596.
- Bodin, Jean, *Les six livres de la Republique*, Paris, 1579.
- Boeclerus, Joh. Henr., *Dissertatio de politicis Justi Lipsii*, Argentorati, 1642.
- Boendale, Jan van, *Der Leken Spieghel. Werken uitgegeven door de vereeniging ter bevordering der oude Nederlandsche Letterkunde. Uitg. door Dr. M. de Vries. Drie Boeken*, Leiden, 1844-1845-1848.
- Bogerman, J. en Gosuinus, Th., *Een schoon Tractaet des Godtghelerden Th. Bezae van de straffe welcke de wereldtlijcke Overheydt over de ketters behoort te oeffenen...*, Franeker, 1601.
- Bor, P., *Oorsprongk, begin ende aenvang der Nederlantscher oorlogen*. 4 T., Amsterdam, 1679.
- Boxhornius, M. Z., *De Majestate Regum Principumque, ac praerogativa et jure primogenitorum in adeundo principatu, Liber singularis*, Lugdunum Batavorum, 1649.

- Boxhornius, M. Z., *Institutiones politicae. Cum commentariis ejusdem et Georgii Hornii observationes. Editio nova emendatio*, Ultrajecta, 1702.
- Bozcius, Th., *De imperio virtutis, sive Imperia pendere a veris virtutibus, non a simulatis, libri duo...* *Adversus Machiavellum*, Col. Agrip., 1601.
- Brutus, Steph. Junius, *Vindiciae contra tyrannos, sive de principis in populum populi in principem, legitima potestate* (1579), Francoforti, 1608.
- Buchanan, George, *De jure regni apud Scotos*, 1578. Vertaald door Ellert de Veer, *Tsamensprekinghe vant recht der Coninghen ofte overheyte over haer onderdanen ende der onderdanen plicht tegens haer deur onderlinge verbindinge*, Amsterdam, 1598.
- Busius, P., *De republica libri tres, quibus tota politicae ratio nova et succincta methodo ingenuae ejusdem praxi applicatur*, Franekerae, 1623.
- , *Aphorismorum politicorum liber quo quaestiones politicae, maxime utiles et necessariae, de gerendae reipublicae ratione septendecim sectionibus compendiose quidem sed tamen explicantur*, Francofurti, 1626.
- Cabeljavius, P., *Apologetica Descriptio pro libertate ecclesiae in exercenda disciplina spirituali*, Amstelodami, 1642.
- Caesarius, H., *Schuldige plicht der onderdanen teghen hare soo hooge als leeghe overheden*, Utrecht, 1629.
- Calvijn, J., *Institutio religionis christianae* (1559). Ed. Baum, Cunitz, Reuss, in: *Corpus Reformatorum* 30.
- Casparius, Caspar, *De jure belli Belgici adversus Philippum Hispaniarum, Oratio Nobilis Belgae, ad potentissimos, ac serenissimos christiani orbis principes*, s.l., 1599.
- Clapmarus, Arn., *De arcanis rerumpublicarum. Illustratus a Joh. Corvino J.C.*, Amstelodami, 1641.
- Clichtoveus, Jodocus, *De regis officio opusculum: quid optimum quemque regem deceat ex factis, literis et probatorum authorum sententiis historiisque depromens*, Parisiis, 1519.
- , *De bello et pace opusculum, christianos principes ad sedandos bellorum tumultus et pacem componendam exhortans*. Parisius, ex officina Simonis Colinaei, 1523. Reproduction fotografica editata por El Marques de Olivart, Madrid, 1914.
- Contzen, A., *Politicorum libri decem, in quibus de perfectae reipublicae forma, virtutibus et vitiis, institutione civium, legibus, magistratu ecclesiastico, civili, potentia reipublicae itemque seditione et bello, ad usum vitamque communem accomodate tractatur*, Moguntiae, 1620.
- Coornhert, D. V., *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D. V. Coornhert. Uitg. door B. Becker. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Kleine Serie, 25*, 's-Gravenhage, 1928.

- Coornhert, D. V., Proces van 't ketter-dooden, ende dwangh der Conscientien. Tusschen Justum Lipsium, schrijver vande Politica Anno 1589, daervoor ende Dirk Coornhert daertegen sprekende. Het eerste Deel Politijck. In: D. V. Coornherts Werken, waarvan eenige noyt voor desen gedrukt zijn. T. II, Amsterdam, 1630.
- , Proces van 't ketter-dooden ende dwangh der Conscientien, tusschen Wolfaert Bisschop, advocaat van Theodore de Beza met den zijnen daervoor ende D. V. Coornhert daertegen sprekende. Het tweede Deel, Kerckelijck. In: Werken, T. II.
- , Synodus van der conscientien Vrijheydt scherperlijck overwoghen in de vergaderinghe ghehouden Anno 1582 in de stede van Vrijburg, ende uytghegheven door D. V. Coornhert. In: Werken, T. II.
- , Van den aengheheven dwangh inder Conscientien binnen Hollandt. In: Werken, T. I.
- , Verantwoordinghe van 't Proces van den ketteren niet te dooden tegen de drie hoofstukken des vierden boecx Justi Lipsii. In: Werken, T. III.
- , Verklaringhe vande uysterlijcke ende innerlijcke Religie. In: Werken, T. II.
- , Vre-Reden, of, Onderwijs tot Eendracht, Vrede ende Liefde... In: Werken, T. III.
- Coretus, P., Defensio veritatis adversus assertiones catholicae fidei repugnant, libro Domini de la Noue De Politicis et Militaribus rebus aspersas, Antv., 1591.
- , Anti-Politicus, seu adversus praecipua doctrinae politicorum capita, quae fallaci tranquillitatis praetextu religionis libertatem et impunitatem haeresium in rempublicam inducere, et ecclesiasticam ordinem civili potestati subicere conantur, liber unus, Duaci, 1599.
- Cornelius Aurelius, Diadema imperatorum sive de coronatione Maximiliani imperatoris deque boni principis officio, Antwerp., 1586.
- Cunerus, Petrus, De christiani principis officio, et quae secundum conscientiam ex sacris litteris ei debetur obedientia, Coloniae, 1579.
- Cuyckius, Henricus, Adversus Politicos. In: Panegyricae Orationes Duae, Lovanii, 1595.
- Danaeus, Lambertus, Politicorum aphorismorum silva. Ex optimis quibusque tum Graecis, tum Latinis scriptoribus... collecta per L.D., Lugd. Bat., 1591.
- , Politics christianae libri VII, In quibus ex Dei verbo primum, post autem ex aliis quoque scriptis collecta sunt, quae ad optimam rei-publicae administrationem pertinent, s.l., 1596.
- , De optimo Principe et ejus officio, s.l., 1596.
- , Antwoort... nopende het Ampt der Overheydt in de regeeringhe der Kercken: Wat haer toe-comt ofte niet toe-comt, Tot Delf, 1613.

- Danaeus, Lambertus, *Aphorismi politici et militares, ex diversis auctoribus Graecis et Latinis per L.D. collecti. Nuperis annis ab Everardo Bronchorst exemplis illustrata. Quibus modo in hac nova editione accessere sexcento fere alia, ex recentioribus historiographis Germanis, Gallis, Hispanis, Italis, Anglis, Belgis excerpta...*, Lugd. Bat., 1639.
- Dionysius Cartusianus, *De vita et regimine principum libri tres. Opera Omnia*, T. XXXVII; *Opera Minora*, T. V.
- Discours verclaerende wat forme ende maniere van regeringhe, dat die Nederlanden, voor die allerbeste ende zekerste, tot desen tyden aenstellen mochten, z.pl., 1583.
- Disputatio inter clericum et laicum super dignitate regia. Disputatio inter clericum et militem super potestate prelati, ecclesiae atque principibus terrarum commissa sub forma dialogi, s.l. en s.a.
- Efferen, Wilh. Ferd. ab, *Manuale politicum de ratione status seu idolo principum*, Francoforti, 1630.
- Emanuel-Erneste, *Dialogue de deux personnages sur l'estat des Pais-Bas*, Anvers, 1580.
- Erasmus, Desiderius, *Institutio principis christiani. Opera Omnia*, T. IV, Lugd. Bat., 1703.
- , *Querela pacis. Opera Omnia*, T. IV.
- Geldenhaurius, Gerardus, *Enchiridion Principis ac Magistratus Christiani*, Marburg, 1539.
- , *Epistola elegantissima ad illustrissimum principem Gulielmum Gelriae...*, et admonitoria officii principis. (De officio christiani principis epistola.) In: *Historia Batavica ex optimis quibusque auctoribus*, Coloniae, 1541.
- , *Collectanea*, uitgeg. door J. Prinsen J. Lzn. in: *Werken v. h. Hist. Gen.*, IIIe Serie, Nr. 16, Amsterdam, 1901.
- Goethalsius, Franc., *De foelici et infoelici republica. Tractatus politicus ad senatum Brugensem*, Lovanii, 1567.
- Gorkum, Hendrik van, *Tractatus de justo bello*, fol. L-LVII. In: *Tractatus consultatorii venerandi magistri Henrici de Gorychum... juxta... doctrinam sancti Thomae Aquinatis*, Coloniae, 1503.
- Gosuinus, Th., zie: Bogerman.
- Gouda, Joh. de, *Examen des Tractaets van 't ampt ende autoriteyt eener hoogher christelijcker overheyt in kerckelijcke saken ghestelt door Joannem Wtenbogaert*. 2e ed., 's-Graven-haghe, 1610.
- Graswinckel, Theod., *De jure majestatis dissertatio*, Hagae Comitum, 1642.
- Grotius, Hugo, *De jure belli ac pacis, libri tres*, ed. Molhuysen, 's-Gravenhage, 1919.
- , *De jure praedae*, ed. H. G. Hamaker, 's-Gravenhage, 1868.
- , *Paralellon rerum publicarum liber tertius de moribus ingenioque populorum Atheniensium, Romanorum, Batavorum*, ed. Meerman. 3 T., Haarlem, 1801.

- Grotius, Hugo, *Ordinum Hollandiae et West-Frisiae pietas*, Lugd. Bat., 1613.
- , Verantwoordingh van de wettelijke Regieringh van Hollandt ende West-Vrieslandt, mitsgaders eenighen nabuyrige Provincien sulcks die was voor de veranderingh ghevallen in den Jare 1618. Accorddeert met het Latijnsch, Parijs, 1622.
- , *Annales et Historiae de rebus Belgicis*, Amstelodami, 1657.
- , *De imperio Summarum Potestatum circa sacra*, Francofurti, 1690.
- , Verhooren en andere bescheiden betreffende het rechtsgeding van Hugo de Groot. Uitgegeven door R. Fruin. *Werken Hist. Gen.*, Nieuwe Reeks, Nr. 14, Utrecht, 1871.
- , Briefwisseling van Hugo Grotius. Uitgegeven door P. C. Molhuysen. 2 T., R.G.P., Nr. 64 en 82, 's-Gravenhage, 1928-1936.
- Hall, R., *De tribus primariis causis tumultuum Belgicorum*, Libri tres, Duaci, 1581.
- Hattron, Carolus Phil., *Pietas et regnum, regia simul ac pia institutio duas in partes quarum altera orbis ordo et intelligentiae, altera regimen et politica describuntur*, Bruxellae, 1622.
- Haye, Joh. de la, zie: Fr. Junius.
- Herigeri et Anselmi *Gesta episcoporum Tungrensium, Trajectensium et Leodiensium*, ed. R. Koepke, MGH, SS, T. VII.
- Hincmar van Reims, *De Regis persona et regio institutio. Ad Carolum Calvum Regem. Opera Omnia*, Migne, P.L. 125.
- Hooft, C. P., *Memoriën en adviezen*.
Deel I: *Werken van het Historisch Genootschap*, Nieuwe Serie, Nr. 16, Utrecht, 1871.
Deel II: *Uitgegeven en toegelicht door Dr. H. A. Enno van Gelder*, W.H.G., *Derde Serie*, Nr. 48, Utrecht, 1925.
- Hooft, C. P., *Baeto oft oorsprong der Hollanderen*. In: *Mengelwerken*, Amsterdam-Leiden, 1704.
- , *Nederlandsche Historiën*. 2 T., Amsterdam, 1703.
- Hopperus, Joachim, Ferdinandus, sive de *Institutione Principis dialogus*, Monachii, 1584.
- Hotman, Fr., *Der Francoysen ende haerder nagebueren Morghenwecker*, overgheset door Jan Fruytiers, Dordrecht, 1574.
- , *Van de last en weerdigheyt eenes Ambassadeurs*, Amsterdam, 1646.
- Hugo van Flavigny, *Chronicon a. 1 ad a. 1102*, ed. G. H. Pertz, MGH, SS, T. VIII.
- Jacob van Viterbo, *De regimine christiano*. Ed. H.-X. Arquillière, *Le plus ancien traité de l'Église. Jacques de Viterbe, De regimine christiano. Étude des sources et édition critique*, Paris, 1926.
- Jacobus I van Engeland, *The political works of James I*, Cambridge, 1918.

- Jean de Paris (Quidort), *De potestate regia et papali* (1302). In: M. Goldast, *Monarchiae S. Romani Imperii*, T. II, Francofordiae, 1614.
- Johannes van Salisbury, *Policraticus: sive De nugis Curialium et vestigiis philosophorum, libri octo* (1159). Ed. ex officina Plantiniana apud Fr. Raphelengium, 1595.
- Jonas van Orleans, *De Institutione Regia*. Ed. J. Reviron, *Les idées politico-religieuses d'un évêque du IXe siècle, Jonas d'Orleans et son „De Institutione Regia“*. Étude et texte critique, Paris, 1930.
- Junius, Franc., *Ecclesiastici sive de Natura et administrationibus ecclesiae Dei libri tres*, Francofurti, 1581.
- , *Psalmus CI. Principis christiani institutio. A Davide rege et viro Dei perscripta: et aperta analysi commodaque ad rationes temporum nostrorum commentatione* Fr. J. Biturige illustrata, Heidelberg, s.a.
- , *Verclaringhe van twee vraghen. 1) Van de overeencominghe ende het onderscheyt der Politijcke ende Kerckelijcke bedieninghe. 2) Van het Recht des Magistraets in de sichtbare Kercke. Vertaelt ende ghestelt teghens het welsprekent doch verwerdt Tractaet van Joh. Wtenbogaert*, A'dam, 1610.
- , *Den vreedtsamen Christen, of van de vrede der Catholijcke kercke. Een seer uytnemende Christelick nootwendich en profijtelick Tractaet: aenwijsende, ende leerende, hoe men in de Christenheyte vrede heylichlick moet bewaren, voeden ende onderhouden, selfs in de verscheydenheyte der opinien. Beschreven door wijlen den Treffelijcken en seer vermaerden ende Hoogh-geleerden Franc. Junius... Ende nu getrouwelick overgeset verkort ende met aantekeningen op den kant verrijckt door Joh. de la Haye, Bedienaar des heyiligen Evangelii in den Haag. Tot Amsterdam*, 1612.
- Junius, J. de Jonghe, *Discours*. In: *Sekere brieven*, z.pl., 1574.
- Lambert Guerrici van Hoey, *Liber de commendatione Johannis XXII et reprehensione ipsius*. Ed. R. Scholz, *Unbekannte kirchenpolitische Streitschriften aus der Zeit Ludwigs des Bayern*, T. II, Rome, 1914.
- Lensaeus, J., *De unica religione studio catholicorum principum in republica conservanda liber unus*, Colon. Agrip., 1579.
- Lipsius, Justus, *Politiorum sive civilis doctrinae libri sex, qui ad principatum maxime spectant*. Opera Omnia, T. IV, Vesaliae, 1675.
- , *Ad libros Politiorum Notae*. Opera Omnia, T. IV.
- , *Monita et exempla politica libri duo, qui virtutes et vitia principum spectant*. Opera Omnia, T. IV.
- , *De una religione, adversus dialogistam liber*. Opera Omnia, T. IV.
- Machiavelli, Nic., *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio, = De repubblica, quas discursus nuncupavit libri III...* Ex Italico Latini facti, Francofurti, 1608.

- Machiavelli, Nic., *Il Principe*. Ed. by L. A. Burd, Oxford, 1891.
- Maerlant, J. van, *Der Naturen Bloeme*. Uitg. d. Eelco Verwijs, in: *Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde onder redactie van H. E. Moltzer en J. te Winkel*. Groningen, 1878.
- , *Rijmbijbel*. Uitg. d. J. David. 3 T., Brussel, 1858-1859.
- Mariana, Joan., *De rege et regis institutione libri III, ad Philippum III Hispaniae regem Catholicum*, Toleti, 1599.
- Marnix, Jean de, *Résolutions politiques ou Maximes d'estat*. Dernière édition, revenue et augmentée nouvellement par l'auteur d'addition sur chaque résolution (1612), Rouen, 1631.
- Marnix, Philips van, *De institutione Principum, ac nobilium puerorum, libellus utilissimus, Franecerae*, 1615.
- Marselaar, Fred. de, *Legatus libri duo*, Antwerpen, 1626.
- Marsilius van Padua, *Defensor Pacis, de potestate imperiali et papali*. In: M. Goldast, *Monarchiae S. Romani Imperii, T. II, Francofordiae*, 1614.
- Mathiae, Willem, *Libellus de bello justo et licito*, Antverpiae, 1514.
- Mémoire dressé par le clergé du diocèse de Ruremonde (1592)*, in: *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, Bruxelles, 1897.
- Middelburg, Jacob van, *Elegans libellus ac nunc primum impressus de praecellentia potestatis imperatoriae...*, Antwerp., 1502.
- Middendorpius, Jac., *Imperatorum, Regum et Principum, clarissimorumque virorum Quaestiones theologiae, juridicae et politicae, ... ut non modo ad bene, jucunde, prudenter, beateque vivendum, sed ad capessendam, et foeliciter administrandam rempublicam*, Colon. Agrip., 1603.
- Molanus, Joan., *Libri quinque*.
De Fide haereticis servanda tres.
De Fide rebellibus servanda unus, qui est quartus.
Item unicus
De Fide et Juramento quae a Tyranno exiguntur, qui est quintus.
Coloniae, 1584.
- Montanus, Eusebius. *Een clare beantwoordinghe wt Gods woort op dese vraghe: oft een christelicke onder-overheyt, haerder hoogher-overheyt, dewelcke om der oeffeninghe der warer religie, over haer ondersaten, met confiscatie aller privilegien, lijfs ende goets, tyranniseert, met vrijer conscientie wederstaen mag*, Middelburgh, 1588.
- Morus, Thomas, *Utopia*. In Latin from the edition of March 1518, and in English from the first edition of Ralph Robynson's translation in 1551, with additional translations, introduction and notes by J. H. Lupton, Oxford, 1895.
- Naerder Verclaringhe vande Staten van Hollandt, Tot Delf*, 1587.

- Nierenbergius, Joh. Eus., *Theopoliticus sive brevis elucidatio et rationalis divinatorum operum... et tres cardines publicae rei pie administrandae digerentur*, Antverp., 1641.
- Ockham, Gul., *Dialogus de potestate imperiali et papali*. In: M. Goldast, *Monarchiae S. Romani Imperii*, T. II, Francofordiae, 1614.
- , *Octo Quaestionum decisiones super potestate Summi Pontificis*. Ibidem.
- , *De Imperatorum et Pontificum potestate*. Ed. by C. K. Brampton, Oxford, 1927.
- Oldenbarnevelt, Johan van, *Gedenkstukken van Johan van Oldenbarnevelt en zijn tijd (1577-1609)*. Verzameld en met inleiding en aantekeningen uitgegeven door M. L. van Deventer. 3 T., 's-Gravenhage, 1860-1865.
- , *Verhooren van Joh. van Oldenbarnevelt*. Berigten van het Histor. Genootsch., 2e Deel, 2e Stuk, Utrecht, 1849.
- Oranus, Joan., zie: Ribadeneyra.
- Philippus de Leyden, *De cura reipublicae et sorte principantis*. Ed. R. Fruin en P. C. Molhuysen, 's-Gravenhage, 1900. (Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht. Tweede Reeks, Nr. 1.)
- Plato, *Politeia*. Ed. Platonis Opera ex recensione C. E. Ch. Schneideri. T. II, Parisiis, Firmin Didot, 1846.
- Possevinus, Ant., *Judicium, De Nuae militis Galli, Johannis Bodini, Philippi Mornaei, et Nic. Machiavelli quibusdam scriptis...*, Lugduni, 1593.
- , *Il soldato christiano, et la forme di un vero principe et principessa espressi nelle vite di Stefano Batori Re di Polonia...*, Venetia, 1604.
- Puteanus, Erycius, *Elementa basilica, quibus educatio principis continetur e praelationibus publicis*, Lovanii, 1626.
- , *Theses politicae ex Aristotelis libris de republica*. A Christ. Saphieha, Palatini Vilmensis filio publice... propositae, auspiciis... E. Puteani..., Lovanii, 1627.
- , *Doctrinae politicae fontes Aristotelici ab Er. Puteano perpetuis aphorismis Latine breviter descripti*, Lovanii, 1632.
- , *Civilis doctrinae lineae, quibus Aristotelis Politicorum libri tres primi ad perpetuos reducti aphorismos, Latine, breviter ac lucide repraesentantur*. Alibi rivi hic fontes, Lovanii, 1645.
- Revius, Jac., *Examen dissertationis D. Nicolai Vedelii, De Episcopatu Constantini Magni seu De Potestate Magistratuum Reformatorum circa res ecclesiasticas*, Amstelodami, 1642.
- Ribadeneyra, Pedro, *Princeps christianus, adversus Nic. Machiavellum, ceterosque hujus temporis politicos*, Moguntiae, 1603. Vertaald door Joan. Oranus. (De oorspronkelijke titel luidt: *Tradado de la region y virtutes que deve tener el Principe christiano*.)

- Rossaeus, Guil., *De justa Reipublicae christianae in reges impios et haereticos auctoritate*, Paris, 1590.
- Rovenius, Phil., *Reipublicae christianae libri duo, tractantes de variis hominum statibus, gradibus, officiis et functionibus in ecclesia Christi, et quae in singulis amplectanda, quae fugienda sint*, Antverpiae, 1668.
- Salmasius, C., *Defensio regia pro Carolo I*, Editio Blauiana, 1649.
- Sanderus, Nic., *De visibili Monarchia ecclesiae libri VIII*, Lovanii, 1571.
- Saravia, Hadr., *De imperandi auctoritate et christiana obedientia libri IV*, Londini, 1593.
- Schoockius, Mart., *Politicus pius, sive oratio habita de politico pio in Academia Groningae et Omlandae Tertio Kal. Maji, 1664*, Groningae, 1664.
- Scribani, Carolus, *Justi Lipsii defensio posthuma*, Antverpiae, 1608.
- , *Politico-Christianus*, Antverpiae, 1624.
- Simanca, Jac., *De Republica libri IX, ex illustribus theologis, legum latioribus...*, Antverpiae, 1574.
- Sommier *Discours des justes causes et raisons, qu'on constraint les Etats Generaux des Pais bas de pourveoir à leur deffence: contre le seigneur Don Jehan d'Austriche*, Anvers, 1577.
- Stapleton, Thom., *An politici horum temporum in numero Christianorum sint habendi. Oratio Quodlibetica Duaci habita, anno 1589. Opera Omnia, T. II*, Lutetiae Parisiorum, 1620.
- Stevin, Simon, *Materiae politicae: Burgherlicke Stoffen. Vervanghende ghedachtenissen der oeffeninghen des doorluchtichsten hoogstghebooren Vorst en Heere Maurits bij Gods genade prince van Orangie etc. Beschreven deur zal. Simon Stevin van Brugghe des selfs Heere Princen Superintendent vande finance etc. en uyt zijn naghelaten handschriften bijeen ghestelt deur zijn soon Hendrik Stevin*, Leyden, z.j. (*Het Burgerlick Leven. Herdrukt naar de eerste uitgaaf van 1590, Amsterdam, 1939.*)
- Sybert van Beek, *Reprobatio sex errorum*. Ed. R. Scholz, *Unbekannte kirchenpolitische Streitschriften aus der Zeit Ludwigs des Bayern, T. II*, Rome, 1914.
- Thomas van Aquino, *De regimine principum*. Ed. Marietti, Taurini, 1924.
- Triglandus, Jac., *Den Recht-gematichten Christen ofte Vande ware Moderatie ende verdrachsaeemheyt die tot behoudinge vande Waerheyt ende Vrede inde Gemeynnten Christi na Godes woort onderhouden moet worden*, t'Amsteldam, 1615.
- , *Dissertatio theologica de civili et ecclesiastica potestate*, Amstelodami, 1642.
- Tuldenus, Diod., *De civili regimine libri VIII. In quibus pleraque publici juris capita explicantur. Opus posthumum*, Lovanii, 1702.

- Typotius, Jac., *De justo, qui est fons omnis divini et humani juris sive De Legibus libri tres*, Francofordiae, 1595.
- , *De salute reipublicae libri II. Quibus vera reipublicae gubernandae ratio traditur, ut illa optima sit, quae utilissime gubernatur*, Francofordiae, 1595.
- Vedelius, Nic., *De episcopatu Constantini Magni seu de potestate magistratuum reformatorum circa res ecclesiasticas*, Franekerae, 1643.
- Veer, Ellert de, zie: Buchanan.
- Vernulaeus, Nic., *Dissertatio quis inter monarchos sit potentissimus*, Lovanii, 1613.
- , *Institutionum politicorum libri quatuor, qui omnia civilis doctrinae elementa continent*, Colon. Agrip., 1628.
- , *Institutiones politicae, morales et economicae exemplis sententiisque illustratae*, Colon. Agrip., 1630.
- , *Dissertatio politica de bello feliciter gerendo*, Lovanii, 1630.
- , *Dissertationum politicorum, stylo oratorio explicatorum, Decades duae, quarum altera nunc primum tota simul prodit*, Lovanii, 1646.
- , *Observationum politicarum ex Corn. Taciti operibus Syntagma. Opus posthumum, nunc primo editum*, Lovanii, 1651.
- Walaeus, Ant., *Het ampt der Kerckendienaren: mitsgaders de autoriteyt, ende opsicht, die een hooghe christelicke Overheydt daerover toecompt*, Middelburch, 1615.
- Wicquefort, Abr. de, *L'Ambassadeur et ses fonctions*. 2 T., Cologne, 1690.
- Wtenbogaert, Joh., *Tractaet van 't Ampt ende Authoriteyt eener hoogher christelicker Overheydt in Kerckelicke Saecken*, 's Graven-Haghe, 1610.
- , *Brieven en onuitgegeven stukken van Joh. Wtenbogaert, 1584-1644. Verzameld en uitgegeven door H. C. Rogge*. 7 T., *Werken Hist. Gen.*, Utrecht, 1868-1875.

PERSONENREGISTER.

De sterretjes verwijzen naar de noten.

- Adelbold van Utrecht, 5.
 Aegidius Colonna Romanus, 18, 21, 128, 133.
 Albrecht van Beieren, 24*.
 Alexander de Groote, 54.
 Althusius, J., 51-52, 56, 92-93, 119.
 Alva, Fernando de Toledo, hertog van, 67, 68, 69, 80.
 Ammanius Marcellinus, 168.
 Anastasius, 8.
 Anjou, Frans van, 100, 105-106.
 Anselmus van Luik, 5*, 8*.
 Aristoteles, 41, 53, 54, 56, 57, 58, 88, 98, 101, 102, 133, 148, 149, 153, 168, 174*, 177.
 Arnold van Brescia, 13.
 Augustinus, 3, 8, 9, 10, 41, 57, 58, 128, 139, 150, 157, 162.
 Bacon, Fr. van Verulam, 99.
 Baeto, 115.
 Balderik van Luik, 5.
 Barlaeus, C., 136-137, 141, 152, 171-172.
 Basilides, 116-117.
 Becanus, M., 87.
 Beka, J. de, 21*.
 Bellarminus, R., 145.
 Beresteyn, C., 132*.
 Bernardus van Clairvaux, 11, 129.
 Biesius, N., 52, 53, 55, 60, 64, 67, 71*, 72*, 76, 77*, 78*, 84, 86, 88, 101, 134, 165, 169*.
 Blitterswijk, G. de, 132*.
 Boccaccio, G., 99.
 Bodin, J., 55, 56, 60, 61, 62, 72, 73*, 119.
 Boeclerus, J. H., 143*.
 Boendale, J. van, 15-16.
 Bonifacius VIII, 14.
 Bor, P., 103*, 104*, 107*.
 Boxhornius, M. Z., 52, 80*, 90*, 95, 160.
 Bozius, Th., 146.
 Brandt, G., 6, 14*, 17*, 21.
 Brèche, J., 132*.
 Buchanan, G., 49, 53.
 Budé, G., 132*, 150.
 Busius, P., 56, 57, 62, 77*, 79*, 80*, 81, 82*, 89, 94, 118.
 Buys, Barth., 107.
 Buys, P., 107.
 Cabej, C., 132*.
 Cabeljavius, P., 61.
 Caesar, C. Julius, 54.
 Calvijn, J., 40, 41, 42, 59, 118-119.
 Carleton, D., 113.
 Childebert, koning der Franken, 129.
 Cicero, M. T., 156*, 177.
 Clapmarius, A., 168.
 Clichtoveus, J., 87, 101, 134, 153, 165.
 Commynes, Ph. de, 174.
 Constantijn (keizer), 21.
 Contzen, A., 146.
 Coornhert, D. V., 61, 143.
 Coretus, P., 60.
 Cornelius Aurelius, 39-40.

Corvinus, Joan., 168*.
Cunerus, P., 151, 153*.
Cyrus, 137.

Danaeus, L., 49-51, 53, 55, 58-60,
68*, 77*, 79*, 89, 117-118.

Deventer, van, zie: Prouninck.

Dionysius Cartusianus, 133, 151-
153.

Dionysius (tyran van Syracuse),
138.

Dubois, P., 14, 18*.

Eduard de Belijder van Engeland,
145.

Efferen, W. F. ab, 132*, 139*.

Egbert van Luik, 5.

Elisabeth van Engeland, 105, 107-
108.

Elyot, Th., 132*.

Emanuel-Ernest, 104-106.

Erasmus, D., 39, 70, 71*, 73, 77,
87, 94, 101, 130-131, 133, 135,
151, 153, 164-165.

Espence, Cl. d', 132*.

Estienne, H., 132*.

Eugenius III, 11.

Ferdinand van Arragon, 99.

Floris van Wevelichoven, 21*.

Flotte, P., 14.

Frederik I Barbarossa, 22.

Frederik II (v. Hohenstaufen), 12,
22-23, 31, 32, 35, 38, 84.

Frederik Hendrik, 116.

Fruin, R., 24, 30, 67.

Gebhard van Salzburg, 6.

Gedeon, 110.

Gelasius, 8.

Gentillet, I., 132.

Gerard van Kamerijk, 5, 179*.

Gerson, J. de, 129.

Giacomo, B. G. di, 96.

Girald van Kamerijk, 128.

Godfried van Viterbo, 128.

Goethalsius, Fr., 64, 71*, 73-76,
78*, 79.

Gorkum, H. van, 87.

Gouda, Guil. de, 18*.

Gracian, B., 132*.

Granvelle (Ant. Perrenot), 52*,
63, 67.

Graswinckel, Th., 164.

Gregorius I, 128.

Gregorius VII, 5, 6, 10.

Gregorius IX, 12, 38.

Gregorius X, 17.

Grotius, H., 51, 61, 63, 64, 90,
91*, 104, 112*, 114-115.

Guevara, A. de, 132.

Guicciardini, Fr., 170.

Guy van Dampiere (graaf van
Vlaanderen), 17.

Hattron, C. Ph., 68*, 70*, 71-72,
77*, 79*, 85*, 152, 167-168,
176*, 178.

Heda, W., 21*.

Hendrik II (keizer), 145.

Hendrik III (keizer), 5.

Hendrik III van Frankrijk, 105-106.

Hendrik IV (keizer), 5, 6, 7, 15.

Hendrik IV van Frankrijk, 108,
116.

Hendrik VII van Engeland, 99.

Hendrik van Gent, 14.

Henricourt, J. de, 24.

Heresbach, K., 132*.

Heriger van Lobbes, 8*.

Herodotus, 156*.

Hincmar van Reims, 128, 129, 150.

Hobbes, T., 50.

Hogerbeets, R., 112*.

Hooft, C. P., 93, 110-114.

Hooft, P. C., 104*, 115-117.

Hopperus, J., 62-64, 67-68, 69,
135, 153*, 154.

Hotman, Fr., 97.

Hugo van Flavigny, 5*.

Innocentius III, 12, 25.

Innocentius IV, 11, 12.

Innocentius VI, 21*.

Isaias, 163.

Isocrates, 98.

- Jacobus I van Engeland, 112, 113, 145, 146.
 Jacob van Middelburg, 39.
 Jacob van Viterbo, 128.
 Jan I van Brabant, 16, 17.
 Jan III van Brabant, 53*.
 Janet, P., 132.
 Jehu, 110.
 Johannes (apostel), 11.
 Johannes XXII, 19, 21.
 Jonas van Orleans, 9, 10, 128, 157*.
 Juan van Oostenrijk, 104.
 Junius, Fr., 172*.
 Justinianus (keizer), 24.

 Karel IV (keizer), 21*.
 Karel V (keizer), 37, 78.
 Karel VI van Frankrijk, 129, 150*.
 Karel de Kale, 129.
 Karel de Stoute, 37.
 Koenraad van Utrecht, 6.

 Lambert Guerrici van Hoey, 20.
 Leicester, R. D. graaf van, 95*, 107-108.
 Lipsius, J., 71*, 72*, 73, 79, 80, 82, 83, 84-86, 88-89, 91*, 92*, 102, 139-143, 158-164, 174, 176, 177.
 Livius, T., 168.
 Lodewijk IX van Frankrijk, 145.
 Lodewijk XI van Frankrijk, 99.
 Lodewijk de Stamelaar, 129.
 Lodewijk de Vrome, 157*.
 Lodewijk van Beieren (keizer), 17, 19, 23.
 Lollaert, M., 21*.
 Loricher, R., 132*.
 Luther, M., 40, 41, 42, 99.

 Machiavelli, N., 40, 41, 42, 43, 50, 57, 58, 65-66, 72, 84, 86*, 99, 100, 106, 125-132, 137-139, 141-145, 152, 154, 158-160, 162*, 163, 171.
 Maerlant, J. van, 14-16.
 Malderus, J., 87.

 Mambrino, R., 132*.
 Marcus Aurelius, 177.
 Margaretha van Parma, 103.
 Maria Stuart, 49, 117.
 Mariana, J. de, 132*.
 Marnix, J. de, 68-69, 70, 72*, 73*, 82*, 83, 86, 91*, 94, 95, 102, 135, 146-147, 156-157, 163-164, 165*, 170, 173-174.
 Marnix, Ph. van St. Aldegonde, 69, 103.
 Marselaar, Fred. de, 97.
 Marsilius van Padua, 18, 20.
 Matheus (apostel), 11.
 Mathiae, Willem, 87.
 Maurits (prins van Oranje), 107-115, 139.
 Maximiliaan (keizer), 37, 52.
 Medici, Cosimo de, 146*.
 Mercurius, 76.
 Middendorpius, Jac., 80*, 85*.
 Minerva, 76.
 Morus, Th., 130, 132*.

 Nero, 6, 175.
 Nierenbergius, J. E., 146.
 Noë, 24.
 Nogaret, W., 14.

 Ockham, G., 18.
 Oldenbarnevelt, J. van, 61, 107-115.
 Oranus, J., 144*.
 Oresme, Nic., 150*.
 Osorio, J., 132*.

 Pasquier, E., 132*.
 Paschalis II, 7.
 Patrizius, Fr., 132*.
 Paulus (apostel), 8, 10.
 Peraldus van Lyon, 128.
 Pauw, R. (burgemeester van Amsterdam), 109.
 Perez, A., 132*.
 Perrenot, Ant., zie: Granvelle.
 Petrarca, Fr., 99.
 Petrus (apostel), 7, 8, 11, 20.

Philips II van Spanje, 37, 67, 68, 78, 79, 93*, 103, 104.
 Philips IV (de Schoone) van Frankrijk, 14, 17, 18*, 23, 37.
 Philips van Leiden, 24-39.
 Philips Willem van Oranje, 109.
 Piccolomini, F., 132*.
 Plato, 57, 70*, 77*, 148, 149, 177.
 Plutarchus, 174.
 Polybius, 174.
 Pontano, J., 132*.
 Possevinus, A., 146.
 Prouninck, G. van, 105*.
 Puteanus, E., 53, 102, 136, 174*, 176*, 177*, 178.

Reigersbergh, Nic. van, 115.
 Reinoud II van Gelre, 19.
 Revius, J., 61.
 Ribadeneyra, P., 144-145, 146.
 Robert II van Vlaanderen, 7.
 Roffred van Beneventum, 22, 31.
 Rousseau, J. J., 50.
 Rovenius, Ph., 138.
 Rudolf II (keizer), 53*.

Saavedra Fakardo, D. de, 132*.
 Sallustius, G., 168.
 Saravia, Hadr., 48-49, 53-54, 59, 91*, 95*, 117.
 Schoockius, M., 138, 152, 171, 177*.
 Schvalenberg, 132*.
 Scribani, C., 143-144, 155*, 174*.
 Seyssel, Cl., 132*.
 Sigebert van Gemblours, 7, 8.
 Simon, de Toovenaar, 15.
 Smaragdus, 128.
 Stephanus van Doornik, 11.
 Stephanus van Hongarije, 145.
 Stevin, H., 139*.
 Stevin, S., 68*, 139.
 Sybert van Beek, 18, 20.

Tacitus, C., 98, 168, 174.
 Tanchelm (= Tanchelinus), 13.
 Theophrastus, 116.

Thomas van Aquino, 53, 57, 58, 101, 128.
 Tiberius, 6.
 Triglandus, J., 61.
 Tuldenus, Diod., 53, 55, 64, 72*, 73*, 76, 77*, 79*, 80, 81, 82*, 83, 85, 89, 97, 102, 148, 152, 154, 168-171, 174, 176*, 177-178.
 Typotius, J., 52-54, 63, 68, 70, 71, 77*, 79, 89, 91, 102, 135, 154-155, 166-167, 175-177.

Vedelius, N., 61.
 Veer, Ellert de, 49.
 Velzen, Gerard van, 115.
 Vernulaeus, N., 53, 64, 68*, 72*, 77*, 79*, 80*, 82, 83, 84, 85*, 89, 90*, 91, 92, 95, 97, 102, 103*, 136, 153*, 154, 168, 170*, 172*, 173, 174*, 176.
 Viperani, J. A., 132*.
 Visconti, 99.
 Vondel, Joost van den, 116-117.
 Vranck, Fr. (pensionaris van Gouda), 106, 109.

Wazo van Luik, 5, 8, 23.
 Wenceslaus van Bohemen, 145.
 Wiclef, J., 21.
 Wicquefort, A. de, 96.
 Willem I van Oranje, 60-61, 103, 105, 106, 107, 110, 111, 117.
 Willem II van Sicilië, 31.
 Willem III van Holland, 17.
 Willem IV van Holland, 24.
 Willem V van Holland, 24*.
 Willem van Utrecht, 5, 6.
 Wolbodo van Luik, 5.
 Wsselincx, 108.
 Wtenbogaert, J., 61.

Xenophon, 98, 137, 148.

PLAATSNAMENREGISTER.

Aken, 5, 8.
 Amsterdam, 109, 136, 143.
 Antwerpen, 13, 87, 97, 106.
 Aquino, 128.
 Augsburg, 40.
 Avignon, 20.

Beek, 18, 20.
 Beneventum, 22, 31.
 Bologna, 22.
 Brugge, 68, 74, 75.
 Borselen, 87.
 Brescia, 13.
 Brixen, 6.
 Brugge, 37, 54.
 Brussel, 143.

Capua, 31.
 Clairvaux, 11, 129.
 Cluny, 4.
 Cortenberg, 36.

Doornik, 11, 14, 60.

Embsen, 51.

Flavigny, 5*.
 Florence, 25.
 Franeker, 56, 81.
 Frankfurt, 139*.

Garstungen, Gerstungen, 6.
 Gemblours, 7, 8.
 Genève, 41.
 Gent, 14, 37, 48, 61, 67, 74, 101,
 103.

Genua, 25.
 Gorkum, 107.
 Gouda, 106.
 's-Gravenhage, 109.

Herborn, 51.
 's-Hertogenbosch, 87.
 Hilvarenbeek, 87.
 Hoey, 20.

Jena, 139.
 Jerusalem, 21.

Kamerijk, 5, 39, 128.
 Keulen, 87, 104.
 Kortrijk, 48.

Leeuwarden, 151.
 Leiden, 24, 48, 49, 140, 143*.
 Leuven, 87, 136, 140, 143*.
 Lille, zie: Rijssel.
 Luik, 5, 7, 8, 12, 23, 36.
 Lyon, 17, 128.

Madrid, 67, 103.
 Maerlant, 14.
 Mainz, 87.
 Maubach, 139*.
 Mechelen, 67, 152.
 Melfi, 23, 38.
 Middelburg, 39.
 Milaan, 25.
 Montpellier, 22.

Nantes, 40.
 Nieuwpoort, 87, 101, 134, 153.
 Neurenberg, 75.

Orleans, 9, 10, 22, 128, 157*.

Padua, 18, 20.

Parijs, 22, 87, 108, 129.

Percstad(?), 6.

Reims, 128, 129, 150.

Rijssel, 75.

Roermond, 81.

Rome, 7, 12, 13, 40, 128.

Rotterdam, 101, 130.

Salzburg, 6.

Stockholm, 68, 91*.

Straatsburg, 143*.

Texhe, 36.

Utrecht, 5, 6, 7, 72.

Venetië, 25, 75, 96, 102, 118,
130*.

Viterbo, 128.

Worms, 5, 10.

Würzburg, 87.

Yperen, 37.

Zwolle, 56.

STELLINGEN.

I.

Boniso van Sutri laat Gregorius VII op Paaschmaandag van 1080 het volgende aangaande Hendrik IV zeggen: „Omnibus vobis notum sit, quod si usque ad festivitatem S. Petri non resipuerit, mortuus erit aut depositus. Quod si hoc non fuerit, mihi credi amplius non oportet.” Voor deze woorden, die geen letterlijke voorstelling bevatten, is een aannemelijke verklaring te geven.

II.

Met meesterlijken opzet wordt in de Gouden Bulle (1356) over de pauselijke aanspraken gezwegen.

III.

Annales Rodenses (ed. Pertz, MGH, SS. XVI, p. 714) fol. 16vo sub anno 1140: „Constructa apud Arulam in orientali parte illius ecclesiae cum utraque sua abside. . .” Men leze: „constructa apud Arulam orientali parte illius ecclesiae cum. . .”

IV.

Ten onrechte schrijft H. A. Diepen, Die romanische Bauornamentik in Klosterrath, S. 2: „Weitere Schenkungen des Grafen veranlassten Ailbert zur Herstellung einer Hofanlage „curtim ecclesiae”. Das war also der erste Anfang der Baulichkeiten: „quae prima ceterarum fuit ex constructione”.

V.

Eerst onder abt Erpo worden in Rolduc kloosterleven en zielzorg geregeld verbonden.

VI.

Zeer waarschijnlijk heeft er tusschen Rolduc en de H. Hildegard van Bingen een rechtstreeksch contact bestaan.

VII.

Veel van hetgeen duister is in de Annales Rodenses kan opgehelderd worden uit de archieven van Duitsche kloosters.

VIII.

Philips van Leiden is in zijn „De cura Reip. ac sorte Principantis” duidelijk afhankelijk van de „Constitutio de resignandis privilegiis”, in 1220 door Frederik II van Hohenstaufen voor Sicilië afgekondigd.

IX.

Philips van Leiden heeft verscheiden markante opvattingen gemeen met bepalingen, door Frederik II voor Sicilië gegeven, en met de „Disputatio inter clericum et militem”.

X.

Erasmus keerde zich in 1521 van Luther af. Dit geschiedde eerder uit bezorgdheid voor de „bonae litterae”, dan uit principiele geloofsoverwegingen of uit gekwetste eigenliefde.

XI.

Zuiver middeleeuwsch zijn de 16e en 17e eeuwse vorstenspiegels in zooverre, dat deze zich nauwelijks met de „politiek” bezig houden en in de deugdenbeoefening het wezenlijke vereischte voor een goed vorst zien.

XII.

In eenige opzichten behooren de 16e en 17e eeuwse vorstenspiegels, onder invloed van het Humanisme, tot den nieuweren tijd.

XIII.

De Nederlandsche geschriften, die een volledige uiteenzetting over den staat willen geven, uit de 16e en het begin der 17e eeuw, bieden weinig of niets eigentijdsch. Hun inhoud is samengesteld uit klassieke en middeleeuwsche elementen.

XIV.

Het werk van Abraham de Wicquefort „L'Ambassadeur et ses fonctions” neemt onder de gezanten-institutes een zeer bijzondere plaats in.

